

ETHNOGRAPHICA

ET FOLKLORISTICA

Carpathica

14.

Collegium Hungaricum
Füzetek/Hefte 2.

2009

ETHNOGRAPHICA ET FOLKLORISTICA
CARPATHICA 14.

COLLEGIUM HUNGARICUM
FÜZETEK/HEFTE 2.

2009

Ethnographica et Folkloristica
Carpathica 14.

Collegium Hungaricum Füzetek/Hefte 2.

Szerkesztette Keményfi Róbert
Herausgegeben von Róbert Keményfi

Debrecen – Bécs/Wien, 2009

Ethnographica et Folkloristica Carpathica 14.
Műveltség és Hagymány XXXII.

Collegium Hungaricum Füzetek/Hefte 2.

Edited by

RÓBERT KEMÉNYFI

Series Editor (Ethnographica et Folkloristica Carpathica):

ELEK BARTHA

International Editorial Board:

Head of the Editorial Board: *Elek Bartha* (Debrecen)

Members of the Editorial Board:

Veikko Anttonen (Turku), *Matthias Gorzolja* (Würzburg/Bamberg), *Flavius Solomon* (Iași),
Róbert Keményfi (Debrecen)

Series Editor (CH Füzetek/Hefte):

JÓZSEF KELENIK, Academic Deputy Director of Collegium Hungaricum

Publisher:

ZOLTÁN FÓNAGY, Director of Collegium Hungaricum

MÁRTA VIRÁGOS, Direktor General of University and Nationallibrary,
University of Debrecen

Published with support from OTKA T 046185, T 049349, K 78207 within the
framework of the academic program of the Debrecen University Ethnographical
Research Group of the Hungarian Academy of Sciences

ISSN 0139-0600 Ethnographica et Folkloristica Carpathica

ISSN 0580-3594 Műveltség és Hagymány

ISSN 1219-5065 Collegium Hungaricum Füzetek/Hefte

Cover design by: CSABA DALLOS

DEPARTMENT OF ETHNOGRAPHY
UNIVERSITY OF DEBRECEN
Egyetem tér 1.
H-4010 Debrecen
Hungary

COLLEGIUM HUNGARICUM - WIEN

Hollandstraße 4.
A-1020 Wien 2., Leopoldstadt

Austria

DEBRECENI EGYETEMI KIADÓ
UNIVERSITY OF DEBRECEN
Egyetem tér 1.
H-4032 Debrecen
Hungary

Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.

KAPCSOLATOK

Magyar kutatók – osztrák/német tudományos források
A 2003. szeptember 23-án, a bécsi Collegium Hungaricumban megrendezett szimpózium tanulmányai

KONTEXTE

Ungarische Forscher – österreichische/deutsche wissenschaftliche Quellen
Die Aufsätze des am 23. September 2003 im Collegium Hungaricum, Wien organisierten
Symposions

Tartalom – Inhalt

IRODALOMTÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSEK – LITERATURGESCHICHTLICHE INTERPRETATIONEN

Kakuszi B. Péter: <i>Adalékok a fiatal Márai publicisztikájához</i>	9
Péter B. Kakuszi: <i>Beiträge zur Publizistik des jungen Márai</i>	22
Regéczi Ildikó: <i>Ekvivalenciák Csehov és Kosztolányi elbeszéléseiben és a német közvetítés.</i> <i>Csehov: Агнелка és Kosztolányi: Erzsébet</i>	37
Ildikó Regéczi: <i>Äquivalenzen in den Erzählungen von Tschchow und Kosztolányi und die deutsche</i> <i>Vermittlung. Tschchow: Seelchen (Агнелка) und Kosztolányi: Erzsébet (Erzsébet)</i>	53

NYELVÉSZETI KÉRDÉSEK – LINGUISTISCHE FRAGEN

Szoták Szilvia: <i>Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából.</i> <i>Határtalanítás; őrvideki szavak magyarországi szótárakban</i>	73
Szilvia Szoták: <i>Kapitel aus vergleichenden Untersuchungen des Sprachegebrauches von ungarischen</i> <i>Minderheiten. "Grenzenlosierung"; burgenländische Wörter in Wörterbüchern in Ungarn</i>	82

TÖRTÉNELMI VETÜLETEK – HISTORISCHE PROJEKTIONEN

Balla Tibor: <i>Az osztrák–magyar első világháborús tábornokok életrajzának kutatási nehézségei</i>	95
Tibor Balla: <i>Forschungsprobleme der Biographien der österreichen–ungarischen</i> <i>Generäle im Ersten Weltkrieg</i>	104
Lenkefi Ferenc: <i>Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború</i> <i>forradalmi szakaszában 1793–1795</i>	119
Ferenc Lenkefi: <i>Französische Kriegsgefangene in Ungarn in der revolutionären Phase des ersten</i> <i>Koalitionskrieges 1793–1795</i>	130
Veszprémy László: <i>Egy világkrónika a magyarországi késő középkori historiográfiában.</i> <i>Johannes de Utino krónikájának recepciója</i>	142
László Veszprémy: <i>Eine Weltchronik in der spätmittelalterlichen Historiographie Ungarns.</i> <i>Zur Rezeption der Chronik von Johannes de Utino</i>	151

TÉRKÉPEK ÉS TÉRKÉPZETEK – KARTEN UND RAUMVORSTELLUNGEN

Keményfi Róbert: <i>Történelmi folyamatok mítikus földrajzi lenyomatai</i>	165
Róbert Keményfi: <i>Mythische geographische Niederschriften der historischen Vorgänge</i>	179

PSZICHOLÓGIATÖRTÉNET – PSYCHOLOGIEGESCHICHTE

Lubinszki Mária: <i>Pszichoanalízis életutak kereszteződésében: Sigmund Freud, Ludwig Binswanger és Ferenczi Sándor</i>	197
Mária Lubinszki: <i>Psychoanalyse in der Kreuzung der Lebensgeschichte: Sigmund Freud, Ludwig Binswanger und Sándor Ferenczi</i>	210

JOGI PÁRHUZAMOK – JURISTISCHE PARALELLEN

Szikora Veronika: <i>A polgári jogi társaság az osztrák gazdasági életben</i>	227
Veronika Szikora: <i>Die bürgerlichrechtliche Gesellschaft im österreichischen Wirtschaftsleben</i>	246

Irodalomtörténeti értelmezések – Literaturgeschichtliche Interpretationen

KAKUSZI B. PÉTER
PÉTER B. KAKUSZI

REGÉCZI ILDIKÓ
ILDIKÓ REGÉCZI

Adalékok a fiatal Márai publicisztikájához

Az elmúlt években igen nagy számban jelentek meg elemző írások, tanulmányok, melyek Márai életművével, leginkább annak valamely szeletével foglalkoznak, de még mindig csekély azoknak az írásoknak a száma, amelyek publicisztikáját teszik vizsgálat tárgyává.¹ A közelmúltban megjelent rendkívül igényes Márai-bibliográfia² jelentős lépést tesz a Márai-publicisztika teljes felkutatása felé, de mint a szerző bevezetőjében megjegyzi, éppen ez az a területe a Márai-irodalomnak, ahol a legtöbb az ismeretlen tényező, amely leginkább igényli a további alapkutatásokat.³ Az újságokban és folyóiratokban megjelent Márai-írások összegyűjtésének időigényessége egyrészt abból ered, hogy Márai – csak az eddig ismerteket figyelembe véve is – több ezer írást jelentetett meg magyar és külföldi napilapokban és folyóiratokban, másrészt feltűnően sok lapban publikált viszonylag rendszeresen. Külföldi újságokban megjelent publikációit elsősorban, de nem kizárólagosan az emigrációban töltött évek alatt írta. Itt mindenekelőtt az első emigráció időszakára gondolhatunk, amikor a külföldi publikálás folyamatos volt, és ezek az alkotások néha egyszerű fordításban, néha pedig szövegváltozatban hazai és határon túli magyar lapokban is megjelentek. A második emigráció idején természetesen a hazai publikálásra Márainak nem volt lehetősége, sőt élete végén is műveinek megjelentetését akkor még nem teljesült – feltételekhez kötötte. Újságíróként azonban 1948 után is tovább dolgozik.⁴ Mindenekelőtt a Szabad Európa Rádióban rendsze-

¹ Kakuszi B. Péter, docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Magyar Irodalom Tanszék

² Mészáros 2003.

³ Uo. 8.

⁴ Márai Sándor 1948 után sem hagyott fel az újságírói tevékenységgel, de publikációinak száma sokkal kisebb, mint a megelőző évtizedekben. 1951 és 1968 között a Szabad Európa Rádió külső munkatársaként hétről hétre felolvassák jegyzeteit. Publikál például a *Látóhatár*, *Magyar Híradó*, *Délamerikai Magyar Hírlap*, *Tárogató*, *Kanadai Magyarság*, *Kárpát és Délamerikai Magyar Hírlap Évkönyve* című kiadványokban.

resen közölt írásaira gondolhatunk, amelyek legnagyobb része – mint erre Mérsáros Tibor is utal – a mai napig feltáratlan.

Az első emigráció korszakának idegen nyelvű publikációit elsősorban német nyelvű újságokban közölte.⁵ Bár Márai számára az újságírás életének legnagyobb részében nem a megélhetését biztosító kizárólagos tevékenység volt, de a húszas években a családjától kapott támogatáson kívül lényegében csak ez jelentett számára bevételi forrást. Többek között ez is az oka annak, hogy ugyanazon írásai német és magyar nyelven is több lapban megjelennek.

Az első emigráció idején a történelmi Magyarország határain belül számos újságban és folyóiratban publikált. Lényegében ez idő alatt is szoros kapcsolatot tartott a hazai irodalommal, a történelmi Magyarország területén megjelent orgánumokkal és azoknak több jeles képviselőjével. Míg az emigráció németországi szakasza alatt⁶ a magyar nyelvű lapok közül elsősorban a *Kassai Naplóval*⁷ volt intenzív kapcsolata, addig a Berlinből Párizsba történt távozás után a budapesti *Újság*⁸ című liberális napilappal építette ki a legszorosabb együttműködést, melynek később a külső munkatársa, majd szerkesztője lett.

Az első emigráció alatti idegen nyelvű publikálás voltaképpen Németországban és Csehszlovákiában megjelent és feltárt német nyelvű írásokat jelent, valamint valószínűsíthető, de eddig felderítetlen franciaországi publicisztikai tevékenységet. A történelmi Magyarország határain kívül is publikál magyar nyelven a húszas években, mégpedig Bécsben⁹. Viszonylag csekély

⁵ A napi három kiadásban megjelenő világlap, a *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* munkatársa a húszas években, igen nagy számban helyez el írásokat körülbelül ugyanebben az időben a Prágában megjelenő német nyelvű *Prager Tagblatt*-ban, de az expresszionista lipcsei lap, a *Der Drache* és a berlini *Weltbühne* is közöl tőle alkalomszerűen a legváltozatosabb műfajban alkotásokat. Az előbbi a húszas évek, míg az utóbbi a harmincas évek első felében.

⁶ Márai Sándor 1919 kora őszen távozott Magyarországról és három német városban töltött hosszabb időt: Lipcsében, Frankfurt am Mainban, majd Berlinben. 1923 augusztusában elhagyta Németországot és Párizsban telepedett le.

⁷ A *Kassai Napló* 1919 és 1929 között megjelenő napilap volt. Főként a húszas évek elején a legtekinélyesebb csehszlovákiai magyar lap. Munkatársa volt – Márain kívül – Ignótus és Szende Pál is. Márai Sándor több mint kétszáz írást jelentetett meg ebben az újságban a legváltozatosabb műfajban.

⁸ Az *Újság* című liberális napilap (1925. július 12-től *Újság* címen jelent meg) 1903–1944 között meghatározó budapesti sajtóorgánum. Márai Sándoron kívül – Máraival egy időben – Sz. Bagó János felelős szerkesztő mellett például Kozma Andor és Kóbor Tamás voltak a lap meghatározó szerzői.

⁹ Márai Sándornak jelennek meg írásai a *Tűz* című irodalmi és kritikai folyóiratban is. A lap tényleges megjelenési helye – annak ellenére, hogy 1922-től Pozsony-Bécs jelzettel jelent meg – Pozsony, és jelentős munkát végzett a csehszlovákiai magyar irodalom felkarolásában. Nem tekintem bécsi magyar nyelvű folyóiratnak.

számú írást közöl a bécsi magyar nyelvű *Panorámában*,¹⁰ és ezeknek az írásoknak egy része a történelmi határokon belül is megjelenik.

Első emigrációs éveinek idejére – egyben a német nyelvű publicisztikának színhelyére – igen vegyes érzelmekkel emlékezett vissza. 1948-ban – Magyarországot végleg elhagyva – sem gondolt arra, hogy abban az országban telepedjen le, amelynek nyelvét a magyar után a legjobban beszélte, amely újságíróként fiatalkorában az első jelentős sikereket hozta számára. 1923 szeptemberében – alig néhány héttel azt követően, hogy Berlinből Párizsba költözött végleg elhagyva Németországot – egy érzelmektől átfűtött, lesújtó írást közöl a németekről és Németországról a *Kassai Naplóban*¹¹. „Senki nem szeretett és senkit nem szerettem” vagy „az Életem szomorú volt Berlinben és unalmas” vagy „A fiatalságomnak egy zavaros és visszavonhatatlanul elpazarolt periódusában néhány évet éltem a németek legnagyobb városában, Berlinben...”.¹² Az utolsó idézetben már nemcsak a németekről és Németországról mond kemény bírálatot, hanem a németországi emigráció nyugtalanító értelmetlenségéről is. Néhány évvel később önéletrajzi ihletésű regényében, az *Egy polgár vallomásaiban* már sokkal részletezőbben, de egyben visszafogottabban, távolságtartóbban értékeli a németországi és köztük a berlini éveket. „Berlinben félreérthetetlenül elkezdődött számomra az ifjúság, az az állapot, melyet később az életben ezen a néven reklamál az ember. Minden nap arra ébredtem, hogy kezdődik számomra valami. Nem volt éppen ünnepély, ami így elkezdődött és tartott egy ideig Berlinben, de nem volt hétköznap sem. Atmeneti állapot volt rendkívüli ceremóniákkal, különös kosztümökkel, ünnepélyes fordulatokkal.”¹³ Kétségtelen, hogy bár igen hosszú időt – közel négy évet – tölt Németországban, de egykori újságírói sikereinek színhelyeire – Lipcsébe, Frankfurtba és Berlinbe – a későbbiekben csak tudósítóként tér vissza. Sőt, Németország más városaiban is csak igen rövid időt tölt.

Mint írtam, az első emigráció időszakában, a történelmi Magyarország határain kívül magyar nyelven csak Ausztriában jelentetett meg írásokat. Bécs-

¹⁰ A *Panoráma* az első világháború utáni magyar emigráció 1921 és '28 között Bécsben megjelenő képes hetilapja. (1924 nyaratól – anyagi gondok miatt – nem jelenik meg, majd 1925 márciusában újraindul, de 1925 augusztusától 1926. június 27-ig csak havonta jelenik meg. Szerzői nemcsak Bécsben élő írók és újságírók, hanem Magyarországról és Európa különböző részéről küldött írók is megjelennek a lapban.

¹¹ Márai Sándor: *Néhány év Berlinben, Kassai Napló*, Kassa, 1923. szeptember 9., 39. évf., 204. szám 8.

¹² Uo.

¹³ Márai 1935.

ben írt tudósítása, melyet a *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* jelentetett meg németül vagy valamely magyar nyelvű hazai lap magyarul¹⁴, több is van, de az osztrák fővárosban – ez eddigi kutatások eredményei alapján – csak az említett magyar nyelvű újságban helyezett csak el viszonylag rendszeresen írásokat. Márai nem élt hosszabb ideig Bécsben, de gyerekkorában az osztrák fővárosban tett látogatásai ismerősöknél, rokonoknál már akkor alkalmak voltak számára arra, hogy Bécsset megismerje és megszeresse, sőt második otthonának tartsa. Felnőttként gyakori nyugati utazásainak rövidebb-hosszabb állomáshelye volt Bécs, majd az Anschluss után harmincöt évig nem járt ott, legfeljebb kiszállás nélkül átutazott rajta, mint erről az 1973-ban készített naplóbejegyzései is tanúskodnak „Turista vagyok Bécsben – de ugyanakkor turista vagyok életem belső, személyes térfogatóban. Bécs volt a másik otthon Kassa mellett. És amikor Kassa elveszett, Bécs még mindig adott számomra otthon-illúziót.”¹⁵ Bécshez egy nem túl szerencsés kisregényének, a *Mészáros*¹⁶ címűnek a megjelentetése kapcsolódik. A Pegazus Kiadó 1925-ben az osztrák fővárosban adta ki Márai első regényét, amelyet a későbbiekben nem vállalt, hiszen sohasem vette föl írásainak repertóriumába. A *Panorámában* megjelent csekély számú írás között van azonban néhány kitűnő. Közülük a *Szarvasfog* című írás a *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* című német napilapban és a *Kassai Naplóban* is megjelent.¹⁷

A *Szarvasfog* című írás Márai németországi tartózkodásának korai szakaszában íródott, Márai liberális-konzervatív értékvilága formálódásának egészen az elején. A *Frankfurter Zeitungban* megjelent első írásai – a *Szarvasfog* is elsőként ebben a napilapban jelent meg – inkább az expresszionizmus iránti érzelmi, poétikai kötődés relevanciáját igazolják. Ugyanakkor ez az állítás inkább csak a szöveg formai konstrukciójára igaz, a tartalom már elmozdulást jelez egy felépítendő értékvilág irányába. A szöveg vizsgálatakor a textust adottnak tekintjük és ennek próbálunk megfeleltetni egy adekvát rendszert, vagyis az irodalmi szövegolvasás előfeltételeinek teszünk ezzel eleget. A jelek előre kódolt tulajdonságai mellett az előre nem kódolt „tulajdonságok” kö-

¹⁴ Pl.: Márai Sándor. *Ein militanter Bischof*, 72 évf.,: 633. szám, 1928. augusztus 24. 1.

¹⁵ Márai 2001a: 153.

¹⁶ Márai 1925. Márainak ez a kisregénye azóta újból megjelent három más rövidebb művel egy kötetben (Márai 2001b) függetlenül attól, hogy Márai hogyan vélekedett az alkotás minőségéről.

¹⁷ Márai Sándor: *Szarvasfog, Panoráma*, Bécs 1923, április 15., 3. évf. 15. szám, 11.

Márai Sándor: *Kinder Gottes (Hirschzähne)*, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, Frankfurt, 1921. május 22., 45. évfolyam, 372. szám. 1.

Márai Sándor: *Isten gyermekei, Kassai Napló*, Kassa, 1921. május 22. 37. évfolyam, 108. szám, 5.

zött is kapcsolat létesülhet, amely az előbbivel kapcsolatba lépve érvényteleníti az előre kódolt tulajdonságokat. Meglepő és szokatlan kódok alakulhatnak így ki és az elemzőben kialakuló esztétikai kód sajátos struktúrát eredményezhet.¹⁸

A *Szarvasfog* szimbolikus cím, amely fikció középpontjában a két egymással ellentétes értékvilág közötti diskurzus lehetetlenségét rögzíti. Magában a történetben semmi figyelemre méltó nem lenne, ha a szimbólum a két temporálisan is elkülönülő értékvilágot nem ütköztetné az első szám első személyben kijelölt narrátorban.

A Székelyföld a személyes múltban rögzült harmónia világa, amelynek értékrendje sohasem devalválódik. Az egyszer megvolt, állandó értéknek tekintett, célként és mértékként jelölt világ fikcióját rögzíti. A székellyel folytatott diskurzus kísérletét a narrátorban ennek az értékmentésnek a vágya alakítja.

„A férfi Csík megyéből jött e földre, ahol a havasok mutatóba kitöltják néha vészegény fehér fejüket a felhőkől és a csúcsok tele vannak kék kiütéssel, kakukkfűvel. Székelyarca volt, amit úgy hordott, mint ló a bélyeget, kiirthatatlanul a század e horzolásai között. Ha utcán beszéltél vele, még ma is, szemérmes méreggel köpött néha egyet... Én az időn át úgy láttam még, mezítlábas, körtefejű kis parasztyereket, gatyában... Akkoriban olyan szag jött belőle, mint az erdőkből.”¹⁹

A felidézett tér töredékjellegű, részként idézi az egészet, a fikcionált harmóniát. A térbeli távolság temporális távolsággal párosul, így fikcionalitása erősödik.

„Holott a múltja ez az üde, tisztességes létezés, mikor ganajt hordott a csiki szántókra, ez eloszlott már a kor különféle kosztümjében.”²⁰

A székely ismerős figurája egy értékrendre való visszacsatolást eredményez. Németországban nincs akkortájt székely-invázió, nem okoz jelentésmegoszlást a székely személye. Nem az üzletelő külföldit idézi Márai sem a kiutazó magyarban, hanem a tisztaságot, a természetes értékrend fikcionalizált világának felidézőjét. A múltba rögzített értékrend ellenpólusa a jelen világ, amely eltér a múltbelitől. A narrátor a két értékvilág feszültségében nem pusztán az értékrendek különbözőségét érzi, hanem értékhierarchiabeli különbséget, vagyis a jelen értékrendjét devalvációként értelmezi.

¹⁸ Csúri 1990: 109–120.

¹⁹ Márai Sándor: *Szarvasfog, Panoráma*, Bécs, 1923. április 15. 3. évfolyam, 15. szám, 11.

²⁰ Uo.

„Persze sok minden nálam sincsen jól, gondolom. Tudod. Alkuszom én is. Néha pénzért kell csinálni dolgokat, meg sikerért. De a matéria régi jó, te, a régi.

Arról volt szó, arról a nagy harmóniáról, amit meg kell a végén majd csinálni, megtalálni, ami ott van a kőben, sárban, vérben és tűzben. Sajnos néha cikkeket írok, de akarom ezt még, te.”²¹

A székelly személyében még a kívánatos harmóniát őrzi, de érdekeiben már ő is egy egészen más világot reprezentál. A székelly közösség által legitimált értékhierarchiától eltávolodva az üzleti világba, az eszményi értékek földjét maga mögött hagyva behatolt a materiális értékrombolás világába. „Most kaucsukmancsettákat viselt és culumayt. Mellén nagy cégtábla lógott vörös betűkkel: Konjunktura!!!”²²

A kialakuló szaggatott párbeszéd nem alakul diskurzussá, nem válik sikeres kommunikációvá.

„És hogy megy neked?

– Köszönöm – mondta nyugodtan – Jól.

– Mégis?

A körmét nézi:

– Hát most, mióta kitaláltam a dolgot a szarvasfogakkal, jól megy nekem, hála Istennek.

– Miféle dolgot?

– Magyarországon megveszem a szarvasfogat. Ez, valutára megy ez a dolog, kérek...

– A differenciából élsz? – kezdem érteni.

Rám néz, ártatlan, nagy szemekkel. Most megint egy jó, székelly parasztfiú.

– Nem – feleli, – a szarvasfogakból.”²³

Ennek oka nem a kulturális különbözőségek vagy a kommunikációs rutin hiánya, hanem a létező és az emlékeikben létező fikcionált világ értékrendjének a különbözőségén alapuló, mindkettőjükben meglévő feszültség. Most sem a veszteség nélküli információátvitel lehetetlensége jelenti a kommunikáció sikertelenségét – hiszen az nem is lehetne cél –, hanem az, hogy nem jöhet létre az említett okok miatt a párbeszéd résztvevőinek a „megegyezése” a sikeres kommunikációról.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

„Utolsó kísérletem:

– Szóval a valutából élsz?

– Nem – határozta el – a szarvasfogakból.²⁴

A két kérdéses világ értékrendje koherens, de egymást kizáró. A kettő összekapcsolódása és feszültsége teremt bizonytalanságot a két szereplő lelkében és sikertelenné teszi a kommunikációt. A két értékrend csak elméletben jelentkezik, tehát egymástól függetlenül. A rövid történetben láthatatlanul, az emberi lélekben együtt, sőt keveredve jelentek meg. A székely esetében kérdéses, hogy tudatosul-e a lelkében jelentkező feszültség és a bizonytalan magatartás oka, a narrátorral azonosítható – majd a párbeszédben is részt vevő – szerzőben viszont kétségtelenül végbemegy a tudatosulás folyamata.

Az írás záró mondata – „Ez az ember még jó”²⁵ – is igazolja ezt a tudatosulást. Ugyanakkor egy radikális választóvonalat húz a narrátor önmaga és a történet másik szereplője közé. A mondat, ami tapasztalatainak interpretációja, a székelyt a fikcionált értékvilág polgáraként értelmezi, aki az értékdevalválódás nyitópozíciójában – tehát veszélyben – van.

Márait az emigrációban született korai írásai alapján sem mondhatjuk, hogy expresszionista, de e korszakból való első publikációi az említett stílusirányzatra jellemző elemeket is magukban foglalnak. Ha bármely expresszionistára azt mondanánk, jellegzetesen expresszionista formanyelvet használ, ez tévedés lenne, mert ez a stílusirányzat nem teremtett közös nyelvet. Daubler, Otto zur Linde vagy éppen Mombert nyelvezetében is inkább a különbözőségek a meghatározóak, mintsem a közös vonások. Egy azonban közös az expresszionizmus nyelvezetében, ez pedig az, hogy a szónak meghatározóbb szerepe van, mint a mondatnak. Az expresszionizmus tömörít és összevon. Ez a törekvés jellegzetesen expresszionista.²⁶ A fent említett Márai-írásban is jól észrevehető ez a tömörítő szándék, a rendkívül rövid, hiányos szerkezetű vagy éppen csak egyetlen szóból álló mondatok használata. Értelemszerűen, hiszen irodalmi szövegolvasásáról van szó, a teljes jelanyagot mint lehetséges információhordozót tekintjük, de a szöveg kódhierarchiájában éppen ezek az expresszionista szövegalkotásra jellemző jegyekkel rendelkező elemek a meghatározóak.

A húszas évek elején-közepén újságokban és folyóiratokban megjelent írásai ugyanakkor írói előtanulmányok. Nem tudatosan keresi a korai publi-

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Koczogh 1981: 72–73.

cisztikájában rejlő extremitást. Egyszerűen a riporter kíváncsiság alapján válsztja ki témáit. Főként korai írásaiban elsősorban leleplez, de nem bírál, nem von le megfellebbezhetetlen következtetéseket, hanem egyszerűen csak figyel. Tudja, hogy a megértéshez az első lépés, a kiindulópont az az álláspont, melyben úgy nézzük, mintha először látnánk, első emberként, figyelmünk tárgyát. Ez teszi lehetővé a meghatározó vonások rögzítését.²⁷ Ezeket a meghatározó vonásokat szemlélő-rögzítő újságíró – elsősorban a korai emigrációs írásoknál – háttérben marad, nem lép ki a megfigyelő szerepéből. Illúziót kelt, mégpedig annak az illúzióját, mintha az olvasói befogadás lehetőségei nem függnének a megfigyelő rögzítő szerepétől, mintha kiiktatódná az újságíró. Ezekben az írásokban a racionalitás és az irracionalitás elemei gyűlnek oly módon, hogy az expresszív élmény legyen a meghatározó.

Az emigráció francia szakasza idejéből Németországba és különböző magyar lapok szerkesztőségébe küldött írásai az expresszionizmustól való távolságtartást mutatják. Az egész Európában egyre nagyobb tért nyerő Új Tárgyilagosság, mely szerint az újságírásban a verifikálható tényeknek kell jelenteniük a kiindulópontot, a frankfurti alkotóműhelyekre is nagy hatással van.

Thomas Mann és Oswald Spengler műveinek olvasása távolítja el elsősorban az expresszionizmustól a húszas évek elején-közepén. Egyre több írásban a liberális-konzervatív individuum felfogásának értékrendje formálódik, pontosabban ennek meghatározó elemei körvonalazódnak. Szabó Zoltán utal arra, hogy a húszas évek második felétől Márai immáron a tárgyias-intellektuális stílus egyik alakítója.²⁸ Ezzel egyidejűleg távolodik az expresszív kifejezésmódtól minden általa képviselt műfajban, így az újságírásban is. Az expresszionizmus ugyanis „az alkotó szubjektív reflexióinak kifejezésére teszi a hangsúlyt, lehetőleg közvetlenül minden közbeiktatott megkötöttség nélkül. Azaz: a szerkesztés, a fogalmazás, stílus klasszikus szabályai nélkül.”²⁹ Ezzel szemben a tárgyias stílus képviselőinek centrális törekvése a felfedező-formálendő rendhez való alkalmazkodás. Ebből következően az expresszionizmusra az oly kevésbé jellemző megszerkesztettség, megalkotottság, igényes kifejezési mód jellemzi.³⁰ Ennek az átalakulásnak a folyamatát jelenti a húszas évek publicisztikája.

²⁷ Márai 1993: 77.

²⁸ Szabó 2000: 201–209. (továbbiakban: TIS)

²⁹ Koczogh (szerk.) 1981: 9–10.

³⁰ TIS uo.

A szépirodalom és publicisztika határterületén mozgó Márai-írások átalakulnak a nyelvi megformáltság szempontjából. A korábbi írások elmosódott képei, lelepleződő szereplői helyébe a világos és határozott, sokszor makacs, értékek melletti kiállás lép. Márai sokszor bizonytalankodik ekkor is a megformálásban, még ezek az írások is a tanulás, a vázlatkészítés eszközei, de értékvilágának radikális átalakulása a késői emigrációs írásokban jól nyomon követhető.

A húszas évek első felében és közepén megjelent írásai alapján tehát ekkorra tehető Márai értékrendjének alapvető átformálódása, a gyermek Márai szocializációjából is táplálkozó polgári liberális konzervatív szemlélet alapvető értékeinek átgondolása és a mellettük való elkötelezettség. Ez pedig a magyarul és németül, Magyarországon és a határokon kívül megjelent cikkeiben jól nyomon is követhető.

Márai első emigrációs, idegen nyelven írt alkotásai jórészt ismertek már, külföldön megjelent nem magyar nyelvű írásainak igen jelentős része feltárt. Ebből az időszakból mindenekelőtt a Németországban és Csehszlovákiában német nyelven megjelent alkotásai hozzáférhetőek. További feltáró munkát igényelnek ugyanakkor az első emigrációjának párizsi szakaszában a francia nyelven megjelent írásai. Ezek lényegében teljesen ismeretlenek. Ismertek viszont a párizsi tartózkodás időszakában írt és Németországban megjelent alkotásai. Lényegében az első emigráció végéig, tehát a Párizsból való hazaköltözéséig folyamatos kapcsolata van a *Frankfurter Zeitung*gal, ha nem is heti rendszerességgel, de igen gyakran publikál ebben a német világlapban a húszas évek második felében.

Ebből a pályaszakaszból való egy, a *Frankfurter Zeitung*ban³¹ németül, valamint a *Kassai Napló*ban³² és az *Újság*³³ című napilapokban magyarul egyaránt megjelentetett írás, mely megformázottságában is távol áll az expresszionizmustól és a tizenkilenc évesen Németországba érkező, még az anarchizmus felé is nyitott Márai világától.

A szövegből kiderül, hogy Márai az éhezőművésszel mint szépirodalmi figurával már korábban is találkozott. A szövegbeli utalás Kafkára, valamint az a tény, hogy Kafka nevét néhány évvel korábban már nemcsak ismerte,

³¹ Márai Sándor (Párizs): Succi, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, Frankfurt am Main, 1924. december 6., 69. évfolyam, 911. szám, 1–2.

³² Márai Sándor: Succi, *Kassai Napló*, Kassa, 1925. február 11., 41. évfolyam, 8. szám 2–3.

³³ Márai Sándor: Succi, a híres éhező, *Az Újság*, Budapest, 1925. január 3. 23. évfolyam, 2. szám, 6.

hanem a prágai szerző bizonyos műveit magyarra is fordította, valószínűsíti, hogy az *Éhezőművész* című novellát is olvasta.³⁴

Márai fiatalkori írásai között igen sok a leleplezés-történet. *Succi* című írása is ezek közé tartozik, ami a jelen szöveg esetében egy illúzióvesztéssel párosul. Ellentétben azonban több lelepleződést bemutató írásával, ez nem jár most együtt egzisztenciális vákuum kialakulásával.

Ez a Márai-írás az első sorokban – leválasztva a következőktől – tényközlő tudósítás műfaját sugallja.

„Succiról azt olvastam, hogy Lille-ben, egy vidéki francia városban, öt órára Párizstól, nagyobb éhezésbe kezdett. Szerződést kötött a párizsi egyetem orvosi fakultásával s kötelezte magát, hogy negyvenkét napig étlen-szomjan fog élni, nem vesz magához semmiféle mesterséges táplálószeret sem, és mozdulatlanul fog fekéüdni a lille-i városháza nagytermében egy üvegkoporsóban.”³⁵

A tényszerű közlés után a kommentárban fogalmazódik meg a hinni akarás és a kétség ellentéte.

„Egy éhművészről volt tehát szó, mint ebből is látszik, egy nagyobb szabású éhművészről, egy európai fakírról, egy ördögös és különös emberről: Succiról, aki hivatásos és meggyőződött éhművész...”³⁶ És álljon itt egy másik idézet: „Az éhművészek, mármint a hivatásosak, meglehetősen kiháló szekta. Az isten tudja, hogy megy ez, a mai publikumnak szinte jobban imponál az, ha valakinek van sokat mit ennie.”³⁷

A két kijelentés ugyan nem egymásnak ellentmondó tényközlés, de a hinni akarás éppen úgy bennük van, mint a hitetlenség.

A narrátor a tényszerű közlés igaz értékéből indul ki, pontosabban nem zárja ki az általa hírként átvett kijelentésekhez rendelhető igazságot. De ugyanez a tényszerű kijelentés – annak abszurditása miatt – a kételkedés alapjait is megveti. A hit és a kétség egymással ellentétes világa a szövegben együttesen jelenik meg és függetlenül attól, hogy a szövegben melyik jelenik meg tényszerű és melyik fikcionális igazságként, a két világ nem képezhet koherens egészet.

³⁴ Természetesen Kafka egyik legsikerültebb novellája már jó ideje magyarul is hozzáférhető. Franz 1982: 240–249.

³⁵ Márai Sándor: *Succi, Kassai Napló*, Kassa, 1925. február 11. 41. évfolyam, 8. szám, 2–3. (az továbbiakban: MSK.).

³⁶ MSK.

³⁷ MSK.

A lille-i utazás elhatározása, a Succi meglátogatásával kapcsolatos döntés a kétség és a hit ellentétének a feloldását szolgálja, az utazás késleltetése pedig feszültségfokozó szereppel bír. A narrátor kijelentései hol az egyik, hol a másik, hipotetikus igaz világ melletti érvek.

„Mert ugye művész a Succi. Művész, tanácskoztam magammal, mert a két fogalom, ha szigorúan vesszük, »éh« és »művész« már a barlanglakók korától egy kalap alá tartozik, mikor az emberiség ősi pillanataiban, az első, a mammutgyilkolásra kévéssé alkalmas ősember odabaza maradt a barlangban s a falra baltával kis állatokat rajzolt fel és nagyorrú embereket, míg a többiek, a praktikusak, a harcosok és egészségesek a szarvasok után szaladtak és halált üvöltöttek... De különben biztos művész a Succi, magyaráztam magamnak: egy régimódi művész persze, egy művész, akinek nincs szociális felelősségérzete, egy elefántcsonttorony-művész, a l'art pour l'art embere, mert valami teljesen céltalant csinál csak mert hisz a dologban.»³⁸

A kétkedés a hinni akarással együtt folyamatosan jelen van a szövegben, de e kettő semmiképpen nem képez koherens világot. Szinte állandósul a szövegben a kétséget erősítő ironia. A két világ összekapcsolódása, együttes és folyamatos jelenléte a szövegstruktúra stabilitásának biztosítója. Enélkül a szöveg alkalmatlanná válna irodalmi olvasatra és egyszerű szenzáció hírértéke lenne.

„Tervemről említést tettem egy ismerősömnek, Kabrisnak, a hindunak, aki nyolc esztendeje ül a Boulevard Montparnasson egy kávéház előtt és ki nem derített okokból a magyar nyelvet elég folyékonyan beszéli. Figyelmesen hallgatott és szomorúan bólogt a fejével. »Mióta éheznek az az ember?« – kérdezte aztán. Számolni kezdtem és rájöttem, hogy Succi most már vagy harminc napja éhezhetik. „Bagatelle” – mondta megvetően és leereszkedéssel. – »Én nyolc éve nem ettem.«”³⁹

A hit és a kétség – mint a fenti idézetek is jelzik – jelentik a két pillérét a műnek. A két kijelentéshez rendelt „önmeggyőző” narrátori érveknek kíváncsiságfelkeltő szerepük van, de a két értékvilág közötti feszültség csak a személyes tapasztalat segítségével oldható fel. Ez pedig a két kijelentéshez (a két egymással szemben álló, egymást kizáró, feltételezett igaz kijelentés egyikének a hamis voltát igazolná. (A hitben Succi valódi művész, a kételyben a csaló értékrendje rejtőzik.)

³⁸ MSK.

³⁹ MSK.

A szöveg második szerkezeti egysége a Lille-be történő vonatút. A feszültségfokozást is szolgáló, a két értékhierarchia lehetséges igazságainak a feloldását késleltető úton egy újabb feszültséget kialakító két – egymást kizáró – értékhierarchia ütközik. Az értékvilágok közötti feszültség azonban ebben az esetben két szereplő saját, egymástól radikálisan különböző értékvilágában manifesztálódik.

„Ő az *Action Francaise*-t olvasta és én a *L'Oeuvre*-t... Aztán elkezdte olvasni breviáriumát... én bepakoltam újságpapírba a fedelét a kötet Pascalnak, ami velem volt... Két világ voltunk és minden igyekezetünk arra irányult, hogy ne bántsuk meg egymást.”⁴⁰

Csakhogy míg itt a két világ közötti feszültség értékrendbeli, felfogásbeli különbségekre utal, mégsem jelent morális értékrendbeli alá-fölérendeltséget, mint a Succivel kapcsolatos hit-kétely két szembenálló világának – ebben az esetben – összeegyeztethetetlen végkövetkeztetésekkel járó értékrendje. A vonaton mindkét értékrendet intertextuális kapcsolatok hívják életre. Rövid utalások a szereplők olvasmányaira: az *Action Francaise* és a *L'Oeuvre*, valamint a breviárium és Pascal említése.

A harmadik szerkezeti egység a narrátor lille-i tartózkodása, ahol a Succi művész voltával kapcsolatosan megfogalmazott kétely-kijelentések kapnak újabb és újabb megerősítést. A narrátor és a lille-i hoteltulajdonos párbeszéde is ezt igazolja:

„Igen van itt a városban egy ember, aki éheznek... ott ül a *Cafe Chicorée*ban... Dehogy, mondtam kétségbe esve, az nem lehet. Hogy jön az az ember a *Café Chicorée*ba?... a városházán fekszik egy üvegkoporsóban... O! Quelle idée. – mondta a tulajdonos. A *Cafe Chicorée*ban, ha mondom. Nem valami előkelő kávéház. A mienket akkor már hamarabb ajánlanám.”⁴¹

A rettenetes látványt nyújtó Succi, az impresszárió kijelentései, melyek Succi éhezését piaci áruként értelmezik: „...már zsenge gyermekkorában folyékonyan tudott éhezni”⁴², előkészítik a lelepleződést, Succi idő előtti távozását az összegyűlt adományokkal, amely az illúzióvesztést megfordíthatatlanná teszi.

⁴⁰ MSK.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

Ezek a kijelentések előkészítik, majd beteljesítik a két világ: a kétely és a hit feszültségének a feloldását – lényegében az illúzióvesztést, amely a két lehetséges igaz világ közül a kétely világát igazolja. Az egymás mellé rendelt lehetséges igazságok egymás mellé rendeltsége ezzel megszűnik, a velük kapcsolatos feszültség feloldódik a megtapasztalt bizonyosságban, de a két világ feszültsége feloldásának reflexiója az illúzióvesztés kiüresítő hatása.

Az általam kiválasztott két Márai-írás – a Bécsben és Magyarországon megjelenő Szarvasfog és a Párizsban írt, de Németországban és itthon is publikált Succi – a fiatal újságíró-író két jól sikerült próbálkozása. Az előbbi még az expresszionizmus formavilágát alkalmazva gondolkodik érték, értékvesztés és értékmentés viszonyain, addig az utóbbi az expresszionista stílusjegyeitől eltávolodva a művészet, a művészet iránti elkötelezettség és az ehhez kapcsolódó illúzióba vetett hit problematikáját gondolja át egy érdekes, szöveg adta keretekben.

Irodalom

CSÚRI Károly

- 1990 Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In Bernáth Árpád (szerk.): *A műértelmezés helye az irodalomtudományban*. 109–120. Szeged: JATE.Kiadás

KAFKA, Franz

- 1982 Az éhezőművész (ford.: Tandori Dezső). In Kafka, Franz: *Az átváltás*. 240–249. Budapest: Európa Kiadó

KOCZOGH Ákos

- 1981 Az expresszionizmus. In Koczogh Ákos (szerk.): *Az expresszionizmus*. 5–121. Budapest: Gondolat Kiadó

MÁRAI Sándor

- 1925 *Mészáros*. Bécs: Pegazus Kiadó
1935 *Egy polgár vallomásai*. Budapest: Pantheon Kiadó
1993 *Napló 1967–75*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó
2001a *Napló 1968–75*. Budapest: Helikon Kiadó
2001b *Eszter hagyatéka és három kisregény*. Budapest: Helikon Kiadó

MÉSZÁROS Tibor

- 2003 *Márai-bibliográfia*. Budapest: Helikon Kiadó, Petőfi Irodalmi Múzeum

SZABÓ Zoltán

- 2000 Tárgyas-intellektuális stílus Márai Sándor prózájában In Lőrinczy Huba – Czetter Ibolya (szerk.): *„Este nyolckor születtem...” Hommage a Márai Sándor*. 201–209. Szombathely: BÁR könyvek

Beiträge zur Publizistik des jungen Márai

In den letzten Jahren sind in großer Anzahl analysierende Schriften, Abhandlungen erschienen, die sich mit dem Lebenswerk des jungen Márai, insbesondere mit einem dessen Teilgebiete auseinandersetzen, aber es herrscht immer noch ein großer Mangel an Beiträgen, die seine Publizistik zum Gegenstand der Forschung machen.¹ Die in der näheren Vergangenheit erschienene äußerst anspruchsvolle Márai-Bibliographie² macht einen bedeutenden Schritt zur vollkommenen Erschließung der Márai-Publizistik, dennoch, wie der Verfasser in seiner Einleitung bemerkt, genau auf diesem Gebiet der Márai-Literatur befinden sich noch die meisten unbekanntesten Tatsachen, die noch weiterer Grundlagenforschung bedürfen.³ Der erhebliche Zeitbedarf für die Erfassung der in Zeitungen und Zeitschriften erschienenen Márai-Schriften ist einerseits darauf zurückzuführen, dass der Schriftsteller – auch wenn nur die bisher bekannten Schriften in Kauf genommen werden – mehrere tausend Aufsätze in ungarischen und ausländischen Tagesblättern sowie Zeitschriften veröffentlichte, andererseits lieferte er an beachtlich viele Blätter regelmäßig Publikationen. Die in den ausländischen Zeitungen erschienenen Aufsätze schrieb er in erster Linie, aber nicht ausschließlich, während seiner Emigrationsjahre. Hier können wir vor allem an die Periode der ersten Emigration denken, als die ausländische Publikationstätigkeit ständig vorging, und diese Werke manchmal in einfacheren Übersetzungen, manchmal aber variiert auch in heimatlichen und in den ungarischen Blättern jenseits der Grenze erschienen. Zur Zeit seiner zweiten Emigration hatte Márai zur heimatlichen Publikation natürlich keine Möglichkeit mehr, er knüpfte die Herausgabe seiner Werke am Ende seines Lebens sogar an (damals noch nicht erfüllte) Bedin-

¹ Péter B. Kakuszi, Dozent, Universität Szeged, Fakultät für Pädagogik, Lehrstuhl für Ungarische Literatur

² Mészáros 2003.

³ ebenda, S. 8.

gungen. Seine journalistische Tätigkeit setzt er allerdings nach 1948 fort.⁴ Vor allem könnte man an seine, vom Rundfunk „Freies Europa“ regelmäßig veröffentlichten Feuilletons denken, die am meisten – wie darauf auch Tibor Mészáros hindeutet – unaufgeschlossen sind.

Die fremdsprachlichen Publikationen der ersten Emigrationsperiode ließ er in erster Linie in deutschen Zeitungen erscheinen.⁵ Obwohl die Journalistik für Márai im größten Teil seines Lebens nicht die ausschließliche Aktivität zum Lebensunterhalt bedeutete, diente dies in den zwanziger Jahren tatsächlich als die einzige Einkommensquelle, abgesehen von der Unterstützung von seiner Familie. Unter anderen könnte auch dies als Grund dafür genannt werden, dass einige der Aufsätze Márais sowohl auf Deutsch, als auch auf Ungarisch in mehreren Blättern publiziert wurden.

Während der ersten Emigration veröffentlichte er Artikel in zahlreichen Zeitungen und Zeitschriften innerhalb der Grenzen des historischen Ungarns. Eigentlich hielt er auch zu dieser Zeit einen engen Kontakt zu der heimatischen Literatur, zu Organen auf dem Gebiet des historischen Ungarns sowie deren hervorragenden Repräsentanten. Während er in den Jahren seiner Emigration in Deutschland⁶ unter den ungarischen Zeitschriften vor allem zum *Kassai Napló*⁷ intensive Verbindungen hatte, stellte er nach der Abreise von Berlin nach Paris mit dem Budapester Tagesblatt *Újság*⁸ die engsten Arbeitskontakte her, dem er später auch als Redakteur angehörte.

⁴ Selbst nach 1948 hörte Márai mit der journalistischen Aktivität nicht auf, die Zahl seiner Publikationen ist viel weniger, als in den vorangegangenen Jahrzehnten. Zwischen 1951 und 1968 ist er als externer Mitarbeiter des Rundfunks „Freies Europa“ tätig, von Woche zu Woche werden seine Feuilletons vorgelesen. Unter anderen ließ er seine Publikationen in Periodika wie *Látóhatár*, *Magyar Híradó*, *Délamerikai Magyar Hírlap*, *Tárogató*, *Kanadai Magyarorság*, *Kárpát és Délamerikai Magyar Hírlap* *Évkönyve* veröffentlichen.

⁵ Er arbeitet als Mitarbeiter der täglich erscheinenden *Frankfurter Zeitung* und des *Handelsblattes*. In großer Anzahl liefert er zu derselben Zeit Feuilletons im *Prager Tagesblatt* (erscheint in Prag), doch auch das expressionistisch gesinnte Leipziger Blatt *Der Drache*, und die *Berliner Weltbühne* veröffentlichten gelegentlich und in den abwechslungsreichsten Genres Werke von ihm. Vorige in den zwanziger Jahren, letztere in der ersten Hälfte der Dreißiger.

⁶ Márai verließ Ungarn im Frühherbst des Jahres 1919, und verbrachte eine längere Zeit in drei deutschen Städten: in Leipzig, Frankfurt a.M., dann in Berlin. Im August 1923 verließ er Deutschland, und ließ sich in Paris nieder.

⁷ *Kassai Napló* war ein Tagesblatt zwischen 1919 und 1929, und galt hauptsächlich am Anfang der zwanziger Jahre als das meist angesehene ungarische Organ in der Tschechoslowakei. Zu seinem Mitarbeiterkreis gehörten – außer Márai – auch Ignóty und Pál Szende. Selbst Márai veröffentlichte in diesem Blatt mehr als zweihundert Aufsätze in den unterschiedlichsten Genres.

⁸ Das liberale Tagesblatt *Újság* (mit diesem Titel von 12. 07. 1925 an) gilt zwischen 1903–1944 als ein ausschlaggebendes Presseorgan in Budapest. Außer Márai – mit ihm zu derselben Zeit – waren ne-

Mit den fremdsprachlichen Publikationen während der ersten Emigration sind eigentlich die in Deutschland und in der Tschechoslowakei erschienenen und aufgeschlossenen deutschsprachigen Aufsätze gemeint sowie eine mutmaßliche, bisher aber nicht untersuchte publizistische Aktivität in Frankreich. Auch außerhalb der Grenzen des historischen Ungarns veröffentlicht er seine Schriften in den Zwanzigern auf Ungarisch, nämlich in Wien.⁹ Verhältnismäßig wenige Aufsätze lässt er im Wiener ungarischsprachigen *Panorama*¹⁰ erscheinen, und ein Teil dieser Schriften wird auch innerhalb der historischen Grenzen veröffentlicht.

Der Zeit seiner ersten Emigrationsjahre – zugleich des Schauplatzes seiner deutschsprachigen Publizistik – gedachte er mit recht gemischten Gefühlen. Nicht einmal im Jahre 1948, als er Ungarn endgültig verließ, dachte er daran, sich in dem Land niederzulassen, dessen Sprache er nach dem Ungarischen am besten beherrschte, und das für ihn, dem jungen Journalisten die ersten Erfolge brachte. Im September 1923 – kaum einige Wochen nach seinem Umzug von Berlin nach Paris, Deutschland endgültig verlassend – publizierte er einen emotionsgeheizten, niederschmetternden Artikel über die Deutschen und Deutschland im *Kassai Napló*.¹¹ „Niemand liebte mich, und ich liebte niemanden.“ „Mein Leben war in Berlin traurig und langweilig“ oder „In einer trüben und unwiderruflich verschwendeten Periode meiner Jugend verbrachte ich einige Jahre in der größten Stadt der Deutschen, in Berlin...“¹² Im letzten Zitat trifft seine scharfe Kritik nicht nur die Deutschen und Deutschland, sondern auch die beunruhigende Sinnlosigkeit der Emigration in Deutschland. Einige Jahre später, in seinem autobiographischen Roman, dem *Bekanntnisse eines Bürgers* bewertet er seine Deutschlands- und Berlinaufenthalt schon viel detaillier-

ben dem verantwortlichen Chefredakteur János Sz. Bagyó u.a. Andor Kozma sowie Tamás Kóbor entscheidende Schriftsteller des Blattes.

⁹ Es wurden Schriften von Márai auch in der literarisch-kritischen Zeitschrift *Tűz* („Feuer“) veröffentlicht. Tatsächlicher Erscheinungsort des Blattes – obwohl ab 1922 Preßburg-Wien angegeben wurde – war Preßburg, das Blatt hatte erheblich zur Aufnahme der ungarischsprachigen Literatur der Tschechoslowakei beigetragen. Ich betrachte es nicht als eine Wiener ungarischsprachige Zeitschrift.

¹⁰ *Panorama* war das illustrierte Wochenblatt der ungarischen Emigration nach dem I. Weltkrieg, es erschien in Wien zw. 1921–1928 (Ab Sommer 1924 wird die Erscheinung wegen finanziellen Schwierigkeiten eingestellt, dann im März 1925 erlebt es einen Neustart, aber erscheint ab August 1925 bis 27. Juni 1926 nur monatlich. Unter seinen Verfassern befinden sich nicht nur in Wien lebende Schriftsteller und Publizisten, es bringt auch aus Ungarn und verschiedenen Gebieten Europas zugesandte Aufsätze.

¹¹ Sándor Márai: „Néhány év Berlinben“ *Kassai Napló*, Kaschau, 9. Sept. 1923. Jg. 39, Nr. 204, S. 8.

¹² ebenda

ter zugleich aber zurückhaltender und distanzierter: „In Berlin hat die Jugend für mich unmissverständlich begonnen, das Dasein... Jeden Tag erwachte ich darauf, dass etwas für mich beginnt. Es war nicht gerade eine Feier, das so begann, und eine Weile so dauerte in Berlin...“¹³ Obwohl er zweifelsohne eine recht lange Zeit – beinahe vier Jahre – in Deutschland verbringt, kehrt er zu den Schauplätzen seiner ehemaligen journalistischen Erfolge – nämlich nach Leipzig, Frankfurt und Berlin – später nur noch als Korrespondent zurück. Selbst in anderen Städten Deutschlands hält er sich nur für eine relativ kurze Zeit auf.

Wie schon erwähnt, in der ersten Emigrationsperiode veröffentlichte er Aufsätze in ungarischer Sprache außerhalb des historischen Ungarns nur in Wien. Von in Wien erstatteten Berichten, die von dem Frankfurter Zeitung und Handelsblatt auf Deutsch, oder von irgendeinem heimischen Blatt auf Ungarisch veröffentlicht wurden,¹⁴ gibt es mehrere, aber in der österreichischen Hauptstadt – aufgrund der Ergebnisse der bisherigen Forschungen – publizierte er nur in der erwähnten ungarischsprachigen Zeitung regelmäßig Schriften. Márai lebte nicht lange in Wien, aber seine Besuche bei den hier wohnhaften Bekannten und Verwandten in seiner Kindheit boten schon damals Gelegenheit, Wien kennen zu lernen, und sich mit ihm vertraut zu machen, es sogar als seine zweite Heimat zu behandeln. Als Erwachsener galt Wien für ihn als kurz- oder langfristiger Aufenthaltsort während seiner häufigen Reisen nach Westen, dann sah er Wien nach dem Anschluss 35 Jahre lang nicht mehr, höchstens ist er ohne Ausstieg durchgereist, wie davon auch seine Tagebucheinträge aus dem Jahr 1973 zeugen: „*Ich bin ein Tourist in Wien – aber zu selber Zeit auch ein Tourist im inneren, persönlichen Raum meines Lebens. Wien war meine zweite Heimat neben Kaschau, und als Kaschau verlorengegangen war, Wien bot für mich noch immer eine Heimats-Illusion.*“¹⁵ Die Erscheinung seines einigermaßen missglückten Kleinromans *Mészáros* (Metzger) ist ebenfalls mit Wien verbunden.¹⁶ Der Pegasus-Verlag hat 1925 in der österreichischen Hauptstadt den ersten Roman von Márai herausgegeben, den er später nicht als seinen eigenen anerkannt haben muss, da er ihn niemals ins Repertorium seiner Schriften ein-

¹³ Márai 1996.

¹⁴ z.B.: Márai, Sándor: „Ein militanter Bischof, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, 24. Augustus 1928, Jg. 72, Nr. 633, S. 1.

¹⁵ Márai 2001a: S. 153.

¹⁶ Márai 1925. Dieser Kleinroman Márais ist seither erneut erschienen und zwar in einem Band mit drei anderen Novellen zusammen, unabhängig davon, wie er selbst die Qualität seines Werkes beurteilt hatte (Márai 2001b).

trug. Unter den im *Panorama* publizierten wenigen Feuilletons gibt es einige hervorragende Schriftstücke. Von ihnen erschien der Aufsatz *Hirschzähne* (Szarvasfog) in dem deutschsprachigen Tagesblatt *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* und auch im *Kassai Napló*.¹⁷

Das Schriftstück *Hirschzähne* wurde in der Frühperiode des Deutschlandaufenthaltes von Márai verfasst, ganz am Anfang der Ausgestaltung seiner liberal-konservativen Wertordnung. Seine ersten, in der FZ erschienenen Schriften – *Hirschzähne* wurde zuerst auch in diesem Tagesblatt veröffentlicht – beweist eher die Relevanz einer emotionalen-poetischen Verbundenheit mit dem Expressionismus. Übrigens trifft diese Aussage eher nur auf die formale Textkonstruktion zu, der Inhalt zeigt bereits eine Bewegung zu einer auszubauenden Wertewelt auf. Bei der Auslegung des Textes wird der Textus als gegeben angesehen, und diesem wollen wir ein adäquates System anpassen, d. h. wir erfüllen damit die Voraussetzungen des literarischen Textlesens. Über die Beziehungen zwischen vorkodierten Eigenschaften der Zeichen hinaus kann eine Beziehung zwischen den nicht vorkodierten „Eigenschaften“ ebenfalls entstehen, die die vorkodierten Eigenschaften aufhebt, indem sie mit diesen in Kontakt tritt. Dies kann zur Entstehung von überraschenden und ungewöhnlichen Codes führen, und der ästhetische Code, der im Analysierenden entsteht, ergibt eine eigenartige Struktur.¹⁸

Hirschzähne ist ein symbolischer Titel, eine Fiktion, die in seinem Zentrum die Unmöglichkeit des Diskurses zwischen zwei gegensätzlich gesinnten Wertesystemen feststellt. Sollte das Symbol die zwei voneinander auch temporal getrennten Wertesysteme im Erzähler, der nicht in der ersten Person Singular bestimmt ist, konfrontieren, so gäbe es in der Geschichte selbst nichts Bemerkenswertes.

Das Szeklerland ist die Welt einer in der persönlichen Vergangenheit fixierten Harmonie, deren Wertordnung niemals eine Devaluation erfährt. Zugleich fixiert sie die Fiktion der einst vorhandenen, als ständiger Wert betrachteten und zum Ziel und Maßstab gesetzten Welt. Der Versuch des Diskurses mit dem Szekler wird im Erzähler von der Sehnsucht nach Wertrettung geprägt:

¹⁷ Sándor Márai: „Hirschzähne“, *Panorama*, Wien, 15. April 1923, Jg. 3, Nr.15, S. 11.; als „Kinder Gottes“ (Hirschzähne), *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* (Frankfurt), 22. Mai 1921, Jg. 65, Nr. 372, S. 1.; als „Isten gyermekei“, *Kassai Napló*, 22. Mai 1921, Jg. 37, Nr. 108, S. 5.

¹⁸ Csúri 1990: S. 109–120.

„Der Mann war aus einem weit entfernt gelegenen... Komitat hierher gekommen, wo die Schneeberge mitunter ihre blutarmen weißen Köpfe aus den Wolken hervorstecken die Spitzen vollblauer Ausschläge sind, ...Er hatte ein Szekler Gesicht, das er so trug wie ein Pferd den eingebrannten Stempel, unverwischbar zwischen den Abschürfungen des Jahrhunderts. Wenn du mit ihm auf der Straße sprachst, spuckte er noch immer manchmal mit verschämter Wut aus... Ich sah ihn durch die Gezeiten noch immer so: barfuß, ein kleines Bauerkind, mit birnenförmigen Kopf in weiten, weißen Hosen. Damals war ihm ein Duft entströmt wie einem Wald.“¹⁹

Der ins Gedächtnis gerufene Raum ist fragmentarisch, er zitiert als Teil das Ganze, d.h. die fiktionierte Harmonie. Der räumlichen Distanz kommt noch eine temporale Distanz hinzu, so verstärkt sich ihre Fiktionalität.

„Obschon seine Vergangenheit, dieses frische, ehrbare Dasein, da er noch Dünger auf die Felder trug, von ihm in den verschiedenen Kostümen der Zeit bereits abgefallen war,“²⁰

Die Figur des Szeklerbekannten ergibt eine Rückkopplung zur Wertordnung. Zu dieser Zeit gibt es in Deutschland keine Invasion von Szeklern, die Person des Szeklers ruft keine Bedeutungsspaltung hervor. Selbst Márai lässt in der Figur des ausreisenden Ungarn nicht den geschäftssüchtigen Ausländer aufleben, sondern die Sauberkeit, das Symbol der fiktionalisierten Welt einer naturgebundenen Wertordnung. Ein Gegenpol zu der in die Vergangenheit projizierten Wertordnung stellt die gegenwärtige Welt dar, die von der vergangenen abweicht. Der Erzähler empfindet in der Spannung von zwei Wertsystemen nicht nur die Verschiedenheit zweier Wertordnungen, sondern interpretiert er die Diskrepanz zwischen den Werthierarchien, d. h. die Wertordnung der Gegenwart als Devaluation.

„Freilich, in vielen Dingen ist es auch bei mir nicht ganz in Ordnung, denke ich. Weiß du. Auch ich schliesse Kompromisse. Auch manchmal für Geld und des Erfolges wegen dies und jenes tun. Aber das Material ist alte, gute, weiß du, das alte.“

¹⁹ Sándor Márai: Hirschzähne, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, Frankfurt am Main, 22. 5. 1921, Jg. 65, Nr. 372, S. 1.

²⁰ ebenda

*Es war davon die Rede, denke ich, ja, von jener großen Harmonie, die am Ende gefunden, ausgedrückt werden muß, die in Stein... Wasser und Feuer vorhanden ist. Leider schreibe ich manchmal Artikel..*²¹

Der Szekler bewahrt in seiner Person zwar noch die wünschenswerte Harmonie, durch seine Interessen repräsentiert er jedoch eine ganz andere Welt. Entfernt von der Werthierarchie, die von der Gemeinschaft der Szekler legitimiert ist, lässt er das Land der idealen Welt hinter sich, geht in die Geschäftswelt und trifft somit in der Welt der materiellen Wertdestruktion ein: „Nun trug er Kautschukmanschetten... An der Brust hing ihm eine Firmentafel, mit großen roten Buchstaben: Konjunktur!!!“²²

Der sich entfaltende, abgehackte Dialog kann nicht in einen Diskurs, in eine erfolgreiche Kommunikation übergehen:

„– Und wie geht es dir?

– Danke – antwortete er gelassen – Gut.

– Aber wie?

Er betrachtet seine Fingernägel:

– Nun jetzt, seitdem ich die Sache mit den Hirschzähnen entdeckt habe, geht es mir gut. Gott sei Dank...

– Was für eine Sache?

– Ich kaufe die Zähne in Ungarn und das ganze Geschäft hängt mit der Valuta zusammen...

– Du lebst von der Differenz? Ich beginne ihn zu verstehen...

Er jedoch schaut mich mit unschuldigen großen Augen an. Ist wieder ein guter Szeckler Bauernjunge.

– Nein – erwidert er, – von Hirschzähnen.²³

Der Grund dafür liegt nicht in der kulturellen Diskrepanz, oder in dem Mangel an Kommunikationsroutine, sondern in der in beiden Gesprächspartnern vorhandenen Spannung, die auf der Verschiedenheit zwischen der Wertordnung der realen, und der nur noch in den Erinnerungen vorhandenen Fiktionswelt basiert. Auch jetzt ergibt sich der Misserfolg der Kommunikation nicht aus der Unmöglichkeit der Informationsübermittlung – dies kann ja gar nicht beabsichtigt werden – sondern aus der Tatsache, dass eine „Vereinba-

²¹ ebenda

²² ebenda

²³ ebenda

rung" zwischen den Dialogsteilnehmern über die erfolgreiche Kommunikation aus den erwähnten Gründen nicht zustande kommen kann.

„Mein letzter Versuch:

– Kurz. Du lebst also von der Valuta?

– Nein – wiederholt er – Ich lebe von Hirschzähnen.“²⁴

Die Wertordnung dieser zwei fraglichen Welten ist zwar kohärent, sie schließen aber einander aus. Ihre Zusammenknüpfung und die Spannung zwischeneinander schafft eine Ungewissheit in der Seele der zwei Protagonisten, und macht die Kommunikation erfolglos. Die zwei Wertordnungen treten nur theoretisch, also voneinander unabhängig auf. In der kurzen Geschichte erscheinen sie unsichtbar, in der menschlichen Seele gemeinsam, sogar gemischt. Beim Szekler ist es fraglich, ob ihm der Grund der Spannung in seiner Seele und der des unsicheren Verhaltens bewusst wird, wie dies beim Erzähler, der mit dem Autor zu identifizieren ist und später selber im Dialog vorkommt, zweifelsohne der Fall ist.

Dieses Bewusstwerden wird auch vom Schlusssatz der Novelle – „Dieser Mensch ist noch gut.“²⁵ – rechtfertigt. Er zieht zugleich radikal eine Trennlinie zwischen den Erzähler und den anderen Protagonisten. Der Satz, der als Interpretation seiner Erfahrungen gilt, betrachtet den Szekler als Bürger der fiktionierten Wertordnung, der sich in der Anfangsposition der Wertdevaluation, also in Gefahr befindet.

Márai können wir nicht einmal anhand seiner früheren Emigrationsschriften eine expressionistische Gesinnung zuschreiben, seine ersten Publikationen aus dieser Periode sind jedoch auch von Charakteristika der genannten Strömung geprägt. Sollten wir von irgendeinem Expressionisten behaupten, er bediene sich einer kennzeichnend expressionistischen Formsprache, ließen wir uns irreführen, da diese Stilrichtung eben keine gemeinsame Sprache geschaffen hat. In der Ausdrucksweise von Daubler, Otto zur Linde oder Mombert sind auch eher die Diskrepanzen als die gemeinsamen Phänomene ausschlaggebend. Eines hat aber die Sprache des Expressionismus gemeinsam, und zwar, dass die Rolle des Wortes mehr ausschlaggebend ist, als die des Satzes.

²⁴ ebenda

²⁵ ebenda

Der Expressionismus verdichtet und zieht Elemente zusammen. Diese Bestrebung ist kennzeichnend expressionistisch.²⁶ Auch im zitierten Márai-Schriftstück lässt sich diese verdichtende Absicht gut beobachten, den Gebrauch der außerordentlich kurzen, mangelhaft strukturierten oder zwar aus einem Wort bestehenden Sätze. Da es um literarisches Textlesen geht, betrachten wir den vollen Zeichenbestand sinngemäß als möglichen Informationsträger, dabei sind in der Kodenhierarchie des Textes eben die Elemente mit den für die expressionistische Textschöpfung charakteristischen Merkmalen ausschlaggebend.

Seine am Anfang und Mitte der zwanziger Jahre in Zeitungen und Zeitschriften veröffentlichten Aufsätze gelten allerdings als schriftstellerische Vorstudien. Er strebt nicht bewusst nach der in seiner frühen Publizistik vorhandenen Extremität. Seine Themenauswahl erfolgt rein aufgrund der Neugierde des Reporters. In den frühen Novellen wird in erster Linie enthüllt, aber nie beurteilt, Márai zieht keine unrevidierbare Schlussfolgerungen, er passt einfach nur auf. Er weiß, dass der erste Schritt zum Verständnis der Standpunkt ist, aus dem wir unser Objekt so beobachten, als wenn wir es uns das erste Mal, als erster ansehen würden. Dies ermöglicht die Fixierung der bestimmenden Eigenschaften.²⁷ Der Journalist, der all diese Eigenschaften beobachtet und fixiert, bleibt vor allem bei den früheren Emigrationsschriften im Hintergrund, er tritt nicht aus seiner Beobachterrolle heraus. Er erweckt Illusionen, und zwar dass die Rezeptionsmöglichkeiten des Lesers unabhängig von der Fixierungsrolle des Beobachters wären, dass der Journalist beseitigt würde. In diesen Feuilletons vermischen sich die Elemente der Rationalität sowie die der Irrationalität miteinander derart, dass das expressive Erlebnis als ausschlaggebend hervortritt.

Seine Schriften, die er in der französischen Periode nach Deutschland und in die Redaktionen verschiedener ungarischer Blätter sendet, zeigen eine Distanzierung vom Expressionismus. Die im ganzen Europa immer mehr an Boden gewinnende Neue Sachlichkeit, nach der in der Journalistik die verifizierbaren Tatsachen den Ausgangspunkt setzen sollten, hat eine bedeutende Auswirkung auch auf die Frankfurter Künstlerwerkstätte.

Er wird vom Expressionismus vor allem durch das Lesen der Werke Thomas Manns und Oswald Spenglers entfernt, zum Anfang und der Mitte der zwanziger Jahre. In immer mehr Schriften von Márai gestaltet sich die Wert-

²⁶ Koczogh 1981: S. 72–73.

²⁷ Márai 1993: S. 77.

ordnung der Auffassung des liberal-konservativen Individuums, bzw. werden dessen bestimmende Elemente ungerissen. Der Márai-Forscher Zoltán Szabó weist darauf hin, dass Márai von der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre als einer der Gestalter des sachlichen-geistigen Stils erscheint.²⁸ Zu gleicher Zeit entfernt er sich von der expressionistischen Ausdruckweise in allen von ihm vertretenen Gattungen, somit auch in der Publizistik. Der Expressionismus legt nämlich „den Nachdruck auf den Ausdruck der subjektiven Reflexionen des Verfassers, möglichst ohne alle eingeschobene Gebundenheit. Das heißt: ohne die klassischen Regeln der Abfassung, Formulierung und des Stils.“²⁹ Demgegenüber ist die zentrale Bestrebung der Vertreter des sachlichen Stils die Anpassung der zu entdeckenden und zu gestaltenden Ordnung. Demzufolge wird er von der für den Expressionismus so wenig charakteristischen Konstruiertheit, Gestaltetheit und anspruchsvoller Ausdrucksweise gekennzeichnet.³⁰ In der Publizistik der zwanziger Jahre manifestiert sich der Prozess dieser Umwandlung.

Die an der Grenze der Belletristik und Publizistik Platz einnehmenden Márai-Schriften wandeln sich hinsichtlich der sprachlichen Formgebung um. An die Stelle der verwaschenen Darstellungen und enthüllten Protagonisten der früheren Schriften tritt die Stellungnahme für die klaren, entschlossenen, oftmals hartnäckigen Werte. Márai ist auch zu dieser Zeit häufig unsicher in der Formgebung, auch diese Schriften gelten als Mittel des Lernens und des Skizzierens, doch die radikale Veränderung ihrer Wertordnung kann man den späteren Emigrationsschriften gut entnehmen.

Die grundlegende Umformung des Wertsystems von Márai, das Überdenken der fundamentalen Werte der bürgerlichen, liberal-konservativen Anschauung, die ihren Ursprung teilweise in Márais Sozialisation in seinem Kindesalter hat, sowie die Begeisterung für diese Anschauung können aufgrund seiner in der ersten Hälfte und Mitte der zwanziger Jahre erschienenen Schriften in diese Zeit datiert werden. Das geht aus seinen auf Deutsch und auf Ungarisch, in Ungarn sowie im Ausland veröffentlichten Artikeln eindeutig hervor.

Márais erste fremdsprachige Emigrationswerke sind größtenteils schon bekannt, ein erheblicher Teil seiner Auslandsschriften ist erschlossen. Aus dieser Periode sind vor allem die in Deutschland und in der Tschechoslowakei in deutscher Sprache erschienenen Schriften zugänglich. Einer weiteren Er-

²⁸ Szabó 2000: S. 201–209. (im Weiteren: TIS)

²⁹ Koczogh 1981: S. 9–10.

³⁰ TIS, ebenda

schließungsarbeit bedürfen dabei seine in der Pariser Periode seiner Emigration auf Französisch erschienenen Artikel. Diese sind eigentlich völlig unbekannt. Dafür sind jedoch seine in Paris geschriebenen aber in Deutschland veröffentlichten Werke bekannt. Im Wesentlichen hält er bis zum Ende der ersten Emigration, also bis zu seinem Heimkehr aus Paris einen fortlaufenden Kontakt zur Frankfurter Zeitung, und publiziert seine Artikel in der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre, auch wenn nicht mit einer wöchentlichen Regelmäßigkeit, aber recht häufig in diesem deutschen Weltblatt.

Aus dieser Zeit stammt eine in der Frankfurter Zeitung³¹ auf Deutsch, in *Kassai Napló*³² und im Tagesblatt *Újság*³³ aber auf Ungarisch veröffentlichte Novelle, die in seiner sorgfältigen Formgebung von dem Expressionismus und von der Welt des 19-jährigen Márai, der gerade in Deutschland ankam und noch für den Anarchismus aufgeschlossen war, weit entfernt steht..

Dem Text ist zu entnehmen, dass Márai dem Hungerkünstler als belletristischer Figur schon früher begegnete. Die Hindeutung im Text auf Kafka, sowie die Tatsache, dass er den Namen Kafkas einige Jahre früher nicht nur kannte, sondern gewisse Werke von ihm auch ins Ungarische übersetzte, machen wahrscheinlich, dass er auch die Novelle *Hungerkünstler* gelesen hatte.

Unter Márais Schriften aus der Jugendzeit befinden sich sehr viele sog. Enthüllungsgeschichten. Seine Novelle mit dem Titel *Succi* gehört auch zu diesen, wobei im Fall dieses Textes noch ein Illusionsverlust hinzukommt. Im Gegensatz zu anderen Enthüllungsgeschichten, entsteht hier kein existentielles Vakuum zugleich.

Diese Márai-Novelle erweckt in den ersten Zeilen – abgetrennt von den folgenden – den Anschein der Gattung eines objektivierten Tatberichts:

„Über *Succi* las ich, daß er in Lille, in einer kleinen französischen Stadt, fünf Stunden weit von Paris, in einem Saal des dortigen Rathauses zu hungern angefangen hat. Er hatte, so hieß es in der Zeitungsnotiz, mit der medizinischen Fakultät der Pariser Universität einen Vertrag abgeschlossen, in dem er sich verpflichtete, zwei und dreißig Tage in einem Glassarg ohne Speise und Trank, ja, ohne künstliches tägliches Nahrungsmittel zu verbringen. Ein Hungerkünstler also, wie man sieht.“³⁴

³¹ Sándor Márai (Paris): „Succi“, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, Frankfurt am Main, 69. Jg. 1924: 911. (6. Dez.), S. 1–2.

³² Sándor Márai: „Succi“, *Kassai Napló*, 11. Februar 1925, Jg. 41, Nr. 8, S. 2–3.

³³ Sándor Márai: „Succi, a híres éhező“, *Az Újság*, Budapest, 3. Januar 1925, Jg. 23, Nr. 2, S. 6.

³⁴ Sándor Márai: „Succi“, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, Frankfurt a. M., 6. Dezember 1924, Jg. 69, Nr. 911, S. 1–2.

Nach dem Tatbericht formuliert sich im Kommentar der Kontrast zwischen Glauben-Wollen und Zweifel.

„Ein Hungerkünstler...ein europäischer Fakir...ein großer Künstler dazu. Ein Künstler sagte ich zu mir selbst, denn wenn man es genau nimmt, sie...“Künstler“ und „Hunger“...³⁵ Und ein anderes Zitat: „Auch sonst muß er ein Künstler sein, sagte ich zu mir...“³⁶

Die zwei Aussagen sind zwar keine einander widersprechenden Mitteilungen, aber das Glauben-Wollen ist in ihnen ebenso vorhanden wie der Unglaube.

Der Erzähler geht vom wahren Wert des objektiven Berichts aus, genauer gesagt, er schließt die Wahrheit, die den von ihm als Nachricht übernommenen Aussagen zugeordnet werden kann, nicht aus. Dieselbe objektivierte Aussage kann – wegen ihrer Absurdität – der Bezweiflung zugrunde liegen. Die Kontrastwelten des Glaubens und des Zweifels erscheinen im Text zusammen, unabhängig davon, welche als objektivierte und welche als fiktionale Wahrheit vorhanden ist, aus den zwei Welten kann keine kohärente Einheit entstehen.

Die Entscheidung über die Fahrt nach Lille, über den Besuch von Succi dient zur Aufhebung des Widerspruches zwischen Zweifel und Glauben, die Verzögerung der Reise hat aber eine spannungssteigernde Rolle. Die Aussagen des Erzählers sind Argumente mal für die eine, mal für die andere, hypothetisch wahre Welt.

„...dieser Succi...ein altmodischer Künstler natürlich, ein Künstler ohne soziales Empfinden, ein Elfenbeinturm-Künstler, ein Mann des l'art pour l'art. Er tut etwas völlig Zweckloses, nur aus Interesse an der Sache selbst, allein und auf sich verlassen, inmitten der Menschheit, die ihn ... angafft und kaum versteht... Er übt seine Kunst auf Leben und Tod aus, mit allen Konsequenzen. Er hungert der Kunst zuliebe. Er liebt die Kunst er stirbt auch dafür.“³⁷

³⁵ ebenda

³⁶ ebenda

³⁷ ebenda

Der Zweifel ist mit dem Glauben-Wollen im Text ständig vorhanden, doch die beiden bilden auf keinen Fall eine kohärente Welt. Die den Zweifel stärkende Ironie wird im Text beinahe ständig. Die Stabilität der Textstruktur wird durch die Verknüpfung und das simultane und ständige Dasein der zwei Welten gewährleistet. Ohnedies wäre der Text für das literarische Lesen ungeeignet, und hätte bloß einen sensationellen Nachrichtenwert.

„Ich ließ mir Zeit. Wenn schon, denn schon, dachte ich, der Kollege soll erst tüchtig seine Kunst entfalten, bevor ich ihn aufsuche: so an die ein bis zwei Wochen hungern imponiert mir schließlich nicht sonderlich. Ich erzählte ... einem bekannten, dem Inder Kabris, der seit acht Jahren auf dem Boulevard Montparnasse im Café du Dome sitzt und die ungarische Sprache aus unerkennlichen Gründen fließend spricht, ... er hörte mich aufmerksam an, nickte traurig mit dem Kopf. „Seit wann hungert der Mann?“ – fragte er endlich. Ich rechnete nach und fand, daß Succi jetzt schon an die dreißig Tage hungern dürfte. Harris verzog verächtlich den Mund. „Ich tue es seit acht Jahren.“ sagte er langsam.“³⁸

Wie die Zitate andeuten, bilden Glaube und Zweifel die Pfeiler des Werkes. Die zu den zwei Aussagen geordneten „selbstüberzeugenden“ narratorischen Argumente haben eine neugierigerweckende Rolle, die Spannung zwischen den zwei Wertsystemen kann jedoch nur mit Hilfe der persönlichen Erfahrung aufgelöst werden. Und dies würde die Falschheit einer von den zwei Aussagen (zwei entgegengesetzten, einander ausschließenden, annehmlich wahren Aussagen) rechtfertigen (Im Glauben gilt Succi als ein tatsächlicher Künstler, im Zweifel verbirgt sich die Wertordnung des Betrügers).

Die zweite Struktureinheit des Textes ist die Zugfahrt nach Lille. Zwei, einander ausschließende Werthierarchien konfrontieren sich auf der Reise, die auch der Steigerung der Spannung dient, und die Aufhebung der möglichen Wahrheiten der zwei Werthierarchien verzögert. Die Spannung zwischen Wertordnungen manifestiert sich jedoch in diesem Fall in den eigenen, voneinander radikal abweichenden Wertwelten der zwei Protagonisten.

„Er las die „Action Francaise“ und ich „L'Oeuvre“. Wir waren zwei Welten und bemühten uns, einander keinen Schmerz anzutun. Denn er las sein Breviarium und ich Pascal.“³⁹

³⁸ ebenda

³⁹ ebenda

Während aber die Spannung zwischen den zwei Welten hier auf Wertordnungs- und Auffassungsunterschiede hindeutet, bedeutet sie dabei keine moralische Unter- oder Übergeordnetheit, wie die (in diesem Fall) mit unvereinbaren Schlussfolgerungen verbundene Wertordnung der zwei entgegengesetzten Welten des Glaubens-Zweifels bezüglich Succi. Im Zug werden beide Wertordnungen von intertextuellen Kontakten zu Leben gerufen. Kurze Hinweise auf die Lektüren der Protagonisten: *Action Française* und *L'Oeuvre*, sowie die Erwähnung des Breviariums und Pascals.

Die dritte Struktureinheit ist der Aufenthalt des Erzählers in Lille, wo die Zweifelsaussagen in Bezug auf das Künstlerseins von Succi immer erneut bestätigt werden. Das wird auch durch den Dialog zwischen dem Narrator und dem Hotelbesitzer in Lille bestätigt:

„Es gibt einen Mann in der Stadt, der hungert...er sitzt im Café Chicoré...“

Nein – sagte ich verzweifelt, wie kommt er in das Café Chicoré? Er liegt doch auf dem Rathaus in einem Glassarg?...

O! Quelle idée. – sagte der Mann – Im Café Chicoré sitzt er. Es ist kein sehr feines Café. Ich kann Ihnen das unsere eher empfehlen.“⁴⁰

Der entsetzliche Anblick von Succi, die Äußerungen des Impresarios, in denen Succis Hungern als eine Marktware betrachtet wird, „...schon in seinen Jugendjahren habe er fließend hungern können.“⁴¹, bereiten die Enthüllung, den vorzeitigen Abgang von Succi mitsamt den Spenden vor, was auch den Illusionsverlust unwiderruflich macht.

Diese Aussagen bereiten vor, dann bringen die Aufhebung der zwei Welten, die des Zweifels und die des Glaubens, in Erfüllung, . und dadurch im Grunde genommen auch den Illusionsverlust, der von den zwei möglichen wahren Welten die des Zweifels rechtfertigt. Die Gleichstellung der zwei einander gleichgeordneten möglichen Wahrheiten ist damit vorbei, die mit ihnen verbundene Spannung wird in der erfahrenen Gewissheit aufgelöst, aber als Reflexion der Spannungsauflösung der zwei Welten erscheint die entleerende Wirkung des Illusionsverlustes.

Diese von mir ausgewählten Márai-Novellen – die in Wien und in Ungarn erschienenen *Hirschzähne* und die in Paris verfasste aber in Deutschland und daheim publizierte *Succi* – sind zwei recht gelungene Versuche des jungen

⁴⁰ ebenda

⁴¹ ebenda

Schriftsteller-Publizisten. Die vorherige denkt noch unter Anwendung des expressionistischen Formbestandes über die Verhältnisse von Wert, Wertverlust und Wertrettung nach, während die letztere schon von den Stilcharakteristika des Expressionismus entfernt, sich der Problematik der Kunst, der Engagiertheit für Kunst sowie dem Glauben an den diesbezüglichen Illusionen widmet, im Rahmen eines interessanten Textes.

Literatur

CSÚRI Károly

- 1990 Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In Bernáth Árpád (Hrsg.): *A műértelmezés helye az irodalomtudományban*. S. 109–120. Szeged: JATE-Kiadás

KOCZOGH, Ákos

- 1981 Az expresszionizmus. In Koczogh Ákos (Hrsg.): *Az expresszionizmus*. S. 5–121. Budapest: Gondolat Kiadó

MÁRAI, Sándor

- 1925 *Mészáros*. Bécs: Pegazus Kiadó
1993 *Napló 1967–75*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó
1996 *Bekanntnisse eines Bürgers*. Berlin: Oberbaum Verlag
2001a *Napló 1968–75*. Budapest: Helikon Kiadó
2001b *Eszter hagyatéka és három kisregény*. Budapest: Helikon Kiadó

MÉSZÁROS, Tibor

- 2003 *Márai-bibliográfia*. Budapest: Helikon Kiadó, Petőfi Irodalmi Múzeum

SZABÓ, Zoltán

- 2000 Tárgyas-intellektuális stílus Márai Sándor prózájában In: Lőrinczy Huba – Czetter Ibo-ly (Hrsg.): „*Este nyolckor születtem...*” *Hommage a Márai Sándor*. S. 201–209. Szombathely: BÁR könyvek

Ekvivalenciák Csehov és Kosztolányi elbeszéléseiben és a német közvetítés

Csehov: Адуевичка és Kosztolányi: Erzsébet

1.

Kosztolányi klasszikus orosz irodalom iránti rajongása közismert tény, Tolsztoj és Dosztojevszkij művei alapvető, egész pályáján végigkísérő élményt nyújtanak az írónak.¹ Csehov hatása a húszas években a legjelentősebb, amit ennek az évtizednek a dráma-recenziói, valamint a német közvetítő szövegből (Wladimir Czumirow nagyon pontos német átültetéséből) készített *Három nővér* (*Drei Schwestern*) (*Три сестры*, 1901) -fordítás is jelöl.² A novellista Csehovval azonban már ennél korábban megismerkedik, hiszen tulajdonában volt az orosz író műveinek négykötetes, 1901–1902-es jénai kiadása és két novellagyűjtemény is magyar nyelven.³ Csehov elbeszélő művészetének hatásáról vallanak Kosztolányi a század első éveiben egyes magyar írókról (Biró Lajosról, Thury Zoltánról, Szini Gyuláról)⁴ megjelentetett cikkei, valamint a *Tavaszi gyász* (1909) vagy az *Alföldi por* (1910) című írásának Csehov-utalásai. Az utalásokból jól látható, hogy leginkább az orosz író impresszionista-szimbolista technikája fogja meg, az alakok kompenzációra szoruló személyisége, „fél-embersége”, és a szerzői viszony kérdése, a szereplők iránti részvét kérdése foglalkoztatja. Kosztolányi 1910-es és 20-as évekbeli

¹ Regéczi Ildikó, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Intézet Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék. A tanulmány a korábban a *Szőke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól* című kötetben (szerk. Kabdebó Lóránt, Ruttkay Helga, Szabóné Huszárik Mária, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2005, 494–505) megjelent írásom bővített változata.

² A német közvetítés szerepéről az orosz-magyar irodalmi kapcsolatokban I. részletesen: Зельдхейн-Деак 2004. – A (többek között) Csehov hatásával is foglalkozó fejezet: *Русская литература в Венгрии с 1870-х годов до рубежа XIX–XX веков*, 72–103.

³ Kosztolányi Ádám közlése nyomán Zágonyi 1990: 77. – Zágonyi feltételezése, hogy a Magyar, illetve az Olcsó Könyvtár népszerű füzetei közül valók lehetnek a válogatások, Szabó Endre, Ambrozovics Dezső és Barabás Ábel fordításai.

⁴ Biró Lajos. *Bácskai Hírlap*, 1906. június 3.; Thury Zoltán. *Politikai Hetiszemle*, 1908. február 15.; Szini Gyula. *Élet*, 1909. január 3.

elbeszélései is tükrözik Csehov késői, tehát az 1890–1900-as években született írásainak hatását. A továbbiakban néhány Kosztolányi által valószínűsíthetően ismert Csehov-elbeszélés egyik fontosnak vélt szerkezeti sajátosságáról, a tematikus és formai ekvivalenciákra építésről lesz szó és ennek az eljárás módjának a magyar író novellisztikájában történő alkalmazásáról.

Az ekvivalenciák, vagyis az egyenértékű elemek előfordulása igen különböző lehet, de egyes típusai, mint például a szituációk és cselekvések összekapcsolása vagy az ekvivalens epizódok azonos szelekciós minta alapján történő bemutatása egyaránt jellemzi Csehov és Kosztolányi kisepikai alkotásait. Az ekvivalenciákat napjainkban a legrészletesebben Wolf Schmid tárgyalta Csehov elbeszélő prózája alapján. Tanulmányában *A pufók meg a nyurga* (Толстый и тонкий, 1883) és a *Rothschild begédije* (Скупка Помпильда, 1894) részletes elemzésével a Csehovnál megfigyelhető tematikus és fonikus ekvivalenciákra ad példát.⁵ A Kosztolányi-elbeszélésekben megfigyelhető ekvivalens mozzanatokot érinti Bengi László az *Egy asszony beszél* (1932) ciklusról szóló írásában, ahol részben az *Ezüst Mária* (1931) elemzésében mutat rá két idősíki kapcsolatra, koherenciájára, részben a *Kínai kancsóban* (1931) vél felfedezni hasonló ekvivalenciát teremtő, lélektani folyamatokat értelmező szimbolikus eljárást.⁶ Szegedy-Maszák Mihály az *Esti Kornél* (Kornél Esti) (1925–36) jelentésrétegeit vizsgálva pedig kihagyás, hiány, illetve helyettesítés alapján rokonítható szövegrészekről beszél.⁷ A jelen tanulmányban olyan Csehov-, illetve Kosztolányi-elbeszélésekről esik szó, amelyekben ekvivalens cselekvések játszódnak le, és ezek időben ismétlődő vagy – néhány késői elbeszélésben – ellenkezőleg, bizonyos részleteiben változó, előrelépést tartalmazó módon jelennek meg, egy – a későbbiekben részletesebben tárgyalt – esetben pedig a tematikus ekvivalenciát formális ekvivalencia is aktualizálja.

Az ekvivalens eljárások legnyilvánvalóbb és leggyakrabban alkalmazott módja a két írónál: kezdő- és végpont egybeesése. Szerepe egyértelmű: a szituáció mintegy váratlan, újbóli felbukkanása az időbeli előrejutás és az ebből következő változás érvényét kérdőjelezi meg, egyben még hangsúlyosabbá teszi ennek a változásnak a szükségszerűségét, ugyanakkor elérhetetlenségét, ezáltal egyfajta körkörös ismétlődés benyomását kelti a szerző. Ilyen értelemben ismétlődik meg Csehov *Anna a férje nyakán* (Анна на шее, 1895)⁸ című

⁵ Schmid 1992: 29–71.

⁶ Bengi 1998: S. 240–258.

⁷ Szegedy-Maszák 1980: 103–151.

⁸ Az elbeszélés 1906-ban jelent meg először magyarul *A Hében*, Szabó Endre fordításában, *Annák* címen (I. k. 419–421, 435–437).

elbeszélésében a férj által a mű elején jóslatértékűen hangoztatott eset (a Szent Anna-érdemrend második fokozatának átvételekor őfőméltósága a ki-tüntetett Anna nevű elviselhetetlen, könnyelmű feleségére tesz célzást). Mogyeszt Alekszejevics mintegy el kívánja háritani magától a jóslat beteljesedésének lehetőségét. („Remélem, hogy amikor majd én kapom meg a Szent Anna második fokozatát, Őfőméltóságának nem lesz alkalma ugyanezt a megjegyzést tenni.”⁹) Azonban a házaspár élete kényszerpályán halad, és a „fiatal, vonzó feleség – idősebb, a karriert szem előtt tartó férj” – alaphelyzet-motívumot kibontva a fenti eset megismétlődése törvényszerűen következik be. A történet ennél mégis szélesebb spektrumú, egy másik szálon, Ánya családja tragikus sorsának nyomon követésével e komikus-ironikus vonal ellensúlyozására törekszik. Az elbeszélés maga is kettős keretbe foglalt: az érdemrend elnyerése és ennek körülményei csupán látszólag zárják le a történetet, ennél fontosabb a rövid epilógusban megjelenő, a kezdést idéző részeg apa szánalmas alakja, aki a mű befejezésében újra csak *nem tudja elmondani* lányának a szégyen és keserűség szavait.

Hasonlóan ironia és tragikus hangvétel között egyensúlyoz Kosztolányi elbeszélője is a Csehov elbeszélésénél majd két évtizeddel későbbi *Leányok* (1912) című műben. Gyulát, a nővérei szeszélyei által korlátozott mozgásterű, de értékes fiút gúnyolják osztálytársai. Az időközben felnőtté lett férfi személyében mintha titok lappangana, amely a gyermeki vádaskodásokért kárpótlást ígér. Legalábbis ezt gondolhatjuk az egyes szám első személyű elbeszélő újabb találkozást felvezető sorai (provokatívan: „Általános volt a vélemény, hogy nem lesz belőle semmi”¹⁰) és Gyula őszintének ható, bölcs beszéde alapján. Jellegzetesen csehovinak mondható a baráti társalgás egyik közbevetett mondata: „Csakugyan boldognak és elégedettnek *látszott*”¹¹ (kímelés tőlem – R. I.). Éppen ez a látszólagosság lepleződik le a befejezésben formális ekvivalencia formájában is, ugyanis a művet záró elbeszélésszeg-mentum (rövid párbeszéd arról, hogy Gyula egyik húgát várja éppen, aki öt órai teán volt) szinte szó szerint megegyezik egy, az elbeszélésben korábban már hallott párbeszéddel.

A változatlanság és változtathatatlanság élménye még tragikusabbnak hat Kosztolányi *A csúf leány* (1910) című elbeszélésében. Bella csúfsága ad különös érdekességet szerelmi kalandjának, amelyben voltaképpen „kicseréli

⁹ Csehov 1959: III. 729. Fordító: Szöllösy Klára. A Csehov-elbeszélésekre hivatkozás a továbbiakban is e kötet alapján történik.

¹⁰ Kosztolányi 1965: 127. – Kosztolányi műveire a későbbiekben is e kötet oldalszámaival hivatkozom.

¹¹ Kosztolányi 1965: 128.

személyét” (halott húga fényképét küldi el az ismeretlen férfinak, hogy a szerelmi levelezés elindulhasson közöttük), vagy legalábbis annak egyik fontosnak vélt vonását hamisítja meg. Ez a történeti szál mégsem önmagán belül kérdőjeleződik meg, hanem ismét az ekvivalencia, sőt a szereplő által is felismert ekvivalens mozzanat „lejátszása” varrja el a már-már misztikus kapcsolatról szóló szálat. A második fejezetben rövid értesülést szerez az olvasó Bella és öccse, Albert egy korábbi, az elbeszélés idején kívül eső szerencsétlen szerelmi történetéről: „Albert egyszer vidáman jött haza egy rózsaszín szegfűvel a gomblyukában. Aztán egy éjjel nem tudott aludni. Hálóingben, alsónadrágban, harisnya nélkül, sírt, egész éjjel sírt, úgyhogy sűrű és szép szakállá megdagadt a könnyeitől, mint egy spongya. A leány is sírt. A régi szerelmét siratta”¹². A testvérek között kialakult sorsközösséget felrúgni látszik a leány titokzatos „másik” – igaz, csak a képzeletben létező – élete. Albert válaszreakcióként úgyszintén megkísérli a kitörést: „Egyszer csak megint a rózsaszínű szegfűvel állított be”¹³. A „végzetes szegfű” motívuma jelzi Bella számára a szituációban aktualizálódó ekvivalenciát, amelyet ugyanakkor magára is kész vonatkoztatni: a reménytelenség kerekedik felül, és ő maga dönt a változtathatatlanság mellett.

Csehovnak az a kevés számú elbeszélése, amelyben az ekvivalencia nem hasonlóságként, hanem inkább oppozícióként jelenik meg, különösen érdekes. *A kutyás hölgy* (*Дамы с собакой*, 1899)¹⁴ esetében is fontos a kezdő és záró részben is lejátszódó találkák közötti eltérés: a fürdőnovellák hangulatát idéző első találkától lényegesen eltér a körülményeiben ugyan éppoly sémaszerű (Moszkvában, egy szállodában zajló titkos viszony), de a szereplők személyét tekintve mélyebb, meghittebb, megvilágosodásukat is előidéző találka a mű végén. Kosztolányi jóval későbbi, *Ilonka* (1928) című elbeszélésében találunk példát az ekvivalens epizódok által bemutatott életszituációváltásra. Vencel, a beteg kislány apja vált folytonosan nézőpontot, a betegség, a tehetetlensége függvényében kapnak a jelentéktelennek tetsző dolgok is éles körvonalat. A fellélegzés és a szociális státusz újbóli betöltése által ellenben minden széttöredezett részlet a helyére kerül, ezáltal el is veszti misztikumát, az apa számára a világ mélyebb megismerésének lehetősége végképp lehetetlenné válik. A szerző ebben az esetben is a történetben alkalmazott

¹² Kosztolányi 1965: 160–161.

¹³ Kosztolányi 1965: 163.

¹⁴ A művet 1902-ben *Füldői ismeretség* címen közölte *A Hét* (II. k. 587–588), *A fehérkutyás asszony* címen *Az orvos felesége és más elbeszélések* című 1912-es kötetben is megjelent (Bp., Athenaeum, 263–294.), illetve az említett 1902-es jénai kiadás negyedik kötete is tartalmazza az elbeszélést (61–94.).

szelekciós eljárások különbözőségével hívja fel a figyelmet a nézőpontváltásra: a kórházba utazás során mintegy lassított felvételnként érzékeli Vencel a külvilág mozgásait („Sebesen rohantak az Andrássy úton. Egy nő a kávéház tornácán bordó málnafagyaltot kanalizott. Kivilágított hirdetőoszlopok ordítottak, kéken, sárgán. Mozik hirdető-villámai cikáztak.”¹⁵), a befejezésbeli utazás viszont gyorsított tempójú, a részleteket elhagyja az elbeszélő az apa tekintetét követve. („Széles utcák repültek eléje, szobrok, tornyok, terek, járdák, azokon gyalogjárók.”¹⁶) Az elbeszélés végén megjelenő város szigorúan funkcionális terekre tagolódik, elveszti színeit és személyiségeit, az apa pedig a lehetőséget, hogy kilépjen „hivatalos” életéből.

Az utazás által keretbe foglalt történet kiválóan alkalmas az intellektuálisan telített szöveg átadására. Alátámaszthatja a helyváltoztatásból következő gondolati váltást vagy éppen nyilvánvalóvá is teheti – a mozgás céltalansága vagy körkörösége révén – a kiúttalanságot. A folyamatos „úton levés” már önmagában ekvivalens epizódok sorát kínálja, Csehov és Kosztolányi pedig gyakran élnek ezzel a kompozíciós eljárással. Csehov elbeszélései közül említhetjük a *Szekéren* (*Ha nodaode*, 1897)¹⁷ című művet vagy Kosztolányitól az *Esti Kornél* egyes részeit, amelyekben az út-metaphora jelentése egyaránt az utóbbi értelmezéshez áll közel. Csehov elbeszélésében Marja Vasziljevna, a falusi tanítónő utazásának és életútjának megfeleltetését láthatjuk. Az utazás egyes állomásai (kitérők, pihenő, a folyón való átkelés a híd mellőzésével, a vasút és a szekér útjának kereszteződése) mind-mind szimbolikus jelentésűek, a tanítónő lelkiállapotának kivetítődései is egyben. Ugyanakkor az egyes epizódok között nyilvánvaló összefüggések is fellelhetők. A városból Vjazovéig vivő út szinte járhatatlan a szekér számára, újabb és újabb nehézségeket tartogat. Ezek a nehézségek periodikusan, a pillanatnyi megnyugvás – váratlan akadály fázisában váltakoznak. Marja Vasziljevna rutinba és automatizmusba süllyedt élete az út egyes szakaszainak ismétlődésében, a kényszerű visszafordulásokban ölt testet. Durva, kisszerű mindennapok és a múltba tűnt, szellemiekben és lelkiekben gazdag gyermekkor kontrasztját az elbeszélésben érvényesülő hanghatások, a harmonika hangja szemben a zongoraszóval, valamint a szekér kontra vonat képei artikulálják. Az utazás vége

¹⁵ Kosztolányi 1965: 790. Hasonlóan apró, soha nem látott részleteiben tárul fel a moszkvai utca is Levin előtt élete sorsfordító eseményekor, Kitty megkérése előtt az *Anna Karenina* 4. részének 15. fejezetében (Голстой 1981: 448–449).

¹⁶ Kosztolányi 1965: 794.

¹⁷ Az elbeszélés első magyar nyelvű fordítása 1909-ben jelent meg *A Hétfőn Fakó-szekéren* címmel (ford. Szabó Endre, I. k. 227–230).

felerősíti a változatlanlanság élményét, hasonló szelekciós eljárás érvényesül a befejezésben, mint a mű bevezető részében: az elbeszélő, a mű végén pedig a kocsis tényyszerű közlése az indulásra, illetve érkezésre vonatkozólag a tanítónő múltbeli emlékeivel keveredik. Az emlékezés azonban mindkét esetben a valóságtól távoli, azzal minden kapcsolatát elvesztett irrealitásként jelenik meg. Erre utal az elbeszélő által mindkét szövegrészbe illesztett álom (сон) szó más-más kontextusban, a múltra, illetve második előfordulásakor a jelenre vonatkoztatva. A múlt mint „szétfolyó emlék élt benne, mint az álom”¹⁸ («осталось в памяти что-то смутное и расплывчатое, точно сон»¹⁹), az elbeszélés végén a jelen tűnik „hosszú, nyomasztó, lidérces álomnak”²⁰ («длинный, тяжелый, странный сон»²¹). A két „álomlátás” közül az utóbbi bizonyul tévképzetnek, és szükségszerűvé válik a nyomasztó, lidérces jelenrel való szembesülés.

Az *Esti Kornél* címszereplője hasonlóképpen a lehetséges választ, bizonytalanságaira és a folytonosan megtapasztalt viszonylagosságra valamiféle magyarázatot keres. A Kosztolányi késői, *Tengerszem* (1936) című kötetében található Esti Kornél-történetek egyik darabja, a *Margitka* (1932) tanúsága mégis mintha az utazás, végső soron ugyancsak az életút egyetlen – az egyes részekben még többször visszatérő – igazságát fogalmazná meg: „Az, aki egy napot élt, éppoly ember és lélek, mint az aggastyán vagy a matróna”²². Eszerint nem az időtartam adja az emberi élet lényegét, annak a halálhoz, a beteljesedettséghez van több köze, s ez különösen fontos Esti számára, aki épp ezzel a ténnyel képtelen megbirkózni. A sokszori utazásról és úton levésről szóló elbeszélések részben maguk is leszámolnak a helyváltoztatásból eredő megvilágosodás illúziójával. Csehov életművében ez a leszámolás közismert módon úgyszintén többször bekövetkezik, egyedül talán az „ellenpéldaként” számon tartott *A menyasszony* (*Невеста*, 1903)²³ című elbeszélésekre hivatkozhatunk mint olyan alkotásra, ahol az ötödik fejezetben bekövetkező és a hatodik fejezetben megismétlődő útra kelés között egy aspektusból ugyan hasonlóság áll fenn, de egy másiktól kontrasztként jelenik meg a szituációekvivalencia. Nevezetesen: Nágya, a mindennel szakító menyasszony felfokozott

¹⁸ Csehov 1959: III. 974. Ford.: Szöllősy Klára

¹⁹ Чехов 1984: III. 248. – A Csehov-szövegeket oroszul erre a kötetre hivatkozva adom meg.

²⁰ Csehov 1959: III. 982.

²¹ Чехов 1984: III. 255.

²² Kosztolányi 1965: 916.

²³ Az elbeszélés magyarul nem jelent meg Kosztolányi életében és a fent említett, az író által ismert 1901–1902-es német válogatás sem tartalmazhatta az elbeszélést.

lekiállapotban, de még naivan, emocionális okokból, emlékképeitől kísérvé hagyja el a szülői házat első alkalommal. A mű végén Nágya szintén „felajzott, jókedvű” („живая, веселая”), de az elbeszélő már racionalizáltabb gondolatmenetéről tudósít (долго еще ходила по комнатам, думала, ясно сознавала, полагала), ami a tudatos életformaváltás mellett szól.

2.

Írásom további részében a tartalmilag és poétikailag is nagymértékben rokonítható²⁴ Csehov *Aranyos!* (*Душечка*, 1899) és Kosztolányi a *Tengerszem* című kötetében megjelent *Erzsébet* (*Erzsébet*) (1929) című elbeszélése áll a középpontban. A két mű a tematikai egyezések és a szerzői viszony feltűnő hasonlósága folytán hatástörténeti szempontból sem érdektelen. Csehov elbeszélése magyarul először csupán 1930-ban jelent meg Szini Gyula fordításában, a Kosztolányi tulajdonában levő német sorozat első három darabja²⁵ pedig nem tartalmazza az elbeszélést, mégis feltételezhető, hogy a magyar író olvasta az említett művet. A magyar származású, Bécsben élő Zsolnay Pál (Paul Zsolnay) kiadója ugyanis 1928-ban megjelentette Csehov elbeszélését németül az *Anjuta* címet viselő, az orosz író válogatott alkotásait tartalmazó kötetben.²⁶ Az íróvilágnagyságok magyar származású osztrák kiadója a magyar irodalmi körökkel is napi kapcsolatot tartott, hiszen Balázs Béla, Molnár Ferenc, Zilahy Lajos köteteinek német nyelvű kiadója is volt.²⁷ A magyar antikváriumok gazdag „Paul Zsolnay Verlag” választéka is arra utal, hogy Csehov kötete már a megjelenés évében eljutott (eljuthatott) Budapestre és a hazai irodalmi körökhöz.²⁸ Ezt bizonyítja az is, hogy még a Debreceni Egyetem könyvtárában fellelhető példány is *Budapestről*, az OSZK Népkönyvtári Központjából érkezett.²⁹ Valószínű tehát, hogy Kosztolányi kezébe kerülhetett a

²⁴ A két alkotás közötti lehetséges kapcsolatról Szilágyi Zsófia is értekezik tanulmányában, a filológiai megközelítés helyett a poétikai választva az „örök asszonyiség novelláiként” értelmezve a műveket: Szilágyi 1998: 522–527.

²⁵ Tschechhoff 1901–1904. – Zágonyi 1990: 77.

²⁶ Tschechow 1928: S. 301–324.

²⁷ L. http://www.zsolnay.at/index.asp?task=90&page_id=25222123233; http://www.wienbibliothek.at/themen/buchforschung/erste_republik/zsolnay-de.htm (2008. október).

²⁸ <http://www.antikvarium.hu/ant/find2.php?func=kiado&ujlekerdeses=yes&kiadoID=2952> (2008. október).

²⁹ Lett. száma: 4472–1957

mű a fővárosban.³⁰ Az is megállapítható, hogy Csehov alkotói stílusa, a Kosztolányi által is ismert Csehov-művek szerkesztési eljárása egyértelműen befolyásolhatta a Kosztolányi-elbeszélés megformálását.

Csehov és – mint dolgozatom első részéből is következik – nyomában Kosztolányi különösen kedvelte a klasszikus novella hagyományainak ugyan ellentmondó, de a századforduló táján mégis teret nyerő, egy egész életutat bemutató kisepikai formát. Az elbeszélés e típusánál az elbeszélő a címadó hősök élettörténetét gyakran ekvivalens epizódok láncolataként mutatja be.³¹ Az *Aranyos!* és az *Erzsébet* című elbeszélés is ekvivalenciasorokként modellálható. A művek elemzésekor ezért megkerülhetetlen az epizódok (benne személyek, szituációk, cselekvések) közötti hasonlóságok és oppozíciók, egyes motívumok egyidejű megfeleltetésének és szembeállításának feltárása, természetesen az időbeli kapcsolatok dominanciájának figyelembevételével. Ezeket túl a formális ekvivalenciákra (azonos szelekciós, kompozíciós vagy megnevezési eljárásokra, a történés-mozzanatok linearizálásának vagy permutációjának mikéntjére) is tekintettel kell lennünk.

Csehov és Kosztolányi elbeszélése egyazon paradigmára épül: a főhős nő teljessége, egyéniségének egysége csak egy másik személy által valósulhat meg, s az erre való törekvés már-már komikus, de egyik alkotásban sem kizárólag iróniával láttatott, sőt inkább a megértés és a belehelyezkedés felé mozdul a szerzői álláspont.³² Az elbeszélőmód és a szerzői állásfoglalás kérdése egyértelműnek látszik, ha Csehov és Kosztolányi megjegyzéseiből indulunk ki, hiszen mindkettő többször is kifejtik az objektív, távolságtartó szerzői viszony iránti igényt. A szerzői jelenlét kérdése azonban mindkét elbeszélésben összetettebb probléma.

³⁰ Kosztolányi Csehov darabjai esetében maga is kiemeli a német közvetítő szerepét a magyar és az orosz nyelvek között. Kosztolányi 1978: S. 324.

³¹ Erre a tényre Csehov alkotásairól szólva Wolf Schmid is felhívja a figyelmet, aki az *Aranyos!* mellett még a *A léha asszony* (*Попрыгунья*, 1892), a *Jonics* (*Юныч*, 1898), *A kutyás hölgy* (*Дамы с собачкой*) és *A menyasszony* (*Невеста*) című elbeszéléseket sorolja azon kései elbeszélések körébe, ahol az időbeli és a nem időbeli összekapcsolások egyformán fontosak a rekonstruáló értelemdadás számára az epizódok közötti szoros kapcsolat miatt. (i. m. 188).

³² Gyakran éppen Kosztolányi nőalakjai kapcsán vetődik fel a lehetséges orosz irodalmi előkép kérdése. Zágonyi Ervin például az *Édes Anna* és az *Egy asszony beszél* című ciklus hősnőjének Anna Kareninával való rokonságára hívta fel a figyelmet Kosztolányi és az orosz irodalom kapcsolatát tárgyaló kötetében (Zágonyi 1990: 13). Oleg Rosszijanovot pedig az *Édes Anna* (németül *Anna* címen jelent meg) (1926) nem kellően motiváltnak vagy előkészítetlennek tűnő befejezése Csehov *Aludni szeretné* (*Спать хочется*, 1888) című elbeszélésének megoldására emlékezteti (vö. Rosszijanov 1981: 158). Kosztolányi orosz irodalomról szóló értelmezéseiben maga is többször kiemeli a nőalakok összetett szépségét vagy éppen a téma eredetiségét hordozó megformálását.

A. P. Csudakov már klasszikusnak számító *Поэтика Чехова* című könyvében az 1895 és 1904 között született Csehov-elbeszéléseket egyszerre tartja objektív és szubjektív (az elbeszélő értékeléseit, esetleges kinyilatkoztatásait is tartalmazó) alkotásoknak, abban az értelemben, hogy a hős nézőpontja és szavai mellett a szerzői szöveg is jelen van.³³ Az *Aranyos!* című elbeszélés olvasójának első benyomása szerint is objektív elbeszélői hangot hall, valójában a távolságtartás itt is pusztán szerepjáték az elbeszélő részéről, aki megjegyzéseiben a poétikai játék által a külső szemlélő, az „átlagpolgár”, a kisváros lakosainak nézőpontját reprodukálja. Nem lehet véletlen, hogy Tolsztoj – aki határtalanul lelkesedett az *Aranyos!*-ért – úgy sejtette, differencia lehet az eredeti szerzői szándék és a megvalósulás, a befejezett mű között. Minderre éppen az elbeszélőmódban végbemenő árnyalatnyi, de nem jelentéktelen változásból következett.³⁴ Kosztolányi elbeszélője ugyancsak szűkszavú és tárgyilagos, de ebben a műben nem jellemző az ironia, a „felülről” láttatásnak a szándéka sincs meg a csehovi elbeszéléssel ellentétben.

Olenyka első és Erzsébet második férje, valamint Olenyka második és Erzsébet első férje hasonlóképpen tipizált figurák. Az előbbieket a művészet és a betegségre való hajlam jellemzi (a fiziognómiai leírás Csehov és Kosztolányi elbeszéléseiben is fontos szerepet tölt be), az utóbbiakat egyszerűbb, természetes életvitelük, s ezen életvitelbe olvadó, a megszokás és rutin szintjén létező ájtatoskodásuk köti össze.³⁵ Hasonló szerepet töltenek be az ekvivalenciasorozatok utolsó házasságtörténetei is: Olenyka állatorvos élettársa és Erzsébet bankár férje egyaránt az önzőségük által definiálódnak, ezekben az epizódokban a legegységesebb és leghangsúlyosabb a nő önfeláldozásának ténye.

Az elbeszélésekben az ekvivalenciasorok alkalmazásának célja, hogy Olenykat, illetve Erzsébetet kompenzációra szoruló, „félkész” személyiségnek lássuk. Ennek alátámasztásaként Olenyka bemutatásakor az elbeszélő nyíltan ki is jelenti: „Olenyka állandóan szeretett valakit, enélkül nem bírta

³³ ЧУДАКОВ 1971: 99.

³⁴ „[Csehovnak Olenykat] szándékában állt megszidni, de a költészet istene megtiltotta neki és megparancsolta, hogy felmagasztalja. És ő felmagasztalta és akaratlanul olyan csodás fényre vonta be ezt a kedves lényt, hogy az mindörökké annak a példája marad, amivé egy nő lehet annak érdekében, hogy ő maga boldog legyen és boldoggá tegye azokat, akikhez a sors vezeti.” (ГОЛСКОЙ 1955: 578).

³⁵ Olenyka és Pusztovarov „minden szombaton vecsernyére jártak, vasárnap és ünnepnapon pedig reggeli misére; és a templomból hazamenet ájtatos képpel ballagtak egymás mellett...” (Csehov 1959: III. 1073–4. Ford: Lányi Sarolta.) Erzsébet egész héten szorgosan dolgozott, „vasárnap az isten házába ment az urával, térden állva imádkozott” (827).

ki”³⁶. Korábbi életében is kompenzált, amikor a papát, a nénikét, majd a franciatanárát bálványozta. Erzsébetnek jóformán nincs előtörténete, ily módon az ő esetében a fenti személyiségjegyek csupán a szituációk ismétlődése által lepleződik le. Ebből következően az irónia sem érinti olyan mértékben, mint az eleve hiánnyal jellemzett és állandó becéző megnevezése által egyébként is lefokozott, enyhe leereszkedéssel kezelt Olenykat. Azonban Csehov is fokozatosan eltávolodik az ironikus szerzői alapállástól, s az olvasó figyelmét a hasonló élethelyzetbe kerülő – jellemükben ugyan látszólag oppozícióban lévő – szereplők Olenykához való hasonlatosságára irányítja. Ugyanis nemcsak a nőalak teljeseedik ki (fizikailag és lelkileg) az egyes kötődéseiben, de a kapcsolatokban ő maga is a kompenzáló személy szerepét játssza, az együttes alkotás gesztusát lopja be – ahogyan Erzsébet is – az egyébként elégtelen életetekbe. Olenyka társai kivétel nélkül elégedetlenek, panaszkodnak (időjárásra, a közönség ízlésére; a fa árára, a fuvardíjra; az állat-egészségügyi felügyeletre). A köztük lévő hasonlóságot Olenyka azonos megszólításai is aláhúzzák: minden esetben galambocskámnak (голубчик мой!) szólítja társát.³⁷ A férfiak sorsa, kompenzációra szoruló személyiségük voltaképpen nekikben is benne foglaltatik. Kukin, akinek neve egybecseng a кукла – baba, bábu, báb szóval, a Tivoli mulatókert tulajdonosa, színházzal foglalkozik, de ő maga is színpadi figurának tűnik: „Kukin kicsi, cingár, sárga képű, lenyalt hajú férfiú volt, vékony hangon beszélt, és beszéd közben elferdült a szája. *Mindig kétségbeesett arcot vágott...*”³⁸ (kiemelés tőlem – R. I.). Mintha szerencsétlenségtől, az újabb sorscsapástól való félelmet tükröző álarcot viselő báb lenne.

Pusztovalov úgyszintén egyszikű, rutincselekvésbe süllyedt, neve szerint is üres ember (пусто – üres). Pusztovalovék házassága is puszta, üres marad: nem járnak színházba (korábban Olenyka kedvelt szórakozása), cirkuszba, általában az irodában vagy otthon ülnek. Olenyka Pusztovalov életét éli – ahogy korábban Kukin osztotta meg vele az életét –, gondjait magára veszi, viszont így mindketten megelégedett emberekké válnak. Kukin esetében a kompenzáció nem ennyire sikeres, abban a házasságban Olenyka nem tud

³⁶ Csehov 1959: III. 1070.

³⁷ A galamb egyrészt lélekszimbólum, így tehát Душечка (a. m. Lelkecske) lényéből, lényegéből fakadó az elnevezés; másrészt szárnyas lényéből eredően szublimált Erószként jelenik meg.

³⁸ Csehov 1959: III. 1070.

úrrá lenni a férfi „eredendő” boldogtalanságán.³⁹ Mindemellett Kukin fizikai hanyatlása, a soványság, köhögés is a lelki nyugtalanság jele lehet. Pusztovalov megelégedettsége viszont éppen a hangsúlyozott testiség által, a testi jólétben ölt testet. Jól látható mindez az egyszer már említett templomba járási szokásaik leírásakor, ahol a szövegkörnyezetben – a vallásgyakorlással egyenrangú jelenségekként – a házaspár ápolt, finom ruházatát, gazdag, ínycsokor étkezéseit, valamint gőzfürdői látogatásait taglalja az elbeszélő.

Az *Aranyos!* férfi szereplői közül egyedül Szmirnyinnek, az állatorvosnak ismert részben az előtörténete. A megcsalattal végződött házasság, a mindennek ellenére megnyilvánuló hűségigény (Olenyka rejtegetése, a feleséggel történő kibékülés) voltaképpen Szmirnyin valós lényére mutat rá: смиренный – békés, nyugodt, csendes természetű. Az állatorvos végső soron Olenykával is békében szeretne élni – igaz, a nő számára megalázó módon –, hiszen hozzá tér vissza lakásnézőbe, s végül belekényszerül fiával együtt a gondoskodás elfogadásába.

Az *Erzsébet*ben nem történik meg a férfialakok egyénítése, ellenkezőleg, csak a foglalkozásukkal nevezi meg őket az elbeszélő. A személyiség háttérbe szorítása még egyértelműbbé teszi ezen életutak automatizált, kompenzációra szoruló, a *lelkiség hiányával* küzdő voltát. A férfiek személyét olyannyira jelentéktelennek kívánja láttatni az elbeszélő, hogy halálukat és az özvegyi gyászt is rendkívül röviden adja tudtunkra. Ez a tárgyától szokatlan sűrített közlés nemcsak Kosztolányi elbeszélését jellemzi, ahol a házasságtörténetek különálló fejezetekben szerepelnek, hanem az *Aranyos!*-t is. Csehov elbeszélésében azonos szelekciós minta érvényesül a kapcsolatok végének leírásakor: ekvivalensek az egyes epizódok a tekintetben, hogy bennük azonos mértékű a „kiterjesztés” magukról a házasságokról szóló beszámolókból és azonos mértékű a „sűrítés” a férj halálának⁴⁰ és Olenyka ezt követő egyedüllétének leírásakor.

³⁹ „És amikor Kukin alaposabban megnézhette magának telt, fehér nyakát és szép vállait, rápaskolt és ő is azt mondta: »Aranyos!« Boldog volt, de mivelhogy az esküvő napján, s utána egész éjjel esett az eső, arcáról nem tűnt el a kétségbeesett kifejezés.” (Csehov 1959: III. 1070. kiemelés tőlem – R. I.)

⁴⁰ A férj halálának tragikus mozzanatát a sűrítés technikáján kívül más eszközökkel is súlytalanítja, illetve már-már a komikum határára csúsztatja. Kukin halálakor például komikus szójátékkal él („Olenyka... ezt olvasta a táviratban: »Ivan Petrovics ma kiszenvedett baleset következtében, várjuk rendelkezését demetés kedden.« [»хороны вторник]. [Csehov 1959: III. 1072, kiemelés R. I.]); Pusztovalov halálát pedig egy jelentéktelen aprósággal hozza összefüggésbe („Hanem egyszer Vaszilij Andrejics télnék idején a telepen teától felhevülve, sapka nélkül ment ki fát kiadni – megfázott s megbetegedett” – Csehov 1959: III. 1075).

A főszereplő megszólításakor (szó szerint: Lelkecske) egyrészt a szóban rejlő magasztos tartalom (nagyfokú lelkeség, érzékenység) aktivizálódik: a férfialakok életének „lelkesítése”, emocionális tartalommal telítése Olenyka feladata.⁴¹ Másrészt a kicsinyítő képzővel ellátott *ДУША* kifejezés a köznapi használatban szokásos kedveskedő megszólítás is egyben, az erre érdemes, szimpatikus, a környezet elvárásainak megfelelő egyént idézi fel. Olenykat viszont nem folyamatosan illetik ezzel a megszólítással. Miután Szmirnyin elhagyja, „az utcán már nem úgy köszöntöttek, nem mosolyogtak rá, mint azelőtt”⁴². A fentebb tárgyalt formális ekvivalencia az elbeszélésnek ezen a pontján megszakad, mivel az elbeszélő érezhetően sokkal közelebb kerül a főszereplőnő élettörténetéhez. Az azonos szelekciós minta elhagyására utal a korábbiaknál részletesebb és költőibb leírása Olenyka egyedülletének: metaforikus, ahogyan lelkiállapotát a terjeszkedő, változó város képével rokonítja az elbeszélő. Az átalakult városból eltűnt a Tivoli mulató és a fatelep is, vagyis Olenyka korábbi életének helyszínei, s ehhez hasonlóan egykori érzései és gondolatai is cserbenhagyják („most azonban a szívében és a gondolataiban is olyan *pusztaság* tárongott, mint az udvaron”⁴³, kiemelés tőlem – R. I.) A részvét felerősödését, a megváltozott elbeszélői viszonyt még egy fontos momentum húzza alá: a végig múlt idejű elbeszélőmód a történetnek ezen a részén átvált jelen időbe. Ez az idősíkváltás és a címszereplő belső nézőpontjának sejtetése együttesen azt eredményezi, hogy az olvasó a történet utolsó mozzanata, a Szmirnyin fiával történő megismerkedés előtt Olenykat már ne a közítélet szerint mérlegelje, hanem az egyén oldaláról, az értékek viszonylagosságának tekintetbevételével. Olenykat, akit fullasztó hőség vesz körül a mű elején s jólesően gondol az este és a várható eső közeledtére (Kukinnal éles ellentétben, akit „boldogtalanná” tesz a szeszélyes időjárás!) egy esti életképben látjuk viszont az elbeszélés végén. Az este Olenyka fullasztó szenvedélyének (állandóan azonosulni valakivel) csillapodását s a közelgő véget is jelképezheti.

Az *Erzsébetben* – ahogy már korábban utaltam rá – nincs szükség a szerzői nézőpont változtatására, hiszen az *Aranyos!* indítását jellemző ironikus attitűd itt szinte teljes mértékig hiányzik. A befejező epizódhoz való átvezetés a negyedik fejezet elején található. Ha a Csehov elbeszéléséhez hasonló erőteljes gesztusok nem is jellemzik ezt a részt, de finom jelzések segítségével az

⁴¹ A szakirodalomban többször elhangzik az a megállapítás, hogy az *Aranyos!* a Pszükhé-mítosz orosz variánsa, vagy legalábbis annak „alacsonyabb megfelelője” (Poggioli 1966; Winner 1966).

⁴² Csehov 1959: III. 1076.

⁴³ Csehov 1959: III. 1076.

elbeszélő itt is közelebb kívánja hozni a nőalakot az olvasóhoz. Ennek eszköze nála Erzsébet öregségének, a fizikai tünetek szenvtelen bemutatása, s ugyanakkor a nőben feltámadó anyai érzés (a gyermek utáni vágy mindkét elbeszélésben fontos szerepet játszik), valamint ennek az elutasításáról szóló tárgyilagos közlés.

Kosztolányi nem csupán sugallja az életút végét, Erzsébet életét a negyedik fejezetben egyértelműen a keresztény értelemben vett, a végső igazságot felmutató halál perspektívájába állítja. Mintha Erzsébet fia utáni vágyódása szublimálnódna a pap megjelenése által, aki – az asszony elmúláshoz közeledő lényével oppozícióban – „fiatal, gyermekarcú,... rajongó kék szemekkel”⁴⁴. A gyónás során Erzsébet egymást látszólag kizáró bűnöket, szélsőséges cselekedeteket említ. Peer Gynt-i a kérdés: miben rejtett az asszony igazi lényege, személyiségének legbensőbb magja? A pap nem tudja a választ, de megadja a feloldozást. A teljes bűnbocsánatot és a megbocsátás indokait az anglyaltól halljuk. A transzcendens szférájába emelt elbeszélésben mégis egyes nagyon is evilági jegyek dominálnak. Az Erzsébetnek megjelenő angyal (az Erzsébet név asszociálta újszövetségi kontextus is láthatóvá válik: *Lukács evangéliuma* szerint Erzsébet férjének, Zakariásnak megjelenik Gábiel, Lk. 1,13) nem nemtelen, hanem hangsúlyozottan maszkulin vonások jellemzik: „Ekkor fönny a szoba egyik sarkában, a cserépkályha fölött, megjelent egy angyal. Egy nagy, erős angyal, tárt, fehér szárnyal, szépséges bajnoki férfitesttel, mert az angyalok mind nagyok, mind erősek és mind férfiak. Harsány hangon szolt...”⁴⁵

A kanonikusan inkább nőiesnek (római lepelruhák, diakónusi öltözet) és gyermekinek (l. puttók) ábrázolt angyalképpel szemben Kosztolányi megjelenítése a jelenet enyhe iróniáján túl nyilván azt a célt szolgálja, hogy még nagyobb nyomatékkal hangozzanak el a női önfeláldozás értelmére vonatkozó kijelentések. Az ítélet szerint ugyanis a feltétlen alkalmazkodás, a szeretet diktálta szolgáltság tiszteletre méltó női attribútum. Az Erzsébet lelkében dúló ellentmondások ugyan jelenthetik azt, hogy cselekedetei nem mint egy szilárd személyiség döntései, nem az önálló élet választásaiként születtek meg, de földi pályafutása a magasabb igazságszolgáltatás szerint így is célt ért, Erzsébet teljesítette feladatát, „egész nő” volt. Az *Erzsébetben* ezáltal – az *Ara-nyos!*-hoz hasonlóan – a körköröség dominál, hiszen az egyes lépcsőfokok

⁴⁴ Kosztolányi 1965: 831.

⁴⁵ Kosztolányi 1965: 832.

alapjában nem különböznek egymástól, s a zárlat végső viszonyítási pontként mindkét alkotásban az örökké létező időtlenre utal.⁴⁶

A kör Olenyka sajátja is, hiszen a lelkiesség, a lélek (psziché-ΔΥΜΗ) szimbólumát is láthatjuk benne.⁴⁷ Olenyka és Erzsébet vég nélküli mozgása a kör bezárására, a hasadás elkerülésére irányul. Ez a törekvés jól megmutatkozik a személyiség verbalizálása során: mindkét asszony előszeretettel alkalmazza a társ szókészletét, szófűzését. Olenyka esetében minden alkalommal könnyen felismerhető a lexika átvétele, de az egyébként dialógusban csak a negyedik fejezetben megszólaló Erzsébettel kapcsolatosan is megenged enyhe iróniát magának az elbeszélő, amikor idézőjelesen olyan kifejezéseket használ az asszony mindennapjairól szóló részekben, amelyek egyértelműen leleplezik a nyelvhasználatban a férj hatását (pl.: „termés”, „kemény”, „még nyers”, „ebből lesz valami”⁴⁸ vagy „ügy”⁴⁹ és a francia szavak gyakorisága a harmadik fejezetben). Mindez még inkább alátámasztja a főszereplők képlékenységéről mondottakat. Erzsébet a halálos ágyán megszabadul a készen kapott kliséktől, ám szavai mégsem képesek közvetíteni azt a rendező elvet, amely erősebb és igazabb az etikumban rögzült magatartásformáknál, feltárulkozása érthetlenné válik, s a szerzői/angyali igazságszolgáltatás siet a segítségére, ily módon teljeseedik ki, így nyer értelmet az élete.

A teljesség elérése a négyes szám misztikumában is kifejeződik. Erzsébet rövidített életútját négy történetben (egyben négy fejezetben) ismerjük meg, sorsa ezáltal is tökéletes, harmonikus egységben jelenik meg. A négyes szám az *Aranyos!*-t is jellemzi, ahol szintén négy életepizód áll előttünk, s az utolsó, a negyedik sugallja a legtöbb realitást, Olenyka számára a teremtett világ nyújtotta legtökéletesebb önfeláldozási formát.

Az ekvivalens epizódokban rejlő szituációs hasonlósággal, illetve kontraszttal végső soron az író célja mindkét elbeszélésben az, hogy egy egyértelműnek látszó emberi hiányosságot (a személyiség bizonytalansága, képlékenysége) több dimenzióba állítson. Az *Aranyos!*-ban és az *Erzsébet*-ben, valamint a korábban tárgyalt kisepikai alkotásokban alkalmazott novellaépítési eljárás tehát az ismétlődések automatizmusa és a változatlanság élményén túl a több szempontú, sokszólamú próza alapelemeként is funkcionál. A fenti

⁴⁶ Figyelemre méltó, hogy Kosztolányi a Csehov-drámákról szóló recenzióiban is gyakran megemlíti az időélmény különlegességét, a mozdulatlanságot, az „örökkévaló történet” benyomását keltő eljárást (Kosztolányi 1978: I. 323–324; 330–331).

⁴⁷ Jaffé 1993: 240.

⁴⁸ Csehov 1959: III. 828.

⁴⁹ Csehov 1959: III. 830.

példák azt is alátámasztják, hogy Csehov és Kosztolányi struktúraalkotó módszereinek hasonlóságában – a két alkotót érintő hasonló filozófiai és esztétikai benyomásokon túl – a magyar író részéről az általa eszményinek tartott csehovi kisepika eszközeinek tudatos (a magyar mellett német közvetítésen alapuló) átvétele és a csehovi világkép elfogadása is szerepet játszik.

Irodalom

BENGI László

- 1998 Modalitás és önértelmezés viszonya a Tengerszem egy ciklusában. In Kulcsár Szabó, Ernő – Szegedi-Maszák, Mihály (szerk./Hrsg.): *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. 240–258. Budapest: Anonymus

CSEHOV, Anton Pavlovics

- 1959 *Csehov művei négy kötetben*. I–IV. Budapest: Európa Könyvkiadó

JAFFÉ, Anielsa

- 1993 A vizuális művészetek szimbolizmusa. In: C. G. Jung (szerk.): *Az ember és szimbólumai*. 231–277. Budapest: Göncöl Kiadó

KOSZTOLÁNYI Dezső

- 1965 *Elbeszélései*. Budapest: Magyar Helikon

KOSZTOLÁNYI Dezső

- 1978 *Színházi esték*. I–II. Budapest: Szépirodalmi Kiadó

POGGIOLI, Renato

- 1957 *The Phoenix and the Spider*. Cambridge: Harvard Univ. Press

ROSSZIJANOV, Oleg

- 1981 „A világ újraépül...” Tanulmányok a magyar irodalomról. Budapest: Európa Kiadó

SCHMID, Wolf

- 1992 Äquivalenzen in erzählender Prosa. In Schmid Wolf: *Ornamentales Erzählen in der russischen Moderne. Čechov – Babel' – Zamjatin*. (Slavische Literaturen. Texte und Abhandlungen. Hrsg. Wolf Schmid) Bd. 2. 29–71. Frankfurt a. M.: ua., Peter Lang

SZEGEDI-MASZÁK Mihály

- 1980 „A regény, amint írja önmagát”. Budapest: Tankönyvkiadó

SZILÁGYI Zsófia

- 1998 „A jóság alázatos cselédei”. In Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. 522–527. Budapest: ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék

TSCHECHOFF, Anton

- 1901–1904 *Tschechoff, Anton Gesammelte Werke* Bd. I–V. (Deutsch von Wladimir Czumirow) Leipzig–Jena: Verlag Eugen Diederichs

TSCHECHOW, Anton

- 1928 *Anjunta*. Novellen. Berlin–Wien–Leipzig: Paul Zsolnay Verlag

WINNER, Thomas G.

- 1966 *Chekhov and His Prose*. New York: Holt, Rinehart & Winston

ZÁGONYI Ervin

- 1990 *Kosztolányi és az orosz irodalom*. (Kosztolányi und die russische Literatur.) Budapest: Akadémiai Kiadó

ЧЕХОВ, Антон П.

1984 *Сочинения в четырех томах. III.* Москва: Правда

ЗЁЛЬДХЕЙИ-ДЕАК, Жужанна

2004 *Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век).* München: Verlag Otto Sagner

ТОЛСТОЙ, Лев Н.

1981 *Анна Каренина.* Москва: Худ. лит.

ТОЛСТОЙ, Лев Н.

1955 *О литературе.* Статьи, письма, дневники. Москва: Худ. лит.

ЧУДАКОВ, Александр П.

1971 *Поэтика Чехова.* Москва: Наука

Äquivalenzen in den Erzählungen von Tschechow und Kosztolányi und die deutsche Vermittlung

*Tschechow: Seelchen (Душечка) und
Kosztolányi: Erzsébet (Erzsébet)*

Kosztolányis Begeisterung für die klassische russische Literatur ist eine allgemein bekannte Tatsache, die Werke von Tolstoi und Dostojewski stellen ein grundlegendes und vollständiges Erlebnis dar.¹ Tschechows Einfluss zeigt sich in den zwanziger Jahren am stärksten, worauf die Dramenrezensionen des Jahrzehnts sowie die aus dem deutschen – von Wladimir Czumikow sehr sorgfältig übersetzen – Vermittlertext *Drei Schwestern* (*Три сестры*, 1901) vorgenommene Übertragung hinweisen.² Er lernte aber den Novellisten Tschechow früher kennen, da er die vierbändige Jenaer Werkausgabe von 1901–1902 und zwei Novellenbände auf Ungarisch besaß.³ Kosztolányis Artikel über bestimmte ungarische Schriftsteller (Lajos Biró, Zoltán Thury, Gyula Szini)⁴ aus den ersten Jahren des Jahrhunderts sowie die Verweise auf Tschechow in den Schriften *Trauer im Frühling* (*Tavaszi gyász*, 1909) und *Staub von der Tiefebene* (*Alföldi por*, 1910) zeugen vom Einfluss der Tschechowschen Erzählkunst. Aus den Verweisen wird ersichtlich, dass Kosztolányi vor allem von der impressionistisch-symbolistischen Technik des russischen Schriftstellers beeindruckt ist; ihn beschäftigen die auf Kompensation angewiesenen Charaktere, diese

¹ Ildikó Regéczi, Dozent, Universität zu Miskolc Institut für Ungarische Sprache und Literatur, Lehrstuhl für Literatur- und Kulturkomparatistik.

² Über die Rolle der deutschen Vermittlung in den russisch-ungarischen Literaturbeziehungen siehe ausführlich: Зельдехейн-Деак 2004. Das Kapitel über (u.a.) Tschechows Einfluss: *Русская литература в Венгрии с 1870-х годов до рубежа XIX–XX веков*, S. 72–103.

³ Ervin Zágonyi nach Mitteilungen von Ádám Kosztolányi 1990. Zágonyi 1990. S. 77. Zágonyi nimmt an, dass es sich bei diesen Sammelbänden um die populären Hefte des *Magyar Könyvtár* bzw. *Olcsó Könyvtár*, in der Übersetzung von Endre Szabó, Dezső Ambrozovics und Ábel Barabás handelte.

⁴ Lajos Biró *Bácskai Hírlap*, S. 3. H. 6. 1906; Zoltán Thury, *Politikai Hetiszemle*, S. 15. H. 2. 1908; Gyula Szini, *Élet*, 3. 1. 1909

„halben“ Menschen bzw. das Verhältnis des Autors zu seinen Figuren und sein Mitgefühl für sie. Auch seine Erzählungen aus den 1910–20er Jahren zeigen den Einfluss von Tschechows späten, in den 1890er und 1900er Jahren entstandenen Schriften. Im Folgenden wird es um eine bestimmte strukturelle Eigenschaft einiger – wahrscheinlich auch Kosztolányi bekannter – Novellen Tschechows gehen, nämlich darum, dass sie auf thematische und formale Äquivalenzen aufbauen, sowie darum, wie diese Methode vom ungarischen Autor in seinen Novellen verwendet wird.

Äquivalenzen, also gleichwertige Elemente, können sehr unterschiedlich verwendet werden, aber einige Typen wie z. B. die Verknüpfung von Situationen und Handlungen oder die Präsentation gewisser äquivalenter Episoden auf Grund der gleichen Wahrnehmungsweise, sind für die Novellistik von Tschechow und Kosztolányi gleichermaßen charakteristisch. Zuletzt wurden die Äquivalenzen von Wolf Schmid am Beispiel von Tschechows Erzählprosa ausführlich kommentiert. In seinen eingehenden Interpretationen zu *Der Dicke und der Dünne* (*Толстый и тонкий*, 1883) und *Rotschilds Geige* (*Скрипка Помпильда*, 1894) gibt Schmid Beispiele für thematische und phonetische Äquivalenzen.⁵ Äquivalente Momente in den Erzählungen von Kosztolányi thematisiert László Bengi in seinem Aufsatz über den Zyklus *Eine Frau redet* (*Egy asszony beszél*, 1932), in dem er zum einen durch die Interpretation des *Silberne Mária* (*Ezüst Mária*, 1931) auf Beziehungen und Kohärenzen zwischen zwei Zeitebenen hinweist, zum anderen in *Die chinesische Kanne* (*Kínai kancsó*, 1931) ein ähnliches symbolisches Verfahren zu entdecken glaubt, das Äquivalenzen schafft und psychische Vorgänge deutet.⁶ In seiner Untersuchung zu den Bedeutungsschichten in *Kornél Esti* (*Esti Kornél*, 1925–36) spricht Mihály Szegedy-Maszák von Textteilen, die auf Grund von Auslassung oder Ersetzung als miteinander verwandt erscheinen.⁷ Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit Erzählungen von Tschechow und Kosztolányi, in denen sich äquivalente Handlungen abspielen. Diese erscheinen repetitiv oder, wie in bestimmten späteren Erzählungen, im Gegenteil, gewisse Details variierend und sukzessiv; in einem Fall – zu dem ich später komme – wird die thematische Äquivalenz auch von der formalen aktualisiert.

⁵ Schmid 1992: S. 29–71.

⁶ Bengi 1998: S. 240–258.

⁷ Szegedy-Maszák 1980: S. 103–151.

Das von beiden Autoren offensichtlich und häufig angewandte Äquivalenzverfahren ist der Zusammenfall von Anfang und Ende. Seine Rolle ist eindeutig: Dadurch, dass die Situation unerwartet wieder vorkommt, werden zeitliche Abfolge und daraus resultierende Veränderung in Zweifel gezogen, deren Notwendigkeit und Unerreichbarkeit gleichzeitig noch stärker betont. Der Autor erzeugt den Eindruck einer zirkulären Wiederholung. In diesem Sinne wiederholt sich z. B. der Fall, den der Ehemann in Tschschows *Anna am Halse* (*Анна на шее*, 1895)⁸ am Anfang der Erzählung prophetisch zum Besten gibt: Bei der Entgegennahme des Sankt-Anna-Ordens zweiten Grades macht seine Durchlaucht eine Bemerkung über die unerträgliche, leichtsinnige Ehefrau des Ausgezeichneten, die Anna heißt. Modest Alexejewitsch möchte gleichsam von sich weisen, dass sich die Prophezeiung womöglich erfüllen könnte („Ich hoffe, wenn ich die Anna zweiten Grades erhalte, daß Seine Durchlaucht keinen Anlaß haben wird, mir das gleiche zu sagen“⁹) Die Ehe verläuft in vorbestimmten Bahnen, und die Klischees, die das Thema 'junge, attraktive Ehefrau – alter, karrierebesessener Ehemann' bietet, werden ausgeschöpft: So wiederholt sich die Situation zwangsläufig. Die Geschichte beschreibt aber doch ein breiteres Spektrum. Ein anderer Erzählstrang, der das tragische Schicksal von Annas Familie verfolgt, stellt ein Gegengewicht zum komisch-ironischen Zug dar. Die Erzählung selbst ist in einen doppelten Rahmen gefasst: Der Erhalt des Ordens und die Umstände rundherum schließen die Geschichte nur scheinbar ab; wichtiger ist die trostlose Figur des betrunkenen Vaters im kurzen Epilog, die auf den Anfang verweist, und die am Ende der Erzählung die Worte der Scham und der Bitterkeit der Tochter gegenüber wieder einmal *nicht aussprechen kann*.

Auf eine ähnliche Weise balanciert der Erzähler in Kosztolányis beinahe zwei Jahrzehnte späterem *Mädchen* (*Leányok*, 1912) zwischen Ironie und tragischem Ton. Der Junge Gyula, der durch seine launenhaften Schwestern eingeschränkt wird, aber ansonsten ein edler Mensch ist, wird von seinen Mitschülern verspottet. Der inzwischen erwachsene Mann scheint ein Geheimnis in sich zu tragen, das eine Entschädigung für die im Kindesalter erlittenen Attacken verspricht. Das könnte man zumindest annehmen, auf Grund der provokativen Worte, die der Ich-Erzähler vor der Beschreibung

⁸ Die Erzählung erschien auf ungarisch zuerst im Jahre 1906, in der Zeitschrift *A Hét*, in der Übersetzung von Endre Szabó, unter dem Titel *Annák* (a.a. O., S. 419–421, 435–437).

⁹ Tschschow 1963: Bd. II. S. 792–793.

der erneuten Begegnung spricht („Man war sich einig, dass nichts aus ihm werden würde.“ „Általános volt a vélemény, hogy nem lesz belőle semmi.“)¹⁰ und der aufrichtig wirkenden, weisen Rede von Gyula. In charakteristisch Tschechowscher Manier wird folgender Satz ins freundschaftliche Gespräch eingeworfen: „Er *schien* tatsächlich glücklich und zufrieden zu sein.“ („Csakugyan boldognak és elégedettnek látszott.“¹¹ Hervorhebung von I. R.) Gerade dieser Schein wird am Schluss auch durch eine formale Äquivalenz enthüllt, da das abschließende Erzählsegment (ein kurzes Gespräch darüber, dass Gyula gerade auf die Rückkehr seiner Schwester vom Fünfuhrtee wartet) fast wörtlich mit einem früheren Dialog in der Erzählung übereinstimmt.

Ausbleibender Wandel und Unwandelbarkeit wirken noch tragischer in der Erzählung *Das hässliche Mädchen* (*A csúf lány*, 1912) von Kosztolányi. Besondere Brisanz verleiht Bellas Hässlichkeit dem Liebesabenteuer, in dem sie ihre Persönlichkeit gleichsam „austauscht“ (sie schickt dem unbekanntem Mann das Foto ihrer verstorbenen Schwester zu, um den Liebesbriefwechsel in die Wege zu leiten) oder zumindest eine ihrer als wichtig angesehenen Komponenten verfälscht. Dieser Erzählstrang wird aber nicht in sich selbst fraglich, sondern es ist wiederum die Äquivalenz bzw. das von der Figur ebenfalls wiedererkannte äquivalente Moment, das diesen Strang über eine fast schon mystisch anmutende Beziehung zu seinem Ende führt. Im zweiten Kapitel erfährt der Leser kurz von einer früheren, unglücklichen Liebesbeziehung von Bella und ihrem Bruder Albert: „Albert kam einmal fröhlich, mit einer rosa Nelke im Knopfloch nach Hause. Dann konnte er eines nachts nicht schlafen. Im Schlafhemd, Unterhose, ohne Strümpfe weinte er, weinte die ganze Nacht, bis sein dichter und schöner Bart von den Tränen so aufgeschwollen war wie ein Schwamm. Das Mädchen weinte auch. Es beweinte seine alte Liebe.“ („Albert egyszer vidáman jött haza egy rózsaszín szegfűvel a gomblyukában. Aztán egy éjjel nem tudott aludni. Hálóingben, alsónadrágban, harisnya nélkül, sírt, egész éjjel sírt, úgyhogy sűrű és szép szakálla megdagadt a könnyeitől, mint egy szpongya. A leány is sírt. A régi szerelmét siratta.“)¹² Das geheimnisvolle „andere“ – wenn auch nur in der Phantasie existente – Leben des Mädchens droht die entstandene

¹⁰ Kosztolányi 1965: S. 127. Auf die Erzählungen Kosztolányis – wenn sie auf Deutsch nicht auffindbar sind – wird im Weiteren mit den Seitenzahlen dieser Ausgabe verwiesen.

¹¹ ebenda, S. 128.

¹² ebenda, S. 160–161.

Schicksalsgemeinschaft zwischen den Geschwistern aufzulösen. Albert reagiert darauf mit dem Versuch, gleichfalls auszubrechen: „Auf einmal erschien er wieder mit der rosa Nelke.“ („Egyszer csak megint a rózsaszín szekfűvel állított be”)¹³ Das Motiv der „schicksalsträchtigen Nelke“ zeigt für Bella die sich aktualisierende Äquivalenz in der Situation an, die sie bereit ist auch auf sich zu beziehen: Die Hoffnungslosigkeit gewinnt Oberhand und sie selbst entscheidet sich für die Unwandelbarkeit.

Besonders interessant sind die wenigen Erzählungen Tschschows, in denen die Äquivalenz nicht als Ähnlichkeit, sondern als Opposition erscheint. Im Falle der *Die Dame mit Hündchen* (*Дамa с собачкой*, 1899)¹⁴ spielt der Unterschied zwischen den Verabredungen am Anfang und am Schluss eine wichtige Rolle: Von der ersten Verabredung, die die Stimmung der Badeort-Novellen beschwört, weicht die zweite, wiewohl in ihren Umständen genauso schematische (in einem Moskauer Hotel stattfindende, geheime) Verabredung markant ab, weil sie inniger ist und bei den empfindsameren Charakteren eine Erkenntnis herbeiführt. Bei Kosztolányi finden wir ein Beispiel für den durch äquivalente Episoden dargestellten Lebenswandel erst viel später in der Erzählung *Ilonka* (*Ilonka*, 1928). Hier wechselt Vencel, der Vater des kranken Mädchens, beständig den Gesichtspunkt, je nach dem Stand der Krankheit und seiner Hilflosigkeit bekommen auch die scheinbar unbedeutenden Dinge scharfe Konturen. Nachdem er aber wieder aufatmen und seinen früheren sozialen Status einnehmen kann, kommt jedes vorher zersplitterte Detail wieder an seinen Platz und verliert damit gleichzeitig an Mystischem – für den Vater bleibt die Möglichkeit zu einer tieferen Erkenntnis der Welt für immer verschlossen. Der Autor macht auf den Sichtwechsel auch in diesem Fall durch die Verschiedenheit der angewendeten Wahrnehmungsweisen aufmerksam. Auf der Fahrt ins Krankenhaus nimmt Vencel die Bewegungen in der Außenwelt wie im Zeitlupentempo wahr: „Sie rasten die Andrassy Straße entlang. Eine Frau auf der Caféterasse löffelte dunkelrotes Himbeereis. Illuminierte Litfasssäulen schrieten blau und gelb. Leuchtschrift-Blitze von Kinos zuckten.“ („Sebesen rohantak az Andrassy úton. Egy nő a kávéház tornácán bordó málnafagyaltot kanalazott. Kivilágított hirdetőoszlopok ordítottak,

¹³ ebenda, S. 163.

¹⁴ Die Geschichte wurde 1902 in der Zeitschrift *A Hét* unter dem Titel *Fürdői ismeretség* gedruckt (Bd. II, S. 587–588), unter dem Titel *A fehérkutyás asszony* erschien sie 1912 im Band *Az orvos felesége és más elbeszélések* (Budapest: Atheneum, S. 263–294) bzw. sie ist im vierten Band der schon erwähnten Jenaer Ausgabe von 1902 enthalten (S. 61–94).

kéken sárgán. Mozik hirdető-Villámai cikáztak.”)¹⁵ Die Fahrt am Schluss verläuft in schnellerem Tempo, der Erzähler lässt dem Blick des Vaters folgend, die Details beiseite: „Breite Straßen flogen auf ihn zu, Statuen, Türme, Plätze, Gehsteige, auf ihnen Fußgänger.“ („Széles utcák repültek eléje, szobrok, tornyok, terek, járdák, azokon gyalogjárók.”)¹⁶ Die Stadt, die am Ende der Erzählung erscheint, gliedert sich in streng funktionale Räume, verliert an Farben und Persönlichkeiten, wie auch der Vater die Möglichkeit verliert, aus seinem „amtlichen“ Leben hinauszutreten.

Die von Fahrten oder Reisen umrahmte Geschichte ist exzellent geeignet, die intellektuelle Fülle eines Textes zu vermitteln. Sie kann den Gedankenwechsel durch Ortswechsel untermauern oder – durch die Ziellosigkeit oder Rundförmigkeit der Bewegung – die Ausweglosigkeit offensichtlich machen. Das unaufhörliche Unterwegssein bietet an sich schon eine Reihe von äquivalenten Episoden, und Tschechow und Kosztolányi verwenden oft dieses Kompositionsverfahren. Man kann Tschechows Erzählung *Am Wagen* (*Ha nodvode*, 1897)¹⁷ erwähnen, von Kosztolányi einige Passagen des *Kornél Esti*, in denen die Verwendung der Weg-Metapher der letzteren Deutung nahe steht. In Tschechows Erzählung sehen wir die Entsprechung zwischen der Reise von Maria Vasiljewna, der Dorflehrerin, und ihrem Lebensweg. Die einzelnen Stationen der Reise (Abstecher, Rast, Durchquerung des Flusses ohne Benutzung der Brücke, die Kreuzung der Wege von Zug und Karre) haben alle eine symbolische Bedeutung, sie sind Projektionen der Seelenzustände der Lehrerin. Gleichzeitig sind zwischen einzelnen Episoden offensichtliche Zusammenhänge zu finden. Der Weg aus der Stadt nach Wjasowe ist für die Karre kaum befahrbar, er wartet mit immer neuen Schwierigkeiten auf. Diese Schwierigkeiten wechseln sich periodisch, in Phasen der kurzen Beruhigung und des unerwarteten Hindernisses ab. Das routinehafte und automatisierte Leben von Marja Wasiljewna bekommt in der Wiederholung von bestimmten Wegstrecken sowie in unfreiwilligen Umkehrungen Gestalt. Der Kontrast zwischen grobem, spießigem Alltag und einer längst vergangenen Kindheit in geistigem und seelischem Reichtum wird in der Erzählung durch

¹⁵ ebenda, S. 790.

¹⁶ ebenda, S. 794. In ähnlich kleinen, nie zuvor gesehenen Details zeigt sich auch eine Moskauer Straße vor Levins Augen, vor dem bestimmenden Ereignis seines Lebens, der Brautwerbung um Kitty, im 15. Kapitel des 4. Teils in *Anna Karenina* (Толстой 1981: S. 448–449).

¹⁷ Die erste ungarische Übersetzung der Erzählung erschien im Jahre 1909 in der Zeitschrift *A Hétfő*, unter dem Titel *Fakó-székéren* (übers. v. Endre Szabó, a.a.O., S. 227–230).

Toneffekte wie Ziehharmonika vs. Klavier sowie durch Bilder wie Karre vs. Zug artikuliert. Das Ende der Fahrt verstärkt das Erlebnis der Unveränderlichkeit, hier wird die gleiche Wahrnehmungsweise wie am Anfang geltend wieder verwendet: Am Anfang ist es der Erzähler, am Ende der Kutscher, dessen auf Abfahrt oder Ankunft bezogene Mitteilung sich mit Erinnerungen der Lehrerin an die Vergangenheit vermischt. Diese Erinnerung erscheint aber in beiden Fällen als eine wirklichkeitsferne, von der Wirklichkeit gelöste Irrealität. Darauf verweist das in beiden Textteilen eingesetzte Wort Traum (сон), zuerst auf die Vergangenheit, beim zweiten Mal auf die Gegenwart bezogen. Die Vergangenheit als „zerfließendes Gedächtnis lebte in ihr als ein Traum“ („осталось в памяти что-то смутное и расплывчатое, точно сон“¹⁸), und am Ende der Erzählung kommt die Gegenwart wie ein „langer bleierner Albtraum“ vor (длинный, тяжелый, странный сон¹⁹). Von den beiden Traumvorstellungen erweist sich die zweite als Irrtum und die Konfrontation mit der bleiernen Albgegenwart wird unumgänglich.

Die Titelfigur des *Kornél Esti* sucht gleichfalls nach einer möglichen Antwort, nach einer Erklärung für seine Unsicherheiten und die bleibende Erfahrung der Verhältnismäßigkeit. Die Lehre in der Erzählung *Margitka* (1932) aus dem späten Erzählband *Gebirgssee* (*Tengerszem*, 1936) von Kosztolányi scheint doch in der einzigen, an bestimmten Stellen wiederkehrenden Wahrheit der Reise, und schlussendlich des Lebens, zu bestehen: „Wer einen einzigen Tag gelebt hat, ist genauso sehr Mensch und Seele wie der Greis oder die Matrone.“²⁰ Demnach wird dem Leben nicht von seiner Dauer Essenz verliehen, diese hat mit Tod und Erfüllung zu tun. Das ist von besonderer Wichtigkeit für Esti, der sich gerade mit dieser Tatsache nicht abfinden kann. Die Erzählungen von häufigen Reisen und vom Unterwegssein rechnen zum Teil auch selbst mit der Illusion der Erleuchtung durch Ortswechsel ab. Wie man weiß, erfolgt diese Abrechnung im Werk Tschschows mehrmals. Vielleicht kann allein die Erzählung *Die Gattin* (*Невечма*, 1903)²¹ als Gegenbeispiel gelten, in der zwischen der Abreise im fünften Kapitel und ihrer Wiederholung im sechsten aus einem

¹⁸ Чехов 1984: Bd. III. S. 248. Bei den russischen Zitaten aus Tschschows Texten wird im Weiteren auf diese Ausgabe verwiesen.

¹⁹ Чехов 1984: Bd. III. S. 255.

²⁰ Kosztolányi 1965: S. 916.

²¹ Die Erzählung erschien zu Kosztolányis Lebzeiten nicht auf Ungarisch, sondern nur in Deutsch.

bestimmten Aspekt heraus zwar Ähnlichkeit besteht, aus einem anderen Blickwinkel aber die Situationsäquivalenz kontrastiv funktioniert: Nadja die Braut, die mit allem Schluss macht, verlässt das Vaterhaus das erste Mal im erregten Seelenzustand, aber noch naiv, aus emotionalen Gründen, begleitet von Erinnerungsbildern. Am Ende der Erzählung ist Nadja noch immer fröhlich („живая, веселая“), aber der Erzähler berichtet schon von einem rationaleren Gedankengang (долго еще ходила по комнатам, думала, ясно сознавала, полагала), was für einen bewussteren Lebenswandel spricht.

2.

Im Mittelpunkt meiner weiteren Ausführungen stehen die Erzählungen *Seelchen* (*Душечка*, 1899) von Tschchow und *Erzsébet* (*Erzsébet*, 1929) aus Kosztolányis Band 'Gebirgssee'. und deren auffallende inhaltliche und poetische Ähnlichkeit²² Tschehows Erzählung erschien auf Ungarisch zuerst 1930 in der Übersetzung von Gyula Szini. In den ersten drei Bänden²³ der deutschen Reihe findet sich die Erzählung nicht, man kann jedoch voraussetzen, dass Kosztolányi das Werk gelesen hatte. Der Verlag des ungarntstämmigen, in Wien lebenden Pál Zsolnay (Paul Zsolnay) veröffentlichte nämlich Tschehows Erzählung in dem Sammelband ausgewählter Erzählungen „Anjuta“ (1928).²⁴ Der österreichische Verleger von Schriftstellern von Weltrang hatte zu ungarischen literarischen Kreisen eine enge Beziehung gehabt, er verlegte die deutschsprachigen Bände von Béla Balázs, Ferenc Molnár und Lajos Zilahi.²⁵ Der Band gelangte im Jahr seines Erscheinens sicherlich nach Budapest und wurde in literarischen Kreisen beachtet und wahrgenommen.²⁶ Dies wird auch dadurch bestätigt, dass das Exemplar in der Bibliothek der Universität Debrecen von Budapest, aus dem Volksbibliothek-Zentrum (National Széchényi Library) gekommen

²² Den möglichen Zusammenhang zwischen beiden Werken behandelt Zsófia Szilágyi in einer Studie; anstelle der philosophischen Annäherung wählt sie die poetische; nach ihrer Auslegung sind die Werke „Novellen der ewigen Weiblichkeit“: Szilágyi 1998: S. 522–527.

²³ Tschchow 1901–1904. – Zágonyi 1990: S. 77.

²⁴ Tschchow 1928: S. 301–324.

²⁵ S. http://www.zsolnay.at/index.asp?task=90&page_id=25222123233; http://www.wienbibliothek.at/themen/buchforschung/erste_republik/zsolnay-de.htm (Okt. 2008)

²⁶ <http://www.antikvarium.hu/ant/find2.php?func=kiado&tujlekerdezes=yes&kiadoID=2952> (Okt. 2008)

ist.²⁷ Es ist also durchaus plausibel, dass das Buch in der Hauptstadt in die Hände von Kosztolányi hätte gelangen können.²⁸ Man kann festhalten, dass Tschechows Stil im Allgemeinen und das Kompositionsverfahren, das er in Kosztolányi bekannten Werken und „Seelchen“ verwendet, einen Einfluss auf die Erzählungen des ungarischen Schriftstellers ausübten.

Tschechow und – wie aus dem ersten Teil dieser Studie folgt – auf seinen Spuren Kosztolányi hatten die der klassischen Novellentradition zwar widersprechende, aber um die Jahrhundertwende verbreitete Form der Kurzepik besonders gern, die einen ganzen Lebensweg beschrieb. Bei diesem Erzähltypus stellt der Erzähler die Lebensgeschichte des Titelhelden oft als eine Kette von äquivalenten Episoden vor.²⁹ Die Erzählungen *Seelchen* und *Erzsébet* lassen sich auch als Äquivalenzreihen darstellen. Für die Interpretation ist es also unumgänglich, die Ähnlichkeiten und Oppositionen zwischen den Episoden sowie die Koordinierung oder Entgegensetzung von Motiven aufzudecken. Selbstverständlich muss dabei die Dominanz der zeitlichen Zusammenhänge in Betracht gezogen werden. Darüber hinaus sind es die formalen Äquivalenzen (die gleichen Auswahl-, Kompositions- oder Bezeichnungsverfahren, die Linearisierung oder Permutation der Handlungsmomente), die beachtet werden müssen.

Die Erzählung von Tschechow und die von Kosztolányi sind nach dem gleichen Paradigma gebaut: Die Vollkommenheit der Heldin und die Einheit ihrer Persönlichkeit können nur mit Hilfe einer anderen Person verwirklicht werden – das Streben danach erscheint fast schon komisch, wird aber in keiner der Erzählungen ausschließlich mit Ironie behandelt, im Gegenteil neigen die Autoren eher zu Verständnis und Mitgefühl.³⁰ Die Frage nach

²⁷ Standortsnummer: 4472–1957

²⁸ Im Falle von Tschechows Werken hebt Kosztolányi selbst die vermittelnde Rolle der deutschen Sprache zwischen dem Ungarischen und Russischen hervor. Kosztolányi 1978: S. 324.

²⁹ Im Zusammenhang mit Tschechow macht darauf auch Wolf Schmid aufmerksam, der neben *Seelchen* auch noch die Erzählungen *Liederliche Frau* (*Попрыгунья*, 1892), a *Jonytsch* (*Юныч*, 1898), *Die Dame mit Hündchen* (*Дама с собачкой*) und *die Gattin* (*Невеста*) zu denjenigen späten Erzählungen zählt, wo die zeitlichen und nicht-zeitlichen Verknüpfungen – wegen des engen Zusammenhangs zwischen den Episoden – gleichermaßen wichtig für eine rekonstruierende Sinnggebung sind.

³⁰ Oft sind es gerade die weiblichen Gestalten Kosztolányis, bei denen sich die Frage nach dem Vorbild in der russischen Literatur stellt. Ervin Zágonyi z.B. machte in seinem Buch zu Bezügen zwischen Kosztolányi und der russischen Literatur auf die Verwandtschaft von *Anna* (*Édes Anna*) und der Heldin des Zyklus *Eine Frau redet* (*Egy asszony beszél*) mit *Anna Karenina* aufmerksam. Zágonyi 1990: 13. – Der nicht ausreichend motiviert oder unvorbereitet scheinende Schluss von *Anna* (Ungarisch *Édes Anna* [*Süsse Anna*], Deutsch als *Anna* erschienen, 1926) erinnert Oleg Rossijanow an Tschechows Lösung in *Schlafen* (*Спать хочется*, 1888). vgl. Roszijanov 1981: S. 158.

dem Erzählmodus und der Stellungnahme des Autors scheint eindeutig beantwortbar zu sein, wenn man von den Bemerkungen Tschechows und Kosztolányis ausgeht, denn beide drückten mehrmals ihren Anspruch auf ein objektives, distanziertes Verhältnis zum Thema aus. Die Präsenz des Autors aber ist in beiden Fällen ein kompliziertes Problem.

P. Tschudakow hält in seinem – inzwischen klassischen – Buch *Поэтика Чехова* die zwischen 1895 und 1904 entstandenen Erzählungen Tschechows für objektiv und subjektiv zugleich (Werturteile und Meinungsäußerungen des Erzählers enthaltend), in dem Sinne, dass neben Figurenperspektive und -rede auch die Stimme des Autors präsent ist.³¹ Der erste Eindruck des Lesers von *Seelchen* ist, dass er eine objektive Erzählstimme hört. Tatsächlich ist aber die Distanziertheit bloßes Rollenspiel des Erzählers, der mit seinen Bemerkungen – durch das poetische Spiel – die Perspektive des von außen Beobachtenden, des „Durchschnittsbürgers“, der Bewohner der Kleinstadt reproduziert. Es dürfte kein Zufall sein, dass Tolstoi – der von der Erzählung hingerissen war – die Vermutung hatte, zwischen ursprünglicher Autorintention und ihrer Verwirklichung, also dem fertigen Text, könne eine Differenz bestehen. Er schloss darauf aus der geringen, aber doch nicht unbedeutenden Veränderung, die im Erzählmodus vor sich geht.³² Der Erzähler ist bei Kosztolányi gleichfalls wortkarg und sachlich, aber für dieses Werk ist die Ironie nicht charakteristisch, im Gegensatz zu Tschechows Erzählung trachtet es nicht danach, „von oben herab“ zu beschreiben.

Der erste Mann von Olenka und der zweite von Erzsébet sowie Olenkas zweiter und Erzsébet's erster Mann sind auf eine ähnliche Weise typisierte Figuren. Erstere werden durch ihre Neigung zur Kunst und Krankheit charakterisiert (wobei die physiognomische Beschreibung sowohl bei Tschechow als auch bei Kosztolányi eine wichtige Rolle spielt), Letztere sind durch ihre einfachere, natürlichere Lebensweise und ihre in diese Lebensweise integrierte, durch Gewohnheit und Routine bestimmte

– Kosztolányi selbst hebt in seinen Interpretationen zur russischen Literatur die komplizierte Schönheit und die originelle Beschaffenheit der Frauenfiguren mehrmals hervor.

³¹ Vgl. ЧУДАКОВ 1971: S. 99.

³² „Tschechow hatte vor, Olenka zu tadeln, aber der Gott der Dichtung verbot ihm das und befahl ihm sie zu preisen. Und er pries sie und umgab dies liebliche Wesen unwillkürlich mit einem so wunderbaren Licht, dass es für immer ein Beispiel dafür bleibt, wozu eine Frau werden kann, um glücklich zu sein und diejenigen glücklich zu machen, zu denen das Schicksal sie führt.“ (Толстой 1955: S. 578).

Frömmigkeit verbunden.³³ Ähnlich sind auch die Ehegeschichten der letzten Äquivalenzreihen: Der Tierarzt als Lebensgefährte Olenkas und der Bankier als der Ehemann von Erzsébet werden gleichermaßen durch ihren Egoismus definiert – in diesen Episoden wird das Selbstopfer der Frauen am eindeutigsten und am wichtigsten. Die Erzählungen verwenden Äquivalenzreihen, um Olenka bzw. Erzsébet als kompensationsbedürftige, „halbfertige“ Personen darzustellen. Zur Unterstützung dieses Eindrucks sagt der Erzähler ganz offen: „Sie musste immer irgend jemanden lieb haben, es ging nicht ohne das.“³⁴ Sie hat schon früher in ihrem Leben kompensiert, als sie den Papa, die Tante und dann den Französischlehrer angehimmelt hat. Erzsébet hat so gut wie keine Vorgeschichte, so dass sich dieses Persönlichkeitsmerkmal in ihrem Fall durch die Wiederholung von Situationen entlarvt. Daraus folgt, dass sie auch der Ironie nicht in dem Maße wie Olenka ausgesetzt ist, die von vornherein durch Mangel charakterisiert, durch die durchgehende Verwendung ihres Kosenamens sowieso schon herabgemindert und mit leichter Herablassung behandelt wird. Tschechow entfernt sich jedoch auch immer mehr von der ironischen Autorenposition und lenkt die Aufmerksamkeit der Leser auf Figuren, die in ihren Eigenschaften zwar Olenka entgegengesetzt scheinen, trotzdem in eine Lebenssituation wie sie geraten und ihr dadurch ähnlich werden. Es ist nämlich nicht nur die Frauenfigur, die sich in ihren Bindungen (physisch und psychisch) vervollkommnet, im Gegenteil spielt sie selbst – wie auch Erzsébet – eine kompensierende Rolle und verleiht den ansonsten unbefriedigenden Leben die Geste des gemeinsamen Schaffens. Olenkas Partner sind ohne Ausnahme Unzufriedene, sie klagen (über das Wetter, den Geschmack des Publikums; über den Preis von Holz und Transport; über die Veterinärpolizei). Ihre Ähnlichkeit wird auch durch die gleiche Anrede Olenkas betont: Sie redet alle ihrer Lebensgefährten mit „mein Täubchen“ (голубчик мой!) an.³⁵ Das Schicksal der Männer, ihre kompensationsbedürftige Persönlichkeit ist eigentlich schon in ihrem Namen enthalten. Kukin, dessen Name wie das Wort (кукла) für Puppe klingt, ist Besitzer des Lustgartens Tivoli, beschäftigt sich mit Theater, wobei er selbst

³³ „An den Samstagen gingen Pustowalow und sie zum Abendgottesdienst, an den Feiertagen zur Frühmesse, und sie schritten, wenn sie aus der Kirche heimgingen, mit gerührten Gesichtern nebeneinander ...“ Tschechow 1963: Bd. III: S. 139.

³⁴ Tschechow 1963: Bd. III: S. 133.

³⁵ Die Taube ist einerseits Symbol der Seele, so dass diese Anrede dem Wesen von Душечка (d.h. Seelchen) entspricht; andererseits erscheint sie, weil sie beflügelt ist, als sublimierter Eros.

wie eine Bühnenfigur erscheint: „Er war klein von Wuchs, er war hager, mit gelblichem Gesicht und in die Schläfen gekämmtem Haar, er sprach mit dünnem Tenor und verzog, sobald er sprach, den Mund; und *sein Gesicht zeigte immer nur die eine Miene der Verzweiflung...*“³⁶ (Hervorhebung von I. R.). Er wirkt wie eine Puppe, der die Angst vor Unglück und dem nächsten Schicksalsschlag ins Gesicht geschrieben steht.

Pustowalow ist auch ein eindimensionaler, in Routinehandlungen aufgehender, auch seinem Namen nach leerer Mensch (пусто – leer). Der Ehealltag der Pustowalows bleibt öde und leer: Sie gehen nicht ins Theater (einst Olenkas Lieblingsbeschäftigung) oder in den Zirkus, zumeist sitzen sie im Büro oder zu Hause herum. Olenka lebt das Leben Pustowalows – wie sie ihr Leber früher mit Kukin geteilt hat –, seine Sorgen nimmt sie auf sich, dafür werden sie beide zufriedene Menschen. Im Fall von Kukin ist die Kompensation nicht so erfolgreich, in dieser Ehe schafft es Olenka nicht, das „genuine“ Unglück des Mannes zu überwäligen.³⁷ Sein physischer Verfall, seine Dürre und das Husten sind womöglich auch Zeichen der seelischen Unruhe. Pustowalows Zufriedenheit äußert sich dafür gerade in seiner betonten Körperlichkeit und körperlichem Wohlbefinden. Dies ist gut zu beobachten bei der Beschreibung ihrer mit dem Kirchengang verbundenen Gewohnheiten, wo der Erzähler im Kontext der Religiosität, und mit dieser gleichwertig, die gepflegte, feine Kleidung, die reichen Feinschmecker-mahlzeiten sowie die Dampfbadbesuche des Ehepaars schildert.

Unter den Männerfiguren der Erzählung *Seelchen* ist es alleine Smirnin, dessen Vorgeschichte zum Teil bekannt wird. Seine Ehe endet, indem er betrogen wird, und dass er trotzdem treu bleiben möchte (Olenkas Verheimlichung, Versöhnung mit seiner Frau), zeigt sein wahres Wesen: Er ist nämlich „smirnin“ d.h. friedlich, ruhig und still. Der Tierarzt möchte schlussendlich auch mit Olenka – obwohl in einer für sie erniedrigenden Weise – in Frieden leben, da er auf der Wohnungssuche zu ihr zurückkehrt und schließlich gezwungen ist, ihre Fürsorge zusammen mit seinem Sohn anzunehmen.

In der Erzählung *Erzsébet* werden die Männerfiguren nicht individualisiert, sie werden nur mit ihrem Beruf genannt. Die Vernachlässigung der

³⁶ Tschechow 1963: Bd. III. S. 133.

³⁷ „Und als er darauf ihren Hals und ihre vollen gesunden Schultern richtig zu sehen bekam, schlug er nur die Hände zusammen und sagte: »Seelchen!« Er war glücklich; indes da am Hochzeitstag und auch in der Nacht Regen fiel, *wich von seinem Antlitz die Miene der Verzweiflung nicht.*“ (Tschechow 1963: Bd. III. S. 134. Hervorhebung von I. R.)

Persönlichkeit macht es noch eindeutiger, dass diese Lebenswege automatisiert und kompensationsbedürftig sind, und am mangelnden Seelenleben laborieren. Der Erzähler will die Person der Ehemänner so unbedeutend erscheinen lassen, dass er auch von ihrem Tod und der Trauer der Witwe nur außerordentlich kurz berichtet. Diese dem Gegenstand sonst fremde Raffung charakterisiert nicht nur Kosztolányis Erzählung, in der einzelne Ehegeschichten selbständige Kapitel bilden, sondern auch *Seelchen*. Bei Tschechow wird da, wo das Ende der Beziehungen beschrieben wird, das gleiche Selektionsmuster geltend gemacht: Äquivalent sind die Episoden in der Hinsicht, dass sie im Bericht über die Ehe mit gleich starker „Expansion“, und in der Beschreibung des Todes des Ehemanns³⁸ sowie der darauf folgenden Einsamkeit Olenkas mit gleich starker Raffung arbeiten.

Mittels der Anrede der Hauptfigur (wörtlich: Seelchen) werden die erhabenen Komponenten im Wort (reges Seelenleben, Sensibilität) aktiviert: Die Aufgabe Olenkas besteht darin, das Leben der Männerfiguren zu „beseelen“, mit emotionellen Gehalten zu füllen.³⁹ Andererseits ist der Ausdruck eine im alltäglichen Umgang durchaus gebräuchliche Form der Anrede für eine liebevolle, sympathische, die Erwartungen der Umgebung erfüllende Person. Olenka wird jedoch nicht durchgängig so genannt. Nachdem sie von Smirnin verlassen wird, „... und die Leute auf der Straße, die ihr begegnet, sahen sie nicht so wie vormals an und lächelten ihr nicht zu...“⁴⁰ Die oben diskutierte formale Äquivalenz hört an dieser Stelle in der Erzählung auf, da der Erzähler der Lebensgeschichte der Hauptfigur spürbar näher gekommen ist. Die detailliertere und poetischere Beschreibung von Olenkas Einsamkeit weist auf den Verzicht auf das gleiche Selektionsmuster hin: Es ist metaphorisch, wie ihr Seelenzustand mit dem Bild der sich ausdehnenden und ändernden Stadt verwandt erscheint. Aus der verwandelten Stadt sind der Lustgarten Tivoli sowie das Holzlager, d.h. Schauplätze ihres

³⁸ Das tragische Moment des Todes der Ehemänner wird außer der Raffungstechnik auch noch durch andere Mittel geschwächt, teilweise an den Rand des Komischen geschoben. Beim Tod von Kukin wird z.B. ein komisches Wortspiel verwendet: „Olenka [...] las folgendes: »Iwan Petrowitsch heute plötzlich unfertig verschieden, benötigen Anordnungen, Beschattung Dienstag« [хорофоны вторник], (Tschechow 1963: Bd. III. S. 136, Hervorhebung von I. R.); Pustowalows Tod wird mit einer unbedeutenden Kleinigkeit in Beziehung gebracht: „Doch da geschah es im Winter, dass Wassilij Andrejtsch, nachdem er heißen Tee getrunken, sich ohne Mütze ins Lager hinausbegab, Holz zu verkaufen, wobei er sich erkältete und krank wurde.“ (Tschechow 1963: Bd. III. S. 140).

³⁹ In der Fachliteratur wird mehrmals darauf hingewiesen, dass die *Seelchen* eine russische Variante des Psyche-Mythos oder zumindest dessen „niedrigere Entsprechung“ sei. Poggioli 1957; Winner 1966.

⁴⁰ Tschechow 1963: Bd. III. S. 142.

früheren Lebens, verschwunden, dementsprechend wird sie von ihren einstigen Gefühlen und Gedanken im Stich gelassen „... jetzt aber herrschte in all den Gedanken wie auch in ihrem Herzen genau die gleiche *Öde* wie auf ihrem Hof“⁴¹ (Hervorhebung von I. R.). Es gibt ein weiteres wichtiges Moment, das das verstärkte Mitgefühl und die neue erzählerische Position betont: Die Erzählweise wechselt aus der bis jetzt durchgängigen Vergangenheitsform in die Gegenwart. Dieser Wechsel der Zeitebenen sowie die Einbeziehung der inneren Perspektive der Titelheldin bewirken, dass der Leser Olenka vor dem letzten Ereignis in der Erzählung, dem Zusammentreffen mit Smirnins Sohn, nicht mehr nach der Meinung der Öffentlichkeit beurteilt, sondern aus der Perspektive des Individuums, die Relativität der Werte vor Augen haltend. Olenka, die am Anfang der Erzählung von erstickender Hitze umgeben an den nahenden Abend und den absehbaren Regen denkt (in scharfem Gegensatz zu Kukin, den das wechselhafte Wetter „unglücklich“ macht), sieht man am Ende auf einem abendlichen Tableau wieder. Der Abend könnte die Besänftigung von Olenkas erstickender Leidenschaft (sich dauernd mit jemandem zu identifizieren) oder das nahende Ende symbolisieren.

Die Erzählung *Erzsébet* braucht – worauf ich schon hingewiesen habe – diesen Wechsel der Autorenperspektive nicht, da die ironische Attitüde des *Seelchen* hier von Anfang an fast vollständig fehlt. Die Überleitung zur abschließenden Episode findet sich am Anfang des vierten Kapitels. Wenn auch die starken Gesten aus Tschechows Erzählung für diese Passage nicht charakteristisch sind, trachtet der Erzähler trotzdem danach, die Frauenfigur dem Leser mit feinen Andeutungen näher zu bringen. Dies erreicht er, indem er das Altern von Erzsébet und dessen physische Symptome ungerührt darstellt und gleichzeitig eine sachliche Mitteilung über die aufkeimenden mütterlichen Gefühle (welche in beiden Erzählungen eine wichtige Rolle spielen) und deren Zurückweisung macht.

Kosztolányi deutet das Ende des Lebensweges nicht nur an, denn Erzsébet's Leben wird im vierten Kapitel eindeutig unter der Perspektive des christlichen, die endgültige Wahrheit aufzeigenden Todes betrachtet. In der Erscheinung des vitalen Pfarrers im Gegensatz zur welkenden Frau scheint die Sehnsucht von Erzsébet nach ihrem Sohn sublimiert. „Ein junger Priester trat ein, mit einem Kindergesicht, aus dem schwärmerische, blaue

⁴¹ Tschechow 1963: Bd. III. S. 142.

Augen strahlten.“⁴² Im Lauf der Beichte erwähnt sie einander scheinbar ausschließende Sünden, extreme Handlungen. Dieselbe Frage stellt sich wie in *Peer Gynt*: Worin bestand das wahre Wesen dieser Frau, der innerste Kern ihrer Persönlichkeit? Der Pfarrer weiß keine Antwort, aber er spricht sie los von ihren Sünden. Den vollständigen Sünderlass und die Gründe für die Vergebung hören wir von einem Engel. In dieser Erzählung, obwohl in die Sphäre der Transzendenz gehoben, dominieren doch ausgesprochen irdische Merkmale. Der Engel, der Erzsébet erscheint (wobei der zu Erzsébet assoziierte neutestamentarische Kontext sichtbar wird: Im Lukasevangelium erscheint Gabriel Zacharias, dem Ehemann von Erzsébet, Lk. 1, 13), ist nicht geschlechtslos, sondern durch betont maskuline Züge charakterisiert: „Da erschien in einem Zimmerwinkel, hoch oben über dem Kachelofen, ein Engel. Ein großer, starker Engel mit ausgebreiteten weißen Flügeln, mit einem wunderschönen sportgestählten Männerkörper, weil Engel nun mal groß, stark und männlich sind. Klangvoll tönend redete er...“⁴³

Kosztolányis Darstellung, die im Gegensatz zum kanonisch eher weiblich (in römischen Hüllen, in Diakonskleidung) und kindlich (s. Putti) bestimmten Engelsbild steht, dient über die leichte Ironie hinaus offensichtlich dazu, den Behauptungen über den Sinn weiblicher Selbstaufopferung ein noch größeres Gewicht zu verleihen, sind doch bedingungslose Anpassung und von Liebe diktiertem Sklaventum ehrwürdige weibliche Attribute. Die Widersprüche in Erzsébet's Seele mögen zwar bedeuten, dass ihre Handlungen nicht als Entscheidungen einer festen Persönlichkeit und eines selbständigen Lebens zustande gekommen sind, aber ihre irdische Laufbahn hat, nach einer höheren Gerechtigkeit, doch ihr Ziel erreicht. Erzsébet hat ihre Aufgabe erfüllt, sie war „eine ganze Frau“. In *Erzsébet* – ähnlich wie in *Seelchen* – dominiert die Zirkelförmigkeit, da sich die einzelnen Stufen im Grunde nicht voneinander unterscheiden und der Schluss in beiden Werken auf das ewige Zeitlose verweist.⁴⁴

⁴² Kosztolányi 1999: S. 149.

⁴³ Kosztolányi 1999: S. 150.

⁴⁴ Es ist bemerkenswert, dass Kosztolányi in seinen Rezensionen zu Tschchows Dramen oft von einem besonderen Zeiterlebnis, von Unbeweglichkeit und von einem Verfahren zur Erzeugung einer „ewigen Geschichte“ spricht. Kosztolányi 1978: Bd. I. S. 323–324; Kosztolányi 1978: Bd. I. S. 330–331.

Der Zirkel gehört auch zu Olenka, da man in ihm auch das Symbol der Seele (Psyche – ΔΥΣΗ) sehen kann.⁴⁵ Die endlose Bewegung von Olenka und Erzsébet richtet sich auch auf die Schließung des Zirkels, auf die Vermeidung der Spaltung. Diese Bestrebung zeigt sich deutlich in der Verbalisierung ihrer Persönlichkeit: Beide Frauen benutzen mit Vorliebe Wortschatz und Wortfügung des Mannes. Im Falle von Olenka lässt sich die lexikalische Übernahme jedes Mal gut erkennen, doch auch bei Erzsébet, die erst im vierten Kapitel im Dialog zu Worte kommt, erlaubt sich der Erzähler eine gewisse Ironie, als er zur Beschreibung von Erzsébet's Alltag Ausdrücke in Anführungszeichen benutzt, die die Wirkung des Mannes auf die Sprachverwendung enthüllen (z.B.: „Werk“, „hart“, „noch zu roh“, „es wird“⁴⁶, oder „Angelegenheit“⁴⁷ sowie die häufigen französischen Wörter im dritten Kapitel). Dies bekräftigt auch, was bisher über die Schmiegsamkeit der Hauptheldinnen gesagt wurde. Erzsébet befreit sich auf ihrem Totenbett von fertigen Klischees, ihre Worte sind jedoch nicht imstande, das Ordnungsprinzip zu vermitteln, das stärker und wahrhaftiger ist als die Umgangsformen des Ethischen. Ihre Selbstentblößung wird unverständlich und es ist die Rechtfertigung des Autors/Engels, die ihr zur Hilfe eilen muss. Auf diese Weise vervollkommenet sich ihr Leben, gewinnt es einen Sinn.

Die erreichte Ganzheit drückt sich auch in der Mystik der Zahl Vier aus. Der verkürzte Lebenslauf von Erzsébet wird in vier Geschichten (zugleich vier Kapiteln) erzählt, wodurch ihr Schicksal als eine vollkommene, harmonische Einheit erscheint. Die Zahl Vier ist auch für die Erzählung *Seelchen* charakteristisch, wo wir ebenfalls vier Episoden vorfinden, wobei die vierte für Olenka die vollkommenste Form des Selbstopfers auf dieser Welt bietet.

Die menschliche Unvollkommenheit, die Unsicherheit und Formbarkeit der Persönlichkeit (ihr Nicht-Abgeschlossen-Sein) möchten beide Autoren darstellen. Sie verwenden dazu äquivalente Episoden. Der Aufbau der Novellen „*Seelchen*“ und „*Erzsébet*“, wie auch der von früher behandelten kleinepischen Werken benutzen Automatismen der Wiederholung um das Erlebnis der Unveränderlichkeit darzustellen. Die ausgebreiteten Beispiele belegen, dass neben den philosophischen und ästhetischen Eindrücken, denen sich beide Autoren nicht entziehen konnten, die bewusste

⁴⁵ Jaffé 1968: S. 266.

⁴⁶ Kosztolányi 1999: S. 146.

⁴⁷ Kosztolányi 1999: S. 139.

Übernahme der von Kosztolányi für ideal gehaltenen kleinepischen Mittel Tschchows und des Tschchowschen Weltbildes – vermittelt auch durch die deutsche Literatur und Übersetzungen – in der Ähnlichkeit der strukturbildenden Methoden von Tschchow und Kosztolányi eine bedeutende Rolle spielte.

Literatur

- BENGI, László
1998 Modalitás és önértelmezés viszonya a Tengerszem egy ciklusában. In: Kulcsár Szabó, Ernő – Szegedi-Maszák, Mihály (szerk./Hrsg.): *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. S. 240–258. Budapest: Anonymus
- CSEHOV, Anton Pavlovics
1959 *Csehov művei négy kötetben*. I–IV. Budapest: Európa Könyvkiadó
- JAFFÉ, Aniela
1968 The Symbol of the Circle. In: Carl G. Jung (ed.): *Man and His Symbols*. S. 255–322. USA: Dell mass market
- KOSZTOLÁNYI, Dezső
1965 *Elbeszélései*. Budapest: Magyar Helikon
- KOSZTOLÁNYI, Dezső
1978 *Színházi esték*. I–II. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- KOSZTOLÁNYI, DEZSŐ
1999 Erzsébet. In: Kosztolányi, Dezső: *Schachmatt*. S. 144–150. Budapest: Magyar Helikon
- POGGIOLI, Renato
1957 *The Phoenix and the Spider*. Cambridge: Harvard Univ. Press
- ROSSZIJANOV, Oleg
1981 „A világ újraépül...“ *Tanulmányok a magyar irodalomról*. Budapest: Európa Kiadó
- SCHMID, Wolf
1992 Äquivalenzen in erzählender Prosa. In: Schmid Wolf: *Ornamentales Erzählen in der russischen Moderne. Čechov – Babel' – Zanzjatin*. (Slavische Literaturen. Texte und Abhandlungen. Hrsg. Wolf Schmid) Bd. 2. S. 29–71. Frankfurt a. M.: u.a., Peter Lang
- SZEGEDY-MASZÁK, Mihály
1980 „A regény, amint írja önmagát”. Budapest: Tankönyvkiadó
- SZILÁGYI, Zsófia
1998 „A jóság alázatos cselédei”. In: Zoltán András (Hrsg.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. S. 522–527. Budapest: ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék
- TSCHECHOFF, Anton
1901–1904 *Tschechoff, Anton Gesammelte Werke* Bd. I–V. (Deutsch von Wladimir Czumikow) Leipzig–Jena: Verlag Eugen Diederichs
- TSCHECHOW, Anton
1928 *Anjunta*. Novellen. Berlin–Wien–Leipzig: Paul Zsolnay Verlag
- TSCHECHOW, Anton
1963 *Werke*. Band I–III. (Deutsch von Johannes Guenther) Hamburg und München: Verlag Heinrich Ellermann

WINNER, Thomas G.

1966 *Chekhov and His Prose*. New York: Holt, Rinehart & Winston

ZÁGONYI, Ervin

1990 *Kosztolányi és az orosz irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó

ЧЕХОВ, Антон. П.

1984 *Сочинения в четырех томах*. III. Москва: Правда

ЗЁЛЬДХЕЙИ-ДЕАК, Жужанна

2004 *Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век)*. München: Verlag Otto Sagner

ТОЛСТОЙ, Лев Н.

1981 *Анна Каренина*. Москва: Худ. лит.

ТОЛСТОЙ, Лев Н.

1955 *О литературе*. Статьи, письма, дневники. Москва: Худ. лит.

ЧУДАКОВ, Александр П.

1971 *Поэтика Чехова*. Москва: Наука

Nyelvészeti kérdések – Linguistische Fragen

SZOTÁK SZILVIA
SZILVIA SZOTÁK

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából

Határtalanítás; őrvideki szavak magyarországi szótárakban

Bevezető

A rendszerváltás után bekövetkező társadalmi, politikai, gazdasági változások nagy mértékben befolyásolták a magyar nyelv szókészletének alakulását, ugyanakkor a tudományos életre is hatással voltak.¹ A nyelvtudomány művelői között a 90-es évektől kezdődően fogalmazódott meg az az igény, hogy a magyarországi magyar nyelv helyett az egyetemes magyar nyelvet vizsgálják, azaz a határon túli nyelvváltozatok sajátosságait is. (Természetesen az előbbi feltevés megosztja a tudományos közvéleményt, ennek ismertetését azonban most nem tekintem feladatommak.) Elindult tehát egy folyamat, amelynek eredményeképpen a határon túli nyelvi műhelyek is bekapcsolódhattak a magyarországi tudományos munkába. Jelen tanulmányban a kutatóállomásokat és tevékenységüket szeretném bemutatni, valamint a határtalanítás kialakulásáról egy rövid áttekintést adni, amelynek eredményeképpen burgenlandi magyar nyelvi elemek is bekerülhetnek, bekerülhetnek a magyarországi szótárakba.

Nyelvi irodák, kutatóhelyek és tevékenységük

Szlovákiai magyar nyelvészek kezdeményezésével, a HTMH, MTA KI és neves magyar nyelvészeink szellemi támogatásával 2001-ben megalakultak a határon túli nyelvi irodák Felvidéken (*Gramma Nyelvi Iroda* – Dunaszerdahely), Erdélyben (*Szoták T. Attila Nyelvi Iroda* – Kolozsvár, sepsiszentgyörgyi fiáláléval), Kárpátalján (*Hodinka Antal Nyelvi Intézet* – Beregszász²) és a Vajda-

¹ Szoták Szilvia, tanácsos, Köztársasági Elnöki Hivatal Stratégiai és Kommunikációs osztály.

² Korábban MTA Ukrajnai Kutatóállomása

ságban (*Vajdasági Magyar Nyelvi korpusz*³ – Magyarkanizsa) a kisebbségi magyar nyelvközösségek magyar nyelvhasználatának, a magyar nyelv kontaktusváltozatainak, a határon túli magyar nyelv használati színtereinek kutatására.⁴

A kimaradt három kistérségből is folyamatosan bekapcsolódtak a munkába a kutatók, így 2003-ban hivatalosan is kiegészültek a nyelvi irodák egyéni kutatóhelyekkel Ausztriában, Szlovéniában és Horvátországban. A közös kutatási programokat az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, illetve az MTA Nyelvtudományi Intézete koordinálja.

A kutatóállomások kettős feladatot látnak el: a) nyelvi tanácsadás és b) élőnyelvi kutatások.

a) A nyelvi tanácsadás a nyelvműveléssel, nyelvhelyességgel és nyelvtervezéssel kapcsolatos szolgáltató feladatok ellátásában mutatkozik meg; fordítási, kétnyelvűségi, továbbképzési, lektorálási, helyesírási és egyéb nyelvi problémákkal kapcsolatban lehet az irodákhoz fordulni.

b) Az irodákban a következő kutatások folynak: Az élőnyelvi szövegek dokumentálása a célja a Magyar Nemzeti Szövegtár keretében folyó és az MTA Nyelvtudományi Intézete által koordinált korpuszmunkálatoknak; írott és beszélt nyelvi szövegek lejegyzésének, összegyűjtésének, digitalizálásának és feldolgozásának.

A kisebbségi magyar közösségek nyelvhasználatára vonatkozó statisztikai, jogi, demográfiai adatok összegyűjtésének és rendszerezésének egyik megnyilvánulása a *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Közép-Kelet-Európában*⁵ kötet, amely egyéni jogi, emberi jogi aspektusból vizsgálja a népcsoportok nyelvi jogi helyzetét a környező országokban.

Egy hároméves kutatási program a szomszédos országokban élő magyar nyelvű közösségek nyelvi jogi, nyelvhasználati helyzetét és oktatási lehetőségeit, valamint az anyanyelv oktatásában betöltött szerepét vizsgálja. A program különlegessége egy összregionális pszicholingvisztikai/szociolingvisztikai felmérés, amely lehetőséget ad majd a magyar tömbök és szórványok helyzetének több szempontból történő összehasonlítására.

Az élőnyelvi kutatásokkal foglalkozó fiatal kutatók munkájának támogatása, szakmai továbbképzése leginkább a munkamegbeszéléseken, illetve az irodák által szervezett lokális konferenciákon folyik.⁶ Az irodák dokumentá-

³ A szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaság az ernyőszervezete.

⁴ Vö.: Szótagk www.mtaki.hu/kutatoallomasok.

⁵ Nádor–Szarka 2003.

⁶ 2004. szeptember 30. – október 3. Paláston került sor az *I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozóra* a Gramma szervezésében, amelynek fő témakörei a nyelvművelés, a nyelvi norma és a nyelvterve-

ciós tevékenységének eredménye az a helyesírási szójegyzék, amely a magyarországi szótármunkálatokba bekapcsolódva a *Helyesírási szótár*, ua. kisebbségi magyar szótári adatbázis és az Osiris *Helyesírás* részévé vált, s amelyről a későbbiekben olvashatnak.

Meg kell jegyezni, hogy élőnyelvi kutatások nemcsak 2001 óta folynak a határon túli kutatóműhelyekben. Csaknem tizenöt éve lát el koordináló szerepet a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya. Az élőnyelvi kutatások egyik fóruma a kétévente megrendezésre kerülő *Élőnyelvi Konferencia* és annak kötete, valamint *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén*⁷ könyvsorozat eddig megjelent három kötetével.⁸

Határtalanítás

Gál Sándor szlovák író és publicista beszél először a magyar nyelv trianonizációjáról,⁹ amiből később detrianonizáció lett, majd – a szóban benne rejlő mindenfajta irredentizmus elkerülése érdekében – Lanstyák István magyarosításában *határtalanítás*.¹⁰ Ezzel a szó rövid életrajzának ismertetését be is fejezem.

A határtalanítás célja, hogy a magyar szótárírás számoljon a magyar nyelv többközpontúságának nyelvi következményeivel, s egynyelvű (csak a magyarországi magyar nyelvet figyelembe vevő) szótárak és kézikönyvek helyett az egyetemes magyar nyelv kéziszótárai készüljenek el. Erre már eddig is volt példa: *A Magyar Nyelvjárások Atlasza* (1968–74) a teljes nyelvterületet lefedi kutatópontjaival, s az *Új Magyar Tájszótár* tartalmaz határon túli nyelvjárási tájszavakat stb.

A szocializmus bukása utáni években bekövetkezett politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változások következményeként mind a magánszférában, mind a politikai fórumokon (újra) manifesztálódott, hogy a nemzet ha-

zés voltak. 2004. november 26–27. között Párkány adott otthont a *III. Gramma Nyelvészeti Napoknak*. A konferencián a dialektológiával és élőnyelvi kutatásokkal foglalkozó magyarországi és hazai nyelvészek tartottak előadást. 2004. november 11–13-án a *II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola* Nyelv és oktatás a XXI. században: Az iskola mint nyelvhasználati színtér címmel szervezett háromnyelvű tudományos konferenciát Beregszászban.

⁷ A konferencia ötletgazdája és a sorozat szerkesztője: Kontra Miklós.

⁸ Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000.

⁹ In *Szabad Újság*, 1998. jan. 28.

¹⁰ Kolláth (kézirat). Kolláth Annának, a maribori Magyar Tanszék vezetőjének külön köszönöm, hogy kézirátát rendelkezésemre bocsátotta.

tárai nem esnek egybe az államhatárokkal, s a nyelvhatárok sem érnek véget az országhatároknál.¹¹ Ismertté vált az a vélemény, hogy a magyar nyelv többközpontú¹², mert noha államnyelvi státusa csak egy országban van, a környező határon túli országokban őshonos kisebbségi nyelvként jelen van (vagy a törvények szerint jelen lehetne) regionálisan a közigazgatásban, anyanyelvként az oktatásban, médiában, a vallási élet színterein és a kulturális életben. A fentebb leírt változások átformálták a tudományos közvéleményt, a kialakult nyelvészeti diskurzus középpontjába a magyar nyelv magyarországi és határon túli magyar változatainak viszonya került.¹³ Mindez azonban már a 90-es évek történése.

A változások első szószólója, Pete István már az 1983-as szombathelyi nyelvészeti konferencián rámutatott arra, hogy a magyar sztenderd szétfejlődése és az állami változatok kialakulása természetes folyamat. Azt javasolja, hogy az eddig helytelennek titulált kontaktusjelenségeket a szótárkészítők mint természetes nyelvi elemeket vegyék figyelembe.¹⁴

A következő említésre méltó eseménynek Eger adott otthont 1994-ben. Ezen a nyelvészkongresszuson Pusztai Ferenc, akit az 1972-ben kiadott ÉKsz. bővített kiadásának szerkesztésével bíztak meg, valamint Lanstyák István és Szabómihály Gizella felvidéki magyar nyelvészek egymástól függetlenül tettek javaslatot előadásukban arra, hogy a készülő *Magyar Értelmező Kéziszótárba* kerüljenek be határon túli magyar szavak és kontaktuselemek.

Az itt elhangzott érveket a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szótári munkabizottsága vette fontolóra és értékelte át. Kontra Miklós ráhatásával született meg a döntés: négy régió nyelvészeit (Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság)¹⁵ felkérték a határon túli szóanyag összeállítására. A 2003-ban megjelenő szótárba sajnos a Vajdaságból nem, de a másik három régióból kerültek be szavak. Meg kell említeni, hogy egy olyan szótárba építették be ezt a szóanyagot, amelynek koncepciója eredetileg nem számolt a határon túli elemekkel, így ez a kezdeményezés bár szimbolikus jelentőségű volt, mégis ösztönzőleg hatott a folytatásra: egyrészt a kontaktusnyelvészeti kutatások folytatására, másrészt látni fogjuk, hogy egyéb szótárak szerkesztői és biztosítottak lehetőséget a kontaktusnyelvi elemek bekerülésé-

¹¹ Vö: Beregszászi – Cserniczkó 2002.

¹² Lanstyák 1995: 1170–1185; é. n.: 213–236; Kiss 1995.

¹³ Vö: Nyr 1993/4.; Kontra-Saly 1998.

¹⁴ Pete 1988: 779–789.

¹⁵ Péntek Jánost és Szilágyi N. Nándort Erdélyből, Lanstyák Istvánt a Felvidékről, Cserniczkó Istvánt Kárpátaljáról, Ágoston Mihályt a Vajdaságból.

re. Péntek János erdélyi nyelvészprofesszor a *Magyar Tudomány* hasábjain tette közzé a nyelvi állásfoglalását:

„Az értelmező kéziszótár egyetemes léptékűvé válása szimbolikus okokból is fontos, hiszen arra utal, hogy a magyar nyelvterület határai nem esnek egybe a jelenlegi országhatárokkal, amiképpen a magyar nemzet sem azonos a magyarországi magyarok közösségével, és hogy a kizárólag vagy nagyjából a határon túli régiókban használatos szavak, kifejezések is a magyar nyelv legitím elemei. A szimbolikus okokon túl a határon túli szójavagyon bekerülésének gyakorlati jelentősége is van. Egyfelől a magyarországi magyarok megismerkedhetnek a határon túli magyar nyelvváltozatok legfontosabb elemeivel, ami megkönnyíti számukra a magyar–magyar kommunikációt, másfelől pedig a határon túli magyarok megtudhatják, hogy az általuk nemegyszer kizárólagosan használt sajátos szóképzési elemeknek melyek a magyarországi magyar megfelelőik, ami szintén javíthatja a magyar–magyar kommunikáció minőségét, hosszabb távon pedig akár a nyelv magyarországi és határon túli változatai közötti szóképzési különbségek csökkenéséhez is vezethet. Végül pedig a szimbolikus megjelenítés és a gyakorlati hatás mellett a határon túli szavak szótári rögzítése voltaképpen a nyelvléírás része, s így elméleti jelentősége is van: serkentője lehet a magyar szóképzés differenciálódásával kapcsolatos vizsgálatoknak, ezeket egy újabb dimenzióval gazdagíthatja (az eddig is vizsgált regiszterbeli, stilisztikai és nyelvjárási differenciálódáson túl).¹⁶

Mint már említettem, a nyelvi irodák 2001-es megalakulásával megkezdődött a határon túli kutatóműhelyek összehangolt, egymást erősítő munkája. A kutatóállomások képviselői 2003 szeptemberében kidolgozták a közös szótártani kutatások tervét, majd felkeresték az MTA Nyelvtudományi Bizottsága Szótári Munkabizottságát, amely napirendre tűzte az irodák állásfoglalását, amely azt a kérést tolmácsolta, hogy minden Magyarországon készülõ, az egyetemesség igényével fellépõ szótár bővüljön ki a határon túli nyelvi anyaggal. A bizottság pozitívan fogadta az állásfoglalást, így elkezdõdhetett a gyűjtõmunka.

A szótárirásba való bekapcsolódás két okból is aktuális volt. Egyrészt a technikai fejlődés adta lehetőség – azaz a számítógép használata nagyban megkönnyíti a szótárkészítést –, másrészt döntés született egy új magyar szótársorozatról az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az Osiris Könyvkiadónak a megállapodása szerint. A *magyar Dudennek* is nevezett szótársorozat fõszerkesztõje Tolcsvai Nagy Gábor lett. A szótársorozatot tízkötetesre tervezték: 1. Helyesírás; 2. Idegen szavak szótára; 3. Nyelvtan; 4. Nyelvtörténet;

¹⁶ Péntek 2004.

5. Nyelvhelyesség; 6. Szólások és közmondások; 7. Szövegalkotás, stílus; 8. Nyelvváltozatok; 9. Szinonimaszótár; 10. Értelmező szótár.

A magyar nyelv kézikönyvtára sorozat impozáns jelszava: *Anyanyelvünkön érezzük otthon magunkat, hiszen beszélni jó, beszélni öröm.*

A tízkötetes könyvsorozat első, 2004-ben megjelent kötete az Osiris Helyesírás (OH). A szerzők Laczkó Krisztina, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója, és Mártonfi Attila, az MTA-ELTE Nagyszótári Kutatócsoportjának munkatársa. A szótár hagyományosan két részből áll: egy szabályzatról és egy szótári részből.

A szótár első részében Laczkó Krisztina magyarázta és aktualizálta a helyesírási szabályokat a változásoknak megfelelően, de az 1984-ben megjelent és azóta is érvényes akadémiai szabályzatot alapul véve.

A második, terjedelmében nagyobb egységet, a szótári részt Mártonfi Attila gyűjtötte és válogatta. A szótár 47 186 szócikkében 213 974 szót tartalmaz, valamint 13 559 elválasztási és 4789 kiejtési mintát, és 101 689 utalással találkozunk. A kötet végéről elmaradhatatlan bibliográfia, glosszárrium és tárgymutató szintén a teljesség igényével készült. A szótársorozat első kötete 739 határon túli szót tartalmaz, a szerkesztők ennyit válogattak ki a nyelvi irodák és kutatóhelyek gyűjtéseiből.¹⁷ A 739 szó, szókapcsolat zömében földrajzi név és intézménynév.

Őrvidéki gyűjtéséből a következő szótárba is bekerülő szavakat szeretném bemutatni, köztük közneveket: *járás i skolatanács, járási hivatal, kancellári hivatal, koncertpianista, magiszter, népcsoport, népcsoporttanács, községbáza, organizál, terminus* stb.; földrajzi neveket: *Burgenland, Gyanafalvi járás, Felsőőr, Felsőöri járás, Felsőpulya, Felsőpulyai járás, Őrvidék, Nezsideri járás* stb.; intézmények, egyesületek neveit: *Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája, Szeberényi Lajos citerazenekar* stb.

A következő őrvidéki vonatkozású szócikkeket kiemelve megmutatom, milyen információkkal találkozhatunk a szótárban:

Burgenland Burgenlandban, burgenlandi

Burgenlandi Magyar Kultúregyesület burgenlandi magyar kultúregyesületi

¹⁷ A határon túli szavakat a következő munkatársak gyűjtötték: Kolláth Anna (Szlovénia, Muravidék); Žagar-Szentesi Orsolya, Čurković-Major Franciska (Horvátország, Drávaszög); Szótlak Szilvia (Ausztria, Őrvidék); Benő Attila, Péntek János (Románia, Erdély); Papp György, Rajsi Ilona (Szerbia, Vajdaság); Bergendiné Urbán Mónika, Lanstyák István, Misad Katalin, Szabó Mihály Gizella (Szlovákia, Felvidék); Beregszászi Anikó, Csernicskó István (Ukrajna, Kárpátalja).

Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája burgenlandi magyarok népfőiskolájabeli

járás² 'a megye alatti közigazgatási egység' járást, járássok, járása || járásbíró, járásbíróság || → | Beregszászi járás, Felsőőri járás, Felsőpulyai járás, Gyanafalvi járás, Huszti járás, Ilosvai járás, Kismartoni járás, Nagybereznai járás, Nagymartoni járás, Nagyszőlösi járás, Németújvári járás, Nezsideri járás, Ökörmezői járás, Perecsenyi járás, Rahói járás, Sárbogárdi járás, Szolyvai járás, Técsői járás, Ungvári járás, Veszprémi járás, Volóci járás

járási, járásilag || járási hivatal, járási iskolatanács, járási jogú, járási székhely, járási tanács

népcsoport || népcsoporttanács, népcsoporttörvény

A vasfüggöny leomlása után a gazdasági változásoknak köszönhetően egyre nagyobb az érdeklődés a magyar nyelv iránt nemcsak az iskolapadban, de a délutáni nyelvtanfolyamokon is. Burgenland számos iskolájában folyik magyar nyelvoktatás, léteznek magyar nyelvű sajtóorgánumok és magyar nyelvű honlapok, így tanároknak, diákoknak és honlapszerkesztők számára is hasznos kézikönyv lehet az Osiris Helyesírás. Sajnos, nem kerülhetett be minden őrvidéki szócikk a szótárba, pedig a kimaradt intézménynevek segítségével lehetnek volna a burgenlandi magyaroknak a helyesírás gyakorlásában. Főleg honlapokon látom, hogy a tükörszavak helyesírásánál gyakran a német szabályok érvényesülnek, így hasznos lenne egy olyan helyesírási lista közreadása, amely a leggyakrabban előforduló és problémát okozó szavakat tartalmazza.

A magyar nyelv kézikönyvtára sorozat második kötete – az Idegen szavak szótára – is készülőben van, a nyelvi irodák és egyéni kutatóhelyek a szótár szerkesztőinek már elküldték gyűjtésüket, a határon túli listát (röviden ht-listát), amely összesen 2010 szót tartalmaz, a következő régiókénti eloszlás szerint: Erdély: 337 szó, Kárpátalja: 266 szó, Horvátország: 522 szó, Őrvidék: 277 szó, Felvidék: 807 szó, Muravidék: 302 szó, Vajdaság: 571 szó. A megjelenés alatt lévő szótárból is kiemeltem néhány szócikket:

professzor (isk) [Va profësszor; Mv profëszor] 1. Va (köz) Hv (köz) Őv (köz) középiskolai tanár; Őv (köz) her ~tanár úr (férfi tanárok megszólítása az ausztriai középiskolákban); 2. Hv (köz) felső tagozatos általános iskolai tanár

professzorin [lat→ném] (isk) Őv frau ~ (köz) tanárnő (női tanárok megszólítása az ausztriai középiskolákban) (→professzor, profesztorica)

rathaus [ráthausz; ném] (hiv) Őv 1. (kz) polgármesteri hivatal; 2. (biz) községháza

stundni [ném] Őv (nép) munkaóra, *hány stundnit dolgoztál?*

termín [Fv Őv termín; Va Hv Mv termin; lat→szlk/szrb/hrv/szlz/ném] 1. Fv (biz) Va (köz) Hv (biz) Mv (biz) Őv (biz) időpont, határidő; 2. Fv (biz) Va (köz) Hv (biz) Mv (biz) műszó, szakkifejezés (→terminus)

Összegzés

Az hogy a leadott listából hány szócikkkel találkozhat majd a kedves olvasó, a szerkesztőktől függ. A szótári munkálatok azonban tovább folytatódnak. A magyar nyelv kézikönyvtára szótársorozat szerkesztője beleegyezett, hogy az általa szerkesztett szótárakban határon túli magyar szókészletilemegek is legyenek, s a többi kötet is tekintettel legyen a határon túli nyelvváltozatok sajátosságaira. Kiss Gáborral, a *Képes diák-szótár* szerkesztőjével szintén sikerült megegyezni abban, hogy az irányítása alatt készülő kézikönyvbe határon túli magyar szavak, szókapcsolatok, szójelentések stb. kerüljenek be.

Az irodák soron következő feladata egy olyan szójegyzék összegyűjtése, amely a Word szövegszerkesztő¹⁸ magyar helyesírás-ellenőrző programjának soron következő verziójába lenne beépítve, s ezáltal a program a határon túli magyar nyelvváltozatok sajátos elemeit is helyesként ismerné fel.

A határtalanítás megosztja a társadalmat és a laikus közvéleményt is. Tudomásul kell azonban venni, hogy a Trianon után országonként egymástól eltérő módon, a körülményekhez akklimatizálódva alakultak ki a magyar nyelv változatai. Létrejöttek az államnyelvi hatástól nem mentes, kontaktusnyelvi elemekkel bővült nyelvváltozatok; s ez a szétfejlődés leginkább a szótárak nyersanyagát képező szavakon mérhető le. A folyamatról azonban nem lehet nem tudomást venni. Ennek dokumentálásában és közzétételében vállaltak úttörő szerepet a nyelvi irodák és kutatóhelyek munkatársai.

¹⁸ Szerkesztője: Prószéky Gábor.

Irodalom

- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICSKÓ István
2004 Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar számára. *Irodalmi Jelen*, 9.
- CSERNICSKÓ István
1998 *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely
- GÖNCZ Lajos
1999 *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Fórum Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely
- KISS Jenő
1995 *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapsfogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- KOLLÁTH Anna
é. n. *Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás* (kézirat).
- KONTRA Miklós (szerk.)
2003 *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó
- KONTRA-SALY Noémi (szerk.)
1998 *Nyelmentés vagy nyelvárulás? (Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról)*. Budapest: Osiris Kiadó
- LACZKÓ Krisztina – MÁRTONFI Attila
2004 *Hehesírás*. Budapest: Osiris Kiadó
- LANSTYÁK István
1995 A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 40. 10. 1170–1185.
é. n. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr* 119. 3. 213–236.
2000 *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
2002 A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókincse. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 3. 115–128.
- NÁDOR Orsolya – SZARKA László (szerk.)
2003 *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PETE István
1988 A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: 779–789. Akadémiai Kiadó
- PÉNTÉK János
2004 A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Szabó T. Attila Nyelvi Kolozsvár Intézet, és Sepsiszentgyörgy Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely MTA Ukrajnai Kutatóállomása, Vajdasági Magyar Nyelvi Korpusz. *Magyar Tudomány*, CXI. 7. 724–726
- SZOTÁK Szilvia (gyűjtötte)
2004 *Az Osiris Hehesírásba gyűjtött őrvédelmi szavak listája*.
- TOLCSVAI NAGY Gábor
é. n. A nyelvi norma. In Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: 411–421. Akadémiai Kiadó

Szilvia Szoták

Kapitel aus vergleichenden Untersuchungen des Sprachegebrauches von ungarischen Minderheiten

„Grenzenlosierung“; burgenländische Wörter
in Wörterbüchern in Ungarn

Einleitung

Die gesellschaftlichen, politischen, wirtschaftlichen Veränderungen, die nach der Wende eingetreten sind, haben die Entwicklung des Wortbestandes der ungarischen Sprache bedeutend beeinflusst, und auch auf das wissenschaftliche Leben ausgewirkt.¹ In der Sprachwissenschaft erhöhte sich ab Beginn der 90er Jahre der Anspruch, die universale ungarische Sprache, d.h. auch die Besonderheiten der verschiedenen Sprachvarianten jenseits der Grenze zu untersuchen. (Diese Aussage teilt natürlich die wissenschaftliche Meinung, aber es ist nicht die Aufgabe dieser Studie, diese Frage zu analysieren). Ein Prozess hat seinen Anfang genommen, in dem sich auch die sprachlichen Werkstätten von jenseits der Grenze an die ungarische wissenschaftliche Arbeit anschließen konnten. In dieser Studie werden diese Werkstätten und deren Tätigkeit vorgestellt, sowie ein kurzer Überblick über die Entstehung der „Grenzenlosierung“ geboten, infolge deren ungarische Sprachelemente auch aus dem Burgenland in ungarischen Wörterbüchern erscheinen konnten.

Sprachbüros, Forschungsstellen und deren Tätigkeit

Auf die Initiative ungarischer Sprachwissenschaftler in der Slowakei wurden 2001 – mit der geistigen Unterstützung *des Regierungsamtes für Ungarische Minderheiten im Ausland, des Forschungsinstitutes für ethnisch-nationale Minderheiten der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* und berühmter ungarischer Sprachwissenschaftler – die Sprachbüros in der Slowakei (*Sprachbüro Gramma* – in

¹ Szilvia Szoták, Rätin, Amt des Staatspräsidenten der Republik Ungarn, Abteilung für Strategie und Kommunikation.

Dunaszerdahely), in Siebenbürgen, in Rumänien (Sprachbüro *Attila Szabó T.* – in Klausenburg, mit einer Filiale in Gergen), in der Ukraine (Sprachbüro *Antal Hodinka* – in Bergsaß)² und in Serbien (*Korpus der Ungarischen Sprache* in Vajdaság, in Magyarkanizsa)³ gegründet, um den ungarischen Sprachgebrauch der ungarischen Minderheiten, die Kontaktvariationen der ungarischen Sprache, die Verwendungsbereiche der ungarischen Sprache jenseits der Grenze zu forschen.⁴

Es haben sich Forscher auch aus den übrigen drei Kleinregionen in die Arbeit eingeschaltet, so wurden die Sprachbüros 2003 auch offiziell mit Einzelforschungsstandorten in Österreich, Slowenien, und Kroatien ergänzt. Die gemeinsamen Forschungsprogramme werden von dem *Ethnisch-nationalen Minderheitsforschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, bzw. vom *Sprachwissenschaftlichen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* koordiniert.

Die Forschungsstationen haben zweierlei Aufgaben zu erfüllen: a) sprachliche Beratung; b) die Forschung der Gegenwartssprache.

a) Die sprachliche Beratung zeigt sich in der Erfüllung der Dienstaufgaben, die mit der Sprachpflege, der Sprachrichtigkeit und der Sprachplanung zusammenhängen: man kann sich mit Übersetzungs-, Zweisprachigkeits-, Weiterbildungs- und sonstigen sprachlichen Problemen an die Büros wenden.

b) In den Büros laufen die folgenden Forschungen: Das Ziel der Korpusarbeiten in der Ungarischen Nationaltextsammlung, die vom *Sprachwissenschaftlichen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* koordiniert werden, ist die Dokumentierung der Texte der Gegenwartssprache; also die Niederschrift, die Ansammlung, die Digitalisierung und Bearbeitung der geschriebenen und gesprochenen Sprache.

Eine Realisierung der Sammlung und Systematisierung der statistischen, juristischen und demographischen Daten im Bezug auf den Sprachgebrauch der ungarischen Minderheiten stellt das Buch *Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas*⁵ dar, das aus dem Aspekt der individuellen und der menschlichen Rechte die sprachrechtliche Lage der Volksgruppen in den Nachbarländern untersucht. Ein dreijähriges Forschungsprogramm untersucht die sprachrechtliche Lage, den Sprachgebrauch und die Unterrichtsmöglichkeiten der in

² Einst die ukrainische Forschungsstation der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

³ Eine Schirmorganisation der wissenschaftlichen Gesellschaft für Hungarologie in Szabadka

⁴ S. www.mtaki.hu/kutatoallomasok, geschrieben von Szilvia Szoták

⁵ Begegnungen Band 21. herausgegeben von Ferenc Glatz, Budapest, 2003, Europa Institut.

den Nachbarländern lebenden ungarischen Gemeinschaften, bzw. die Rolle der Muttersprache im Unterricht. Die Besonderheit des Programms besteht in der gesamtregionalen psycholinguistischen/soziolinguistischen Erhebung, die den Vergleich der Lage der in Blöcken und verstreut lebenden Ungarn aus mehreren Aspekten ermöglicht.

Die Unterstützung der Arbeit und die wissenschaftliche Weiterbildung der jungen Forscher, die sich mit der Gegenwartssprache beschäftigen, erfolgt überwiegend durch fachliche Besprechungen und auf den von den Sprachbüros organisierten lokalen Konferenzen.⁶

Das Ergebnis der Dokumentationstätigkeit der Büros ist das orthographische Wortregister, das sich in die ungarischen Wörterbucharbeiten eingeschaltet hat und Teil des Rechtschreibwörterbuches, der Wörterbuchdatenbank der Minderheitsungarn und der Rechtschreibung von Osiris wurde, die später noch ausführlicher behandelt werden wird.

Es ist zu erwähnen, dass soziolinguistische Forschungen der Gegenwartssprache in ausländischen Werkstätten nicht erst seit 2001 stattfinden. Die Abteilung des Sprachwissenschaftlichen Institutes für Soziolinguistik spielt fast seit 15 Jahren eine koordinierende Rolle. Ein Forum der Forschungen der Gegenwartssprache ist die in jedem zweiten Jahr organisierte, Soziolinguistische Konferenz über die Gegenwartssprache (*Élőnyelvi Konferencia*)⁷ und deren Band, sowie die bis heute herausgegebenen drei Bände der Buchserie *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* (*Die ungarische Sprache im Karpatenbecken am Ende des 20. Jahrhunderts*).⁸

⁶ 30. September – 3. Oktober 2004: findet der 1. Workshop für Angewandte Sprachwissenschaft in Palást, in der Slowakei statt, organisiert von Gramma. Die Hauptthemen waren die Sprachpflege, die sprachlichen Normen und die Sprachplanung. 26–27. November 2004 wurden in Párkány die *III. Gramma Sprachwissenschaftlichen Tage* organisiert, wo Sprachwissenschaftler über Dialektologie und Forschungen der lebenden Sprache Vorträge gehalten haben. Zwischen 11. und 13. November 2004 hat die II. Rákóczi Ferenc Ungarische Hochschule in Bergsaß eine dreisprachige wissenschaftliche Konferenz mit dem Titel „Sprache und Schule im 21. Jahrhundert“ organisiert.

⁷ Die Konferenz wurde von Miklós Kontra angeregt und der Band wurde ebenfalls von ihm herausgegeben.

⁸ Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000.

Grenzenlosierung

Der slowakische Schriftsteller und Publizist, Sandor Gal spricht zuerst über die Trianonisierung⁹ der ungarischen Sprache, die später Detrianonisierung wurde, und schließlich wegen der Vermeidung des in dem Wort verborgenen Irredentismus in der Ungarisierung von István Lanstyák: *Grenzenlosierung*.¹⁰ So viel über den kurzen Lebenslauf des Wortes.

Das Ziel der Grenzenlosierung ist, dass die ungarische Wörterbuchschreibung den sprachlichen Folgen der Polyzentralität der ungarischen Sprache Rechnung trägt und Handwörterbücher der universalen ungarischen Sprache statt einsprachiger (nur die in Ungarn gesprochene Sprache berücksichtigender) Wörterbücher und Handbücher erstellt werden. Dafür gab es schon Beispiele: *Der Atlas der ungarischen Dialekte*¹¹ (1968–74) erfasst das ganze Sprachgebiet mit seinen Forschungspunkten, und das *Neue Ungarische Dialektwörterbuch* enthält auch ausländische ungarische Dialektwörter, usw.

Als Folge der politischen, wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Veränderungen in den Jahren nach dem Untergang des Sozialismus hat es sich sowohl in der Privatsphäre als auch auf politischen Foren (wieder) manifestiert, dass die Grenzen der Nation mit den Staatsgrenzen nicht zusammenfallen, und die Sprachgrenzen nicht an den Staatsgrenzen enden.¹² Die Meinung wurde bekannt, dass die ungarische Sprache polyzentral ist,¹³ weil sie auch in den Nachbarländern in bestimmten Regionen als autochthone Minderheitssprache in der Verwaltung und als Muttersprache im Schulsystem, in den Medien, in der Kirche und in dem Kulturleben präsent ist (oder laut Gesetz präsent sein könnte), obwohl sie einen Staatsprachenstatus nur in einem einzigen Land besitzt. Die oben erwähnten Veränderungen haben die wissenschaftliche Meinung umgewandelt, ins Zentrum der sprachlichen Diskussion ist das Verhältnis der ungarischen Sprache diesseits und jenseits der Grenze geraten.¹⁴ All das geschah aber in den 90er Jahren.

⁹ *Szabad Újság*, 28. Januar 1998.

¹⁰ Kolláth: (Manuskript). Ich bedanke mich bei Lehrstuhlleiterin Anna Kolláth (Lehrstuhl für Hungarologie) an der Universität Maribor für die Zurverfügungstellung ihres Manuskriptes.

¹¹ *A Magyar Nyelvjárási Atlasza*.

¹² s. Bartha 1995, Beregszászi – Csernicskó 2004.

¹³ Lanstyák 1995: S. 1170–1185. Lanstyák o. D.: S. 213–236. Kiss 1995: 75.

¹⁴ Vgl. Nyr 1993/4 und Kontra-Saly (Hrsg.) 1998.

Der erste Befürworter der Veränderungen, István Pete sprach schon 1983 auf der linguistischen Konferenz in Szombathely darüber, dass die Verzweigung der ungarischen Standardsprache und die Herausbildung von einzelstaatlichen Varietäten natürliche Prozesse seien. Er schlägt vor, dass die bisher als falsch titulierten Kontakterscheinungen von den Wörterbuchredakteuren als natürliche Sprachelemente in Acht genommen werden sollten.¹⁵

Das nächste erwähnenswerte Ereignis vollzog sich im Jahr 1994 in Eger. Auf diesem sprachwissenschaftlichen Kongress haben sowohl Ferenc Pusztai, der mit der erweiterten Herausgabe des Bedeutungswörterbuches aus dem Jahre 1972 beauftragt wurde, als auch die ungarischen Sprachwissenschaftler aus der Slowakei, István Lanstyák und Gizella Szabó Mihály in ihren Vorträgen voneinander unabhängig vorgeschlagen, dass das neue *Ungarische Bedeutungswörterbuch* auch die jenseits der Grenze verwendeten ungarischen Wörter und Kontaktelemente enthalten soll.

Die hier aufgezählten Argumente wurden von dem Wörterbuchkomitee des Sprachwissenschaftlichen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften überlegt. Unter dem Einfluss von Miklós Kontra wurde die Entscheidung getroffen: Die Sprachwissenschaftler aus vier Regionen¹⁶ (Siebenbürgen, Oberland, Vajdaság, Oblast Transkarpatien) wurden darum gebeten, das Wortmaterial von jenseits der Grenze zusammenzustellen. In das 2003 herausgegebene Wörterbuch haben Wörter aus der Vajdaság leider keinen Eingang gefunden, nur welche aus den drei anderen Regionen. Es ist zu erwähnen, dass das Wortmaterial in ein Wörterbuch eingebaut wurde, dessen Konzept mit den Elementen von jenseits der Grenze ursprünglich nicht gerechnet hat. Obwohl diese Initiative eine symbolische Bedeutung hatte, übte sie eine positive Wirkung auf die Fortsetzung aus: einerseits auf die Fortsetzung der kontaktlinguistischen Forschungen, andererseits wie wir sehen werden, gewährten auch Redakteure anderer Wörterbücher Platz für die kontaktsprachlichen Elemente.

Der Sprachwissenschaftsprofessor aus Siebenbürgen, János Péntek veröffentlichte in den Kolumnen der Zeitschrift *Magyar Tudomány* (*Ungarische Wissenschaft*) die Stellungnahme der Sprachbüros:

¹⁵ Pete 1988: S. 779–789.

¹⁶ János Péntek und Nándor N. Szilágyi aus Siebenbürgen, István Lanstyák aus der Slowakei (Oberland), István Cernicskó aus der Ukraine (Oblast Transkarpatien) und Mihály Ágoston aus Serbien (Vajdaság).

„Das, dass das Bedeutungswörterbuch universal wurde, ist auch aus symbolischen Gründen wichtig, denn das deutet darauf hin, dass die Grenzen des ungarischen Sprachgebietes mit den heutigen Staatsgrenzen nicht zusammenfallen, wie die ungarische Nation mit den in Ungarn lebenden Ungarn genauso nicht gleich ist, und dass die Wörter und Ausdrücke, die ausschließlich oder größtenteils jenseits der Grenze verwendet werden, ebenfalls legitime Elemente der ungarischen Sprache sind. Über die symbolischen Gründe hinaus hat die Erscheinung des Wortmaterials von jenseits der Grenze auch eine praktische Bedeutung. Einerseits können die in Ungarn lebenden Ungarn die wichtigsten Elemente der ungarischen Sprachvarianten von jenseits der Grenze kennen lernen, was die ungarisch-ungarische Kommunikation für sie erleichtern kann, andererseits können die Ungarn von jenseits der Grenze erfahren, was die in Ungarn verwendeten Entsprechungen ihrer einzigartigen Wortschatzelemente sind, was die Qualität der ungarisch-ungarischen Kommunikation auch verbessern kann, und längerfristig sogar zur Abnahme der Unterschiede der ungarischen Sprache diesseits und jenseits der Grenze führen kann. Und schließlich ist das Festhalten der Wörter von jenseits der Grenze in Wörterbüchern neben der symbolischen Darstellung und der praktischen Wirkung auch ein Teil der Sprachdeskription, und auf diese Weise hat es eine theoretische Bedeutung: es kann die Triebkraft der Forschungen über die Differenzierung des ungarischen Wortschatzes sein, es kann sie mit einer neueren Dimension reicher machen (auch über die bisher untersuchte registrierte, stilistische und sprachdialektische Differenzierung hinaus).¹⁷

Wie ich es bereits erwähnt habe, hat die harmonisierte, einander verstärkende Arbeit der Forschungswerkstätten jenseits der Grenze mit der Gründung der Sprachbüros im Jahr 2001 ihren Anfang genommen. Die Vertreter der Forschungsstationen haben im September 2003 den Plan der gemeinsamen Wörterbuchforschung ausgearbeitet, dann haben sie das Wörterbuchkomitee des Sprachwissenschaftlichen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ersucht, das die Stellungnahme der Büros auf die Tagesordnung gesetzt hat. Diese Stellungnahme hat die Bitte vermittelt, dass jedes Wörterbuch, das in Ungarn herausgegeben wird und Anspruch auf die Universalität erhebt, um das Wortmaterial von jenseits der Grenze erweitert werden sollte. Das Komitee hat die Stellungnahme positiv entgegengenommen, so konnte die Sammelarbeit beginnen.

Die Einschaltung in die Wörterbuchscheibung war sogar aus zweierlei Gründen aktuell. Einerseits erleichtert das Niveau der technischen Entwicklung – das heißt die Anwendung von Computern – die Erstellung von Wör-

¹⁷ Péntek: 2004.

terbüchern erheblich andererseits wurde eine Entscheidung über die neue ungarische Wörterbuchserie nach der Vereinbarung des Sprachwissenschaftlichen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Verlags Osiris getroffen. Der Hauptredakteur der auch als *ungarisches Duden* genannten neuen Wörterbuchserie wurde Gábor Tolcsvai Nagy. 10 Bände wurden geplant: 1. Rechtschreibung; 2. Wörterbuch der Fremdwörter; 3. Grammatik; 4. Sprachgeschichte; 5. Sprachrichtigkeit; 6. Sprüche und Redewendungen; 7. Textproduktion, Stil; 8. Sprachvarianten; 9. Synonymwörterbuch; 10. Bedeutungswörterbuch.

Der imposante Slogan der Serie *A magyar nyelv kézikönyvtára* (Handbibliothek der ungarischen Sprache) lautet: *Wir sollen uns in unserer Muttersprache zu Hause fühlen, denn zu sprechen ist gut, zu sprechen bereitet Freude.*

Der erste im Jahr 2004 herausgegebene Band der zehnbändigen Buchserie ist die *Osiris Rechtschreibung*. Die Autoren sind Krisztina Laczkó, Oberassistentin an der Eötvös Lóránt Universität am Lehrstuhl für Ungarische Gegenwartssprache und Attila Mártonfi, Mitarbeiter der Forschungsgruppe für Großwörterbücher der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Das Wörterbuch besteht traditionsgemäß aus zwei Teilen: aus einem Reglement und einem Wörterbuch.

In dem ersten Teil des Wörterbuchs erklärte und aktualisierte Krisztina Laczkó die Rechtschreibregeln entsprechend den Veränderungen, dabei nahm sie die 1984 herausgegebene und auch heute noch gültige akademische Regelung als Grundlage.

Der zweite und vom Umfang her größere Wörterbuchteil wurde von Attila Mártonfi gesammelt und sortiert. Das Wörterbuch enthält in seinen 47 186 Wortartikeln 213 974 Wörter, und man findet 13 559 Silbentrennungsmuster, 4789 Aussprachemuster, und 101 689 Hinweise. Die Bibliographie, das Glossar und das Sachregister, die am Ende eines Bandes unerlässlich sind, wurden auch mit dem Anspruch auf Vollständigkeit erstellt. Der erste Band der Wörterbuchserie enthält 739 Wörter von jenseits der Grenze, so viele haben die Redakteure aus den Sammlungen der Forschungsorte ausgewählt.¹⁸ Die 739

¹⁸ Die Wörter von jenseits der Grenze wurden von den folgenden Kollegen gesammelt: Anna Kolláth (in Slowenien, Murgebiet); Orsolya Zagar-Szentesi, Franciska Čurković-Major (In Kroatien, Dráva-szög); Szilvia Szoták (In Österreich, Burgenland); Attila Benő, János Péntek (In Rumänien, Siebenbürgen); György Papp, Ilona Rajsi (In Serbien, Vajdaság); Mónika Bergendiné Urbán, István Lanstyák, Katalin Misad, Gizella Szabó Mihály (in der Slowakei, Oberland); Anikó Beregszászi, István Csernicskó (In der Ukraine, Oblast Transkarpatien).

Wörter, Wortverbindungen sind zum größten Teil geographische Namen und Institutsnamen.

Ich möchte nun die Wörter aus meiner Burgenlander Sammlung präsentieren, die auch ins Wörterbuch Eingang fanden, unter ihnen gibt es Gattungsnamen: *járási iskolatanács* (Bezirksschulrat), *járási hivatal* (Bezirksamt), *kancellária* (Kanzlei), *kancellári hivatal* (Kanzleiamt), *koncertpianista* (Konzertpianist), *magiszter* (Magister), *népcsoport* (Volksgruppe), *népcsoporttanács* (Volksgruppenrat), *községháza* (Gemeindehaus/Rathaus), *organizál* (organisieren), *terminus* (Termin), usw.; geographische Namen: *Burgenland*, *Felsőőr* (Oberwart), *Felsőöri járás* (Bezirk Oberwarte), *Felsőpulya* (Oberpullendorf), *Felsőpulyai járás* (Bezirk Oberpullendorf), *Burgenland* (*Burgenland*), usw.; Namen von Instituten und Vereinen: *Burgenlandi Magyar Kultúregyesület* (Burgenländisch-Ungarischer Kulturverein), *Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája* (Volkshochschule der Burgenländischen Ungarn), *Szeberényi Lajos citerazenekear* (Ludwig Szeberényi Zitherorchester), usw.

Hier sind einige Wortartikel aus der Osiris Rechtschreibung zu lesen, die ich im Burgenland gesammelt habe:

Burgenland Burgenlandban, burgenlandi

Burgenlandi Magyar Kultúregyesület burgenlandi magyar kultúregyesületi

Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája burgenlandi magyarok népfőiskolájabeli

járás² 'a megye alatti közigazgatási egység' járást, járások, járasa || járásbíró, járásbíroság || → | Beregszászi járás, Felsőöri járás, Felsőpulyai járás, Gyanafalvi járás, Huszti járás, Ilosvai járás, Kismartoni járás, Nagybereznai járás, Nagymartoni járás, Nagyszőlösi járás, Némétújvári járás, Nezsideri járás, Ökörmezői járás, Perecsenyi járás, Rahói járás, Sárbogárdi járás, Szolyvai járás, Técsői járás, Ungvári járás, Veszprémi járás, Volóci járás

járási, járásilag || járási hivatal, járási iskolatanács, járási jogú, járási székhely, járási tanács

népcsoport || népcsoporttanács, népcsoporttörvény

Nach dem Fall des Eisernen Vorhangs nimmt das Interesse für die ungarische Sprache dank der wirtschaftlichen Veränderungen immer wieder zu, und nicht nur in der Schulbank, sondern auch in den Sprachkursen am Nachmittag. In zahlreichen Schulen des Burgenlands wird Ungarisch unterrichtet, es

gibt ungarischsprachige Pressenorgane und Websites, so kann die Osiris Rechtschreibung auch für Lehrer, Schüler und Websiteredakteure nützlich sein. Leider konnte nicht jeder Wortartikel ins Wörterbuch aufgenommen werden, obwohl die ausgebliebenen Institutsnamen den Ungarn im Burgenland bei der Übung der Rechtschreibung hätten helfen können. Vor allem auf Websites ist es zu beobachten, dass bei der Schreibung der Lehnübersetzungen die deutschen Rechtschreibregeln zur Geltung kommen, daher wäre die Veröffentlichung einer Liste wünschenswert, die richtige Schreibweise der am häufigsten vorkommenden und problematischen Wörter enthält.

Am zweiten Band der Serie Handbibliothek der ungarischen Sprache, dem *Fremdwörterbuch*, wird zurzeit gearbeitet, die Sprachbüros und die Einzelforschungsorte haben den Redakteuren des Wörterbuches ihre Sammlungen, die Liste der Wörter von jenseits der Grenze schon zugeschickt. Diese Liste enthält insgesamt 2010 Wörter und ist nach Regionen wie folgt aufgeschlüsselt: Siebenbürgen (in Rumänien): 337 Wörter, Oblast Transkarpatien (in der Ukraine): 266, Drávaszög (in Kroatien): 522 Wörter, Burgenland (in Österreich): 277 Wörter, Oberland (in der Slowakei): 807 Wörter, Murgebiet (in Slowenien): 402 Wörter, Vajdaság (in Serbien): 571 Wörter.

Aus dem im Erscheinen befindlichen Wörterbuch habe ich einige Wortartikel hervorgehoben:

professzor (isk) [Va Hv profësszor; Mv profësзор] 1. Va (köz) Hv (köz) Öv (köz) középiskolai tanár; Óv (köz) **her** ~ tanár úr (férfi tanárok megszólítása az ausztriai középiskolákban); 2. Hv (köz) felső tagozatos általános iskolai tanár

professorin [lat→ném] (isk) Öv **fraú** ~ (köz) tanárnő (női tanárok megszólítása az ausztriai középiskolákban) (→professzor, profesztorica)

rathaus [ráthausz; ném] (hiv) Óv 1. (köz) polgármesteri hivatal; 2. (biz) községháza

stundni [ném] Óv (nép) munkaóra, *bány stundnit dolgoztál?*

termín [Fv Öv termín; Va Hv Mv termin; lat→szlk/szrb/hrv/szln/ném] 1. Fv (biz) Va (köz) Hv (biz) Mv (biz) Óv (biz) időpont, határidő; 2. Fv (biz) Va (köz) Hv (biz) Mv (biz) műszó, szakkifejezés (→terminus)

Zusammenfassung

Wie viele Wortartikel aus der abgegebenen Liste die liebe Leserin/der liebe Leser im Wörterbuch wiederfinden wird, hängt von den Redakteuren ab. Die Arbeiten an den Wörterbüchern setzen sich aber fort. Der Redakteur der Serie Handbibliothek der ungarischen Sprache war damit einverstanden, dass die von ihm zusammengestellten Wörterbücher ungarische Sprachelemente auch von jenseits der Grenze enthalten, und die anderen Bände die Besonderheiten der Sprachvarianten jenseits der Grenze ebenfalls in Acht nehmen. Es ist auch gelungen, mit *Gábor Kiss*, dem Redakteur des *Képes Diákszótár* (*Bildwörterbuches für Schüler*) zu vereinbaren, dass im Handbuch, das unter seiner Führung erstellt wird, Wörter, Redewendungen, Wortbedeutungen, usw. von jenseits der Grenze Platz bekommen.

Die nächste Aufgabe der Büros liegt darin, ein Wortregister zusammenzustellen, das möglicherweise in die nächste Version der ungarischen Rechtschreibkorrektur des Textverarbeitungsprogramms Word¹⁹ eingebaut werden könnte, und dadurch würde das Programm auch die einzelnen Elemente der ungarischen Sprachvarianten jenseits der Grenze für richtig halten.

Die Grenzenlosierung teilt sowohl die Gesellschaft als auch die laienhafte öffentliche Meinung. Man soll aber zur Kenntnis nehmen, dass sich die Varietäten der ungarischen Sprache nach Trianon in jedem Land auf eine unterschiedliche Art und Weise entwickelt und sich an die Umstände angepasst haben. Es entstanden Sprachvarianten, die von dem Einfluss der jeweiligen Staatssprache nicht unberührt blieben und die mit Elementen der Kontaktsprache erweitert wurden; und diese Verzweigung kann man am besten an den Wörtern messen, die das Rohmaterial der Wörterbücher bilden. Man kann sich aber nicht erlauben, von dem Vorgang keine Kenntnis zu nehmen. Die Sprachbüros und die Mitarbeiter der Forschungsstellen haben eben an der Dokumentation und Veröffentlichung der Sprachvarietäten jenseits der Grenze eine Pionierarbeit geleistet.

¹⁹ Betreut von Gábor Prószéky

Literatur

- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICSKÓ István
2004 Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar számára. *Irodalmi Jelen* 9.
CSERNICSKÓ István
1998 *A magyar nyelv Ukrajnában* (Kárpátalján). Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely
- GÖNCZ Lajos
1999 *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Fórum Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- KISS Jenő
1995 *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alafogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- KOLLÁTH, Anna
o. D. *Grenzenlosierung: Vorgeschichten und Ergebnisse – Absicht und Verwirklichung* (Manuskript).
- KONTRA Miklós (Hrsg.)
2003 *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó
- KONTRA-SALY Noémi (Hrsg.)
1998 *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? (Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról)*. Budapest: Osiris Kiadó
- LACZKÓ Krisztina – MÁRTONFI Attila
2004 *Hehelysírás*. Budapest: Osiris Kiadó
- LANSTYÁK István
1995 A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 40. 10. S. 1170–1185.
o. D. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr* 119. 3. S. 213–236.
2000 *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Pozsony
2002 A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókincse. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 3. S. 115–128.
- NÁDOR Orsolya – SZARKA László (Hrsg.)
2003 *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PETE István
1988 A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In Kiss Jenő – Szűts László (Hrsg.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: 779–789. Akadémiai Kiadó. S.
- PÉNTÉK János
2004 A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Szabó T. Attila Nyelvi Kolozsvár Intézet, és Sepsiszentgyörgy Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely MTA Ukrajnai Kutatóállomása, Vajdasági Magyar Nyelvi Korpusz. *Magyar Tudomány*. CXI. 7. 724–726.
- SZOTÁK Szilvia (Sammlung)
2004 *Az Osiris Hehelysírásba gyűjtött őrvideki szavak listája*.
- TOLCSVAI Nagy Gábor
o. D. A nyelvi norma. In Kiefer Ferenc (Hrsg.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: 411–421. Akadémiai Kiadó. S.

Történelmi vetületek – Historische Projektionen

BALLA TIBOR
TIBOR BALLA

LENKEFI FERENC
FERENC LENKEFI

VESZPRÉMY LÁSZLÓ
LÁSZLÓ VESZPRÉMY

1950

STATE OF NEW YORK

IN SENATE

JANUARY 10, 1950

REPORT OF THE COMMISSIONERS OF THE DEPARTMENT OF SOCIAL SERVICES

Az osztrák–magyar első világháborús tábornokok életrajzának kutatási nehézségei

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje (melybe a szárazföldi csapatok és a haditengerészet tartozott) az első világháborúban történetének legnagyobb kihívásával került szembe.¹ Ezt a fegyveres erőt névlegesen az uralkodó mint legfelsőbb hadúr, ténylegesen pedig kiválóan képzett tábornokok (illetőleg tengernagyok) vezették, közöttük számos tehetséges magyar származású is akadt.

A három részre tagolt szárazföldi haderő (a közös hadsereg, a magyar királyi honvédség és az osztrák Landwehr) tábornoki kara – amely túlnyomó többségében német nemzetiségű és katolikus vallású tisztekből állt – egységes volt, tehát a két honvédségnek nem voltak külön tábornokai. A vezérőrnagyi rangot elért tiszteket császári és királyi tábornokká nevezte ki az uralkodó, a közös hadseregbeli beosztásokból kötetlenül helyezték át őket a magyar vagy az osztrák honvédséghez, és viszont. Mindezek a hadseregben honos német vezényleti és szolgálati nyelvvel együtt a haderő egységét biztosították.

Az első világháborús osztrák–magyar tábornoki kar életpályájának vizsgálata a kevésbé kutatott és feltárt témák közé tartozik. Eddig nem született olyan monográfia, amely erről a csoportról átfogó képet adna.

Természetesen nem öncélúan foglalkozom a kérdéskör kutatásával, sokkal inkább vezérel egy, a generálisok életútját röviden összefoglaló – mind-egyeddig hiányzó – kézikönyv, illetve adattár összeállítására. Ebben Szakály Sándor illetve Bona Gábor művei szolgálnak mintául számomra.² A tábornoki, illetve tisztikar szociológiai és társadalomtudományi megközelítéséhez Deák István és Hajdu Tibor munkái adnak fogódzót.³

¹ Balla Tibor, helyettes vezető, Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest) bécsi kirendeltség.

² Szakály 2001; Bona 2000.

³ Deák 1993; Hajdu 1999.

A tábormoki életrajzok kutatása során csak az 1914-ben már tábormoki rangot viselő, illetve a világháború négy éve alatt, 1918. november 1-jéig ilyen rangot elért személyek kerültek érdeklődésem középpontjába. Számuk (ideértve a végig, illetve csak egy ideig aktívakat, valamint a háború idejére aktiváltakat) összességében több mint 1100 fő, első pillantásra soknak tűnik. Ha gyors számvetést végzünk, azonban kiderül, hogy a frontokon szolgáló dandár-, hadosztály-, hadtest- és hadseregparancsnokok is mind tábormokok voltak, továbbá a különböző szintű törzsekben, az osztrák–magyar haderő központi irányító és hátországi szerveinél (mint a közös hadügy- és a két honvédelmi minisztériumba beosztottak, vezérkari főnökök, erőd-, hídfő-, hadtáp-, kiegészítő-, iskolaparancsnokok, bírák stb.) is számosan szolgáltak közülük. Jó néhányan a Monarchia katonai döntéshozói voltak, többen a politikára is befolyást gyakoroltak, sokuk hadtudományi, irodalmi munkássága is jelentős.

A tábormoki kar a tisztikaron belül is elitnek számított, hiszen az első világháború időszakában a dualista állam hivatásos és tartalékos tiszti állományának nem egészen egy százalékát tette ki. Legtöbben a Monarchia nagy múltú katonai akadémiáit (pl. a bécsújhelyi Mária Terézia vagy a budapesti Ludovika Akadémia), később a bécsi hadiiskolát végezték, majd hosszú ideig töltötték be vezérkari beosztásokat pályájuk során. Nagyobb részük öröklött vagy az uralkodó által adományozott nemesi címet viselt.

Az általam vizsgált tábormokok döntő többsége az 1850-es, 1860-as években született, és sokan elhunytak közülük a XX. század húszas és harmincas éveiben. Az egy évfolyamon végzettek néhány év eltéréssel érték el ugyanazt a rendfokozatot, illetve lettek tábormokok. Közülük csupán hatan estek el a harctéren, és legfeljebb néhány tíz ember betegedett meg vagy szenvedett komolyabb sebesülést. Ez a szám elenyésző volt a dunai birodalom világégés során elszenvedett mintegy 100 000 fős tiszti veszteségéhez képest. Sok egyéb közös jellemzőt felsorolhatnánk még, de a rendelkezésre álló idő rövidsége ezt nem teszi lehetővé.

Az Osztrák–Magyar Monarchia legfelsőbb parancsnokairól írt modern, tárgyilagos és részletes életrajzok már régóta esedékesek lennének, többek között azért, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, miszerint, néhány kivételtől eltekintve miért szerepeltek a világháborúban gyakran siralmasan a jól képzett és kiválóan iskolázott tábormokok.

A Habsburg-dinasztia főhercegeiről, Ausztria-Magyarország politikusaikról sokkal több részletes életrajz látott már eddig napvilágot, mint a tábormoki

karhoz tartozókról. A világháborúban szövetséges német hadvezérekről (pl. Erich von Falkenhayn gyalogsági tábornokról, Paul von Hindenburg tábornagról, August von Mackensen tábornagról) sokkal többet írtak, mint osztrák–magyar kollégáikról. Ezen a téren az angolszász és a francia történettudomány is jóval több eredménnyel büszkélkedhet.

Természetesen adódnak kivételek. Az utóbbi tizenöt évben német, illetőleg osztrák történész-levéltáros kollégák tollából megjelent néhány modern szemléletű és egyben olvasmányos életrajz a Styria Verlag gondozásában, így pl. Ernest Bauer két horvát születésű tábornokról, Svetozar Boroević tábornagról 1985-ben, Stefan Sarkotić vezérezredesről 1988-ban írt könyve, továbbá Rudolf Jerabek Oskar Potiorek tábornaszernagyáról 1991-ben kiadott munkája. Sajnos kifejezetten magyar nevű és származású tábornokról (mint pl. Csanády Frigyes, Hadfy Imre, Hazai Samu [1910–17 között honvédelmi miniszter], Nagy Pál, Szurmay Sándor [1917–18-ban az utolsó honvédelmi miniszter Magyarországon], Tamásy Árpád] nem született ilyen monográfia, nem utolsósorban azért, mert a külföldi kollégák nyelvtudás hiányában a magyarországi forrásokat nem is tudnák felhasználni műveikhez, pedig ez elkerülhetetlen lenne. Az 1945 utáni magyar hadtörténetírás pedig nem tekintette feladatának az imperialista világháború tábornoki kara életpályájának vizsgálatát, ha erre néhol mégis sor került, azt szinte kizárólag negatív előjellel tette.

Kiváló hazai példa is akad, amely úttörő jellegű vállalkozás a maga nemében. Nevezetesen Pollmann Ferenc monográfiája, amely irányt mutathat a további hasonló művek megírásához.⁴ Nem szabad elfeledkeznünk a *Magyarország az első világháborúban*⁵ című lexikonról sem, amelyben több, magyar szempontból fontos tábornok rövid életrajza szerepel szócikként.

A téma szerteágazósága miatt célszerű a továbbiakban csak a magyar származású tábornokokra koncentrálni és közülük is csupán a legismertebbeket megemlíteni.

Számos kérdés merül fel a kutatómunka során: az első és a legfontosabb, hogy ki tekinthető magyarnak a világháborús tábornokok közül. Korántsem egyértelmű a kérdésre adandó válasz. Főként úgy, ha tudjuk, hogy az egész császári és királyi tábornoki karra egy nemzetekfelettség, a nemzeti identitás hiánya volt jellemző.

A zsidókat példának okáért nem ismerték el önálló etnikai csoportként, rendszerint azt a népcsoportot jelölték meg nemzetiségükként, amelybe leg-

⁴ Pollmann 2003.

⁵ Számvéber 2000.

inkább integrálódtak. Számarányuk az első világháborús hivatásos tisztek között az egy százalékot sem érte el. Viszont a tartalékos tisztek húsz százalékát ők adták. Mintegy 25 000 zsidó tiszt (túlnyomó többségük tartalékos) vett részt a világháborúban, a hadseregnek viszont csupán 25 ilyen származású tábormoka volt. Csak néhány név a legismertebbek közül: Hazai Samu vezérezredes, pilisi lovag Kornhaber Adolf gyalogsági tábormok, lovag Schweitzer Ede altábormagy.

A legkézenfekvőbb megoldás, ha a történelmi Magyarország területén születetteket tekintjük magyarnak. Közelebbről megvizsgálva a kérdést, e nemzetiséghez tartozónak igazán az tekinthető, aki ezenkívül még magyarul is tökéletesen (vagy legalábbis kiválóan) beszélt, ott is volt honos, és neve is magyar. Ezen kritériumok alapján a tábormoki karnak csupán igen csekély hányada, alig több mint tíz százaléka tekinthető magyarnak.

Ha ragaszkodunk ahhoz a megállapításhoz, hogy mindenki magyar, aki az ország területén született, akkor ezen első világháborúban tábormoki rangot elért tisztek száma az 1100 személy mintegy egynegyede, mintegy 250 fő. Ebben a számban már benne van számos más nemzetiségű „Tornisterkind”, azaz valamely katonacsalád éppen magyar garnizonokban született fia is. Csak egyetlen jól ismert példa: lovag Rudolf von Brudermann lovassági tábormok apja osztrák császári tábormok volt, anyja viszont magyar, ő maga Gyöngyösön született. Ennek ellenére nem volt magyar kötődése, soha nem szolgált magyarországi alakulatokban, német feleséget választott magának. Egyébként a dualizmus korszakában általánosan jellemző, hogy a tisztikar saját reprodukciója magas arányú volt, azaz sok tiszt fia választotta hivatásul a katonáskodást.

A legnagyobb nehézséget a téma kutatása során a rendelkezésre álló forrásanyag földrajzi szétszórtsága okozza. A dokumentumok legnagyobb része Bécsben, illetőleg Budapesten található, de az első világháború után Ausztria és a többi utódállam egymással kötött szerződése miatt számos magyar vonatkozású anyag került Csehszlovákiába, Romániába, Jugoszláviába, ahol egy részük az azóta eltelt nyolc évtized történelmi eseményei következtében megsemmisült vagy eltűnt.

Jelentős probléma, hogy a nem Ausztriában vagy Magyarországon elhunyt személyek halálozási dátumát sok esetben szinte lehetetlen megállapítani, gyakran több, egymásnak ellentmondó adat is fennmaradt. Igen nehezen követhető a tábormokoknak a Monarchia széthullása utáni sorsa. Elsősorban a későbbi kisantant országokba vagy még távolabbra került, és ott letelepedet-

tek sorsáról tudunk keveset, míg az Ausztriában vagy Magyarországon maradtak háború utáni életútja több-kevesebb részletességgel nyomon követhető. Voltak néhányan, akik magas pozícióba jutottak az utódállamok hadseregeiben, pl. Magyarországon Belitska Sándor, aki 1920–23 között szolgálaton kívüli altábornagy és honvédelmi miniszter, vagy Nagy Pál, aki 1922–25 között gyalogsági tábormokként a honvédség főparancsnoka.

Az alábbiakban nézzük, milyen levéltári források állnak rendelkezésünkre. A tábormokok életpályáját kutató történész számára a legalapvetőbb forrás a németül, illetve magyarul vezetett minősítési lap (Qualifikationsliste), amelyet mindenkiről kiállítottak, kis szerencsével ezekből végigkövethető szolgálati és katonai pályafutásuk akár 1918-ig. Ezek a lapok gyakorlatilag minden, az aprólékos k. u. k. katonai bürokrácia számára fontos adatot, értesülést tartalmaznak. A fontosabb információkat az alábbiakban soroljuk fel.

A tábormok minősítési lapján feltüntették a tábormok nevét; ha volt, nemesi előnevét; születési helyét és idejét; törvényes lakhelyét; felekezeti hovatartozását és az ebben beállott változást; apja foglalkozását; iskolai végzettségét és képzettségét (ideértve valamennyi iskoláját és szakmai továbbképző tanfolyamát); családi állapotát; ha nős volt, a házassági óvadék értékét és jellegét (itt jegyzem meg, hogy a kauciót a menyasszonynak vagy a vőlegénynek kellett letétbe helyezni a kincstárnál, annak kamatait folyamatosan fizették a házastársaknak); gyermekeinek számát, korát és nemét, valamint azt, hogy a katonai hatóságok gondoskodtak-e már iskoláztatásukról; anyagi körülményeit, beleértve magánjövedelmeit és adósságainak teljes összegét. Ezt a tábormok szolgálati pályafutásának teljes leírása követte, beleértve valamennyi előléptetését és áthelyezését. A dokumentum tartalmazta annak jellemzését, mennyire ismeri a birodalom különböző tartományait; külföldi utazásait; különleges szakképzettségét, hajlamát a zene és a művészetek iránt; a Monarchián belül és kívül használt nyelvekben való jártasságát, nyelvismeretének értékelését. Az anyag magában foglalta a tiszt feljebbvalói által évente készített értékeléseket arról, mennyire képes irányítani alárendeltjeit, jól összefér-e katonáival, kellő tiszteletet tanúsít-e parancsnokai iránt. Ezenkívül értékelték lovaglási, vívási, céllövészeti teljesítményét; azt, hogy mennyire hajlamos az ivásra és a szerencsejátéokra, valamint általában a tiszt és úriemberi magatartását. Figyelembe vették, alkalmas-e olyan különleges feladatokra, mint a térképezés, az oktatás és a vezérkari munka; feljegyezték, hogy milyen ütemben kellene előléptetni, alkalmas-e magasabb parancsnoki posztok betöltésére; számításba vették a harctéren tanúsított bátorságát (részt vett-e pl. Bosznia-

Hercegovina 1878-as megszállásában, az 1882-es dél-dalmáciai felkelés leverésében, vagy megfigyelőként az 1904–05-ös orosz–japán, illetve az 1912–13-as két Balkán-háborúban); felsorolták a kapott dicséreteit, valamint a monarchia-beli, illetve külföldi kitüntetéseit; végül minden fegyelemsértését és megidézését tisztí becsületbíróóság vagy hadbíróóság elé.

Ugyanakkor ezek a személyi kartotékok számos kérdést megválaszolatlanul hagynak. A legcsekélyebb utalást sem tartalmazzák az illető tábormok nemzetiségi hovatartozására, anyanyelvére (ez legfeljebb csak a névből következtethető ki), mivel a nacionalizmusellenes osztrák–magyar hadseregben efféle megfontolásoknak nem volt jelentőségük. Ezen túlmenően további jelentős hiányosságokat is felfedezhetünk. Így pl. az apa foglalkozásaként sokszor csak nemesember, katona, polgár, gazda, kereskedő, tisztviselő szerepel. A tiszt anyjának vagy feleségének nevét soha nem tüntették fel. A vagyonára vagy magánjövedelmére történő utalások általában hiányosak voltak. Csak ritkán vezették rá a minősítési lapra a halálozási dátumot, az is általában ceruzával szerepel. Még egy apró buktató a jellemzésben: a nyelvismeretekre és az egyéb képességek értékelésére vonatkozó minősítésnek „kiváló”-nak kellett lennie ahhoz, hogy azoknak valóban a birtokában legyen az illető.

1907 után a hagyományos minősítési lapokat egy rövidebb és kevésbé információgazdag kérdőívvel helyettesítették, majd a világháború éveiben már egyáltalán nem vezették azokat. Helyettük egy sokkal rövidebb, ún. előjegyzési lapot (Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung) állítottak össze az érintettekről a frontvonalak parancsnokai. A lakonikus tömörséggel megfogalmazottak csupán a legfontosabb információkat tartalmazzák az érintettekről (név, rang, csapattest, előléptetések, a háború alatt adományozott kitüntetések és dicséretetek, alkalmasság magasabb parancsnoki tisztség betöltésére) azt is sokszor hiányosan, vagy többéves kihagyásokkal.

A minősítési lapokhoz hasonlóak a jóval kisebb alakú Haupt Grundbuchblattok (fő anyakönyvi lapok), amelyekben a legalapvetőbb személyi adatok mellett a részletes katonai pályafutást, továbbá az előléptetéseket tüntették fel. Ezeket általában a világháború végéig, néhány esetben még tovább is vezették.

A másik, igen fontos alapforrást a császári és királyi vezérkar sajtóhadiszállása (Kriegspressequartier) számára a tábormokok által még a világháború éveiben saját kézzel írt, a katonai pályájukat és a fontosabb beosztásaikat felvázoló önéletrajzok képezik.

A felsoroltakon kívül néhány nélkülözhetetlen levéltári segédlet is elősegíti az anyagban való elmélyedést. Közülük is kimagasló a Georg Zivkovic által szerkesztett „Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine 1541 bis 1918.”, valamint a „Die kaiserliche, ab 1806 österreichische, ab 1868 österreichisch-ungarische höhere Generalität und Admiralität 1600 bis 1918.” című két vaskos kötet.⁶

Kisebbs pontosságok elvégzéséhez, pl. előléptetések, kinevezések pontos dátumának megállapításához az 1914–18 között kiadott Personalverordnungsblatt, valamint a magyar királyi honvédség számára kiadott Rendeleti Közlöny személyügyi része nélkülözhetetlen.

Ejtsünk néhány szót a rendelkezésre álló szakirodalomról is, kivéve a legutóbbi időkben kiadott műveket, melyekről korábban már szóltam. A két világhéví között megjelent katonai szakfolyóiratok, pl. a Magyar Katonai Szemle, az Österreichische Wehrzeitung lapjain egy-egy nevesebb tábormok elhalálozása alkalmával kisebb nekrológokat közöltek, rendszerint neves szakírók.

Fontos forráscsoportot képeznek a háborús visszaemlékezések. Ezek forrásértéke azonban, mint tudjuk, néha csekélynek mondható. A legtöbb szerző elfogultan saját háborús szereplését elemzi és domborítja ki viszonylagos részletességgel. A sikerültebbek közé tartozik a nagyszabású szász polgárcsaládból származó, magyarul is jól beszélő és magyar feleséget választó Arz Arthur vezérezredes, a Monarchia haderejének utolsó vezérkari főnöke 1924-ben Bécsben megjelent „Zur Geschichte des Grossen Krieges”, illetve 1935-ben szintén Bécsben kiadott „Kampf und Sturz der Kaiserreiche” címet viselő műve.⁷ Ugyanígy említést érdemel az egyik legnépszerűbb honvéd tábormokként jelentős harci sikereket elért Szurmay Sándor, valamint József Ágost főherceg magyar nyelvű memoárja is.⁸

Számos első világháborús tábormoki életút csak a közös hadsereg éves rendszerességgel kiadott tiszti szemelvényeiből követhető nyomon, azonban a sorozat hiányos, hiszen 1915-ben ilyen névkönyvet nem jelentettek meg. A háború éveiben utolsóként kiadott 1918-as adatai viszont az 1917 végi állapotokat tükrözik. Emiatt rendkívül hiánypótló a Jörg C. Steiner által az 1918. december 31. állapotok alapján összeállított kötet.⁹

Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a tábormokok családi nevének nemzetiségi írásmódját pontosan feltüntették ugyan a szemelvényekben, de

⁶ Zivkovic é. n.

⁷ Arz 1924; 1935.

⁸ Szurmay 1940; von Österreich 1924.

⁹ C. Steiner 1992.

minden keresztnévet lefordítottak németre. A magyar honvédség tiszti rangsoraiban ugyanakkor minden keresztnévet magyarul vagy magyaros átírással tüntettek fel, kivéve a horvát tiszteket.

A két világháború között született néhány életrajzi mű, amely többé-kevésbé jól hasznosítható a kutatásokhoz. Ide tartozik példának okáért Rudolf Peerz az első világháború legjelentősebb magyar hadvezérének, a magyar származású osztrák tábornok apától, erdélyi szász anyától, Temesváron született Kövess Hermann tábornagról, a Monarchia utolsó hadsereg-főparancsnokáról írt, műfaját tekintve inkább ismeretterjesztő műve, amely egyben egy IV. Károly tábornokait bemutatni kívánó tervezett sorozat indító kötete volt.¹⁰

A magyarul megjelentek közül meglehetősen ismert Gabányi János műve.¹¹

Jól felhasználható még néhány a Monarchia legmagasabb katonai kitüntetésével jutalmazott és kimagasló fegyvertényt véghezvitt tábornok életrajzáinak kiegészítéséhez az Oskar von Hoffmann és Gustav von Hubka által szerkesztett mű.¹² A Katonai Mária Terézia Rend valamelyik fokozatát (nagykereszt, lovagkereszt) elnyertek közé tartozik a teljesség igénye nélkül: Dáni Béla vezérőrnagy, József Ágost főherceg tábornagy, Kövess Hermann tábornagy, Lukachich Géza altábornagy, Nagy Pál altábornagy, Szurmay Sándor gyalogsági tábornok.

Végezetül a javarészt a magyar királyi honvédségnél szolgált néhány tábornok pályafutásának felvázolásához hasznos tárgyi kiegészítések forrása a Berkó István által szerkesztett kötet, amely a máig legteljesebb összefoglalás ebben a témában.¹³

Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy az első világháborús tábornoki kar életpályájának kutatása számtalan nehézséget rejt magában. Általánosságban elmondható, hogy a rendelkezésre álló forrásanyagok és irodalom viszonylagos bősége ellenére számos életút kevésbé, vagy alig rekonstruálható. A téma teljes körű feldolgozása még további elmélyült vizsgálatot tesz szükségessé, amelynek segítségével a kiegészítések, pontosítások a jövőben remélhetőleg elvégezhetők lesznek, a munka eredményeként elkészült kötet pedig elősegíti majd az első világháború időszakának jobb megismerését, s

¹⁰ Peerz 1921.

¹¹ Gabányi 1931.

¹² Hoffmann – Hubka 1943.

¹³ Berkó 1928.

hasznos adalékokkal szolgál a kutatók és az egyszerű érdeklődő olvasók számára.

Irodalom

ARZ Arthur

1924 *Zur Geschichte des Grossen Krieges*. Bécs

1935 *Kampf und Sturz der Kaiserreiche*. Bécs

BERKÓ István

1928 *A magyar királyi honvédség története 1868-1918*. Kiadja a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár

BONA Gábor

2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest: Heraldika Kiadó.

C. STEINER, Jörg

1992 *Schematismus der Generale und Obersten der k.u.k. Armee*. Wien: Edition S und H.

DEÁK István

1993 *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztségeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest: Gondolat

GABÁNYI János

1931 *József főherceg tábornagy*. Budapest: Gutenberg

HAJDU Tibor

1999 *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. História*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete

HOFFMANN, Oskar von – HUBKA, Gustav von

1943 *Der Militär Maria Theresien Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918*. Wien: Verlag Militärwissenschaftliche Mitteilungen

ÖSTERREICH, von Erzherzog Joseph August Viktor Klemens Maria

1924 *Véres kárpáti virágok*. Budapest: Hadtörténelmi Levéltár

1926-1934 *A világháború amilyenek én láttam*. I–VII. kötet. Budapest: MTA

PEERZ, Rudolf

1921 *Feldmarschall Baron Kövess*. Wien: Verlag der Blätter für den Abteilungsunterricht in Laibach

POLLMANN Ferenc

2003 *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása*. Budapest: Balassi Kiadó

SZAKÁLY Sándor

2001 *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest: Ister

SZÁMVÉBER Norbert

2000 *Magyarország az első világháborúban*. Budapest: Petit Real Könyvkiadó

SZURMAY Sándor

1940 *A magyar katona a Kárpátokban*. Budapest: Egyetemi Nyomda

ZIVKOVIC, Georg

é. n. *Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine 1541 bis 1918*.

é. n. *Die kaiserliche, ab 1806 österreichische, ab 1868 österreichisch-ungarische höhere Generalität und Admiralität 1600 bis 1918*.

Forschungsprobleme der Biographien der österreichisch-ungarischen Generäle im Ersten Weltkrieg

Die Wehrmacht der Österreich-Ungarischen Monarchie (bestehend aus Landstreitkräften und Kriegsmarine bestehend) sah sich im Ersten Weltkrieg mit der größten Herausforderung seiner Geschichte konfrontiert.¹ Diese Streitkräfte wurden pro forma vom Kaiser und König als Oberbefehlshaber, in der Wirklichkeit von ausgezeichnet ausgebildeten Generälen bzw. Admirälen angeführt, unter denen es auch zahlreiche begabte Ungarn gab.

Die Generalität der dreigeteilten Landstreitkräfte (das gemeinsame Heer, die königlich-ungarische und die k.k. österreichische Landwehr), die überwiegend aus Offizieren von deutscher Nationalität und katholischer Religion bestand, war einheitlich, d.h. die beiden Landwehren hatten keine jeweils eigenen Generäle. Offiziere, die den Rang eines Generalmajors erreicht hatten, wurden vom Herrscher zu kaiserlichen und königlichen Generälen ernannt und aus ihrer Dienststellung im gemeinsamen Heer unverbindlich zur ungarischen oder österreichischen Landwehr versetzt, und umgekehrt. Zusammen mit dem Deutschen als Kommando- und Dienstsprache im Heer sicherte dies die Einheitlichkeit der Streitkräfte.

Die Lebensläufe der österreichisch-ungarischen Generalität im Ersten Weltkrieg gehören zu den weniger erforschten und bearbeiteten Themen. Bislang entstand keine Monographie, die eine übergreifende Darstellung dieser Gruppe bieten würde.

Meine Beschäftigung mit dem Themenkreis dient freilich keinem Selbstzweck, vielmehr schwebt mir die Zusammenstellung eines, bislang fehlenden, Handbuches bzw. einer Datensammlung vor, die einen kurzen Überblick über den Lebenslauf der Generäle bietet. Dabei dienen mir zwei Werke zum Vorbild: Erstens „A magyar katonai felső vezetés 1938–1945“ (Die oberste Heeresleitung des ungarischen Heeres 1938–1945) von Sándor Szakály, Ister Verlag, Budapest, 2001; und zweitens „Tábormokok és törzstisztek az 1848/49.“

¹ Tibor Balla, Stellvertreter, Institut und Museum für Heeresgeschichte Budapest, Abteilung Wien.

évi szabadságharcban” (Generäle und Stabsoffiziere im 1848/49er Freiheitskampf) von Gábor Bona, Heraldika Verlag, Budapest, 2000. Zur soziologischen und sozialwissenschaftlichen Annäherung an die Generalität- bzw. das Offizierskorps bieten folgende Werke Anhaltspunkte: István Deák: „Volt egyszer egy tiszttkar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918 ” (Es war einmal ein Offizierskorps. Sozial- und politische Geschichte der Offiziere in der Habsburgermonarchie 1848–1918), Gondolat Verlag, Budapest, 1993; Tibor Hajdu: „Tiszttkar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tiszttjei” (Offizierskorps und Mittelstand 1850–1914. Die ungarischen Offiziere des Kaisers Franz Joseph), História Verlag, Budapest, 1999.

Bei der Erforschung der Biographien beschäftigte ich mich nur mit Personen, die bereits 1914 Generäle gewesen waren bzw. in den vier Jahren des Weltkrieges, bis zum 1. November 1918 diese Rangstufe erreichten. Ihre Anzahl, mit der sowohl die vom Anfang bis zum Ende, als auch die nur zeitweise Aktiven sowie für die Dauer des Krieges Aktivierten gemeint sind, beläuft sich auf 1100, recht viel auf den ersten Blick. Wenn man jedoch eine schnelle Rechnung durchführt, stellt es sich heraus, dass auch die an der Front dienenden Brigade-, Divisions-, Korps- und Armeekommandanten Generäle waren, wie auch zahlreiche Generäle (als Beamte des gemeinsamen Kriegs- und der beiden Landesverteidigungsministerien, als Generalstabschefs, Festungs-, Brückenkopf-, Etappen-, Ergänzungsbezirks- und Schulkommandanten, als Richter usw.) bei den verschiedenen Stäben, bei den zentralen leitenden Organen der österreichisch-ungarischen Armee und bei denen des Hinterlandes dienten. Manche von ihnen waren militärische Entscheidungsträger der Monarchie, einige übten Einfluss auch auf die Politik aus und schrieben bedeutende kriegswissenschaftliche und literarische Werke.

Die Generalität galt auch innerhalb des Offizierskorps als eine Elite, da sie zur Zeit des Ersten Weltkrieges nicht einmal ein Prozent der Berufs- und Reserveoffiziere im dualistischen Staat ausmachte. Die meisten von ihnen absolvierten eine der traditionsreichen Militärakademien der Monarchie (z.B. die Maria Theresia in Wiener Neustadt oder die Budapester Ludovika Akademie), besuchten später die k. u. k. Kriegsschule in Wien und hatten dann im Laufe ihrer Karriere verschiedene langfristige Dienststellungen im Generalstab. Größtenteils trugen sie einen geerbten oder vom Herrscher verliehenen Adelstitel.

Die überwiegende Mehrheit der von mir untersuchten Generäle wurde in den 1850er und 1860er Jahren geboren, und viele starben in den 20ern und

30ern des 20. Jahrhunderts. Die Absolventen derselben Jahrgänge erreichten mit ein paar Jahren Unterschied die gleiche Rangstellung bzw. wurden Generale. Lediglich sechs von ihnen starben auf dem Schlachtfeld, und höchstens einige Zehn erkrankten oder erlitten eine ernsthaftere Verletzung. Diese Zahl war verschwindend gering im Vergleich zum Verlust von etwa 100 000 Offizieren der Donaumonarchie während des Weltbrandes. Man könnte noch viele weitere Gemeinsamkeiten aufzählen, aber wegen Zeitmangel bietet sich dazu keine Möglichkeit.

Seit langem sind moderne, sachliche und detaillierte Biographien der obersten Kommandanten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie fällig, u.a. um eine Antwort auf die Frage zu erhalten, warum diese gut ausgebildeten und bestens geschulten Generale, von einigen Ausnahmen abgesehen, im Weltkrieg nicht selten eine jämmerliche Leistung zeigten.

Zu den Erzherzögen der Habsburger-Dynastie und den Politikern Österreich-Ungarns erschienen bisher viel mehr detaillierte Biographien als über die Mitglieder der Generalität. Über die im Weltkrieg verbündeten deutschen Kriegsführer (z.B. den General der Infanterie Erich von Falkenhayn, die Feldmarschälle Paul von Hindenburg und August von Mackensen) wurde viel mehr geschrieben als über ihre österreichisch-ungarischen Kollegen. Auf diesem Gebiet hat auch die angelsächsische oder die französische Geschichtswissenschaft bessere Ergebnisse vorzuzeigen.

Freilich gibt es Ausnahmen. In den letzten fünfzehn Jahren erschienen einige moderne und gleichzeitig leserfreundliche Biographien von deutschen bzw. österreichischen Historiker-Archivaren beim Styria Verlag, wie z.B. die Bücher von Ernest Bauer über zwei kroatischstämmige Generale, 1985 über Feldmarschall Svetozar Boroević und 1988 über Generaloberst Stefan Sarkotić, sowie Rudolf Jerabeks Werk über Feldzeugmeister Oskar Potiorek, erschienen 1991. Leider gibt es zu Generälen mit ungarischem Namen und von ungarischer Abstammung (wie z.B. Frigyes Csanády, Imre Hadfy, Samu Hazai [Landesverteidigungsminister zwischen 1910–1917], Pál Nagy, Sándor Szurmay [letzter Landesverteidigungsminister Ungarns 1917–1918], Árpád Tamásy) keine Monographien, nicht zuletzt daher, da die ausländischen Kollegen mangels Sprachkenntnisse keine Quellen aus Ungarn zu ihren Werken verwenden könnten, obwohl dies unvermeidlich wäre. Die ungarische Militärgeschichtsschreibung nach 1945 sah es nicht als ihre Aufgabe an, die Lebensläufe der Generalität im imperialistischen Weltkrieg zu untersuchen. Wenn sie

hie und da doch dazu kam, geschah es beinahe ausschließlich mit negativem Vorzeichen.

Es findet sich aber auch hierzulande ein ausgezeichnetes Beispiel, das eine bahnbrechende Unternehmung in seiner Gattung ist, und zwar die Monographie von Ferenc Pollmann „Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása.” (Unglück, nichts sonst? Leben und Karriere von k.u.k. Generaloberst Károly Tersztyánszky), Balassi Verlag, Budapest, 2003. Erwähnenswert ist auch das Lexikon mit dem Titel „Magyarország az első világháborúban” (Ungarn im Ersten Weltkrieg), Petit Real, Budapest, 2000, in dem mehrere kurze Biographien von aus ungarischer Sicht wichtigen, Generälen angeführt sind.

Aufgrund der Vielschichtigkeit des Themas scheint es angebracht, sich im Weiteren nur auf die Generäle von ungarischer Abstammung zu konzentrieren, und auch unter diesen lediglich die bekanntesten zu erwähnen.

Zahlreiche Fragen tauchen im Laufe der Forschungsarbeit auf. Die erste und wichtigste ist, wer unter den Generälen des Weltkrieges als Ungar zu betrachten ist. Die Antwort ist keinesfalls eindeutig, vor allem im Wissen darüber, dass für die ganze kaiserliche und königliche Generalität Übernationalität und das Fehlen von nationaler Identität charakteristisch war.

Beispielsweise wurden die Juden nicht als eigenständige ethnische Gruppe anerkannt, gewöhnlich wurde diejenige Volksgruppe als ihre nationale Zugehörigkeit angegeben, in die sie sich am ehesten integriert hatten. Ihr Anteil unter den Berufsoffizieren des Ersten Weltkrieges machte nicht einmal ein Prozent aus, wohingegen sie zwanzig Prozent der Reserveoffiziere ausmachten. Am Weltkrieg beteiligten sich etwa 25.000 jüdische (die meisten davon Reserve-) Offiziere, aber das Heer hatte nur 25 Generäle von dieser Herkunft. Nur einige von den bekanntesten Namen: Generaloberst Samu Hazai, General der Infanterie Ritter Adolf Kornhaber von Pilis, Feldmarschallleutnant Ritter Ede Schweitzer.

Es bietet sich die Lösung an, die auf dem Gebiet des historischen Ungarns Geborenen als Ungarn anzusehen. Näher betrachtet sollte nur derjenige wirklich zu dieser Nationalität gerechnet werden, der außerdem noch einwandfrei (oder zumindest ausgezeichnet) Ungarisch sprach, in Ungarn heimatständig war und einen ungarischen Namen hatte. Aufgrund dieser Kriterien ist nur ein sehr geringer Anteil, kaum mehr als zehn Prozent der Generalität als Ungar zu betrachten.

Wenn man sich an die Vorgabe hält, dass jeder Ungar ist, der im Landesgebiet geboren wurde, dann beläuft sich die Zahl der Generäle im Ersten Weltkrieg auf etwa ein Viertel der 1100 Personen, auf ungefähr 250 Kopf. Diese Zahl inkludiert schon die zahlreichen „Tornisterkinder“ anderer Nationalität, d.h. die Söhne aus Soldatenfamilien, die gerade in ungarischen Garnisonen geboren wurden. Nur ein bekanntes Beispiel: Der Vater von General der Kavallerie Ritter Rudolf von Brudermann war österreichischer kaiserlicher General, seine Mutter hingegen Ungarin, er selbst in Gyöngyös geboren. Er hatte trotzdem keine ungarische Bindung, diente niemals in einer ungarischen Truppeneinheit und heiratete eine Deutsche. Die intrinsische Reproduktion des Offizierskorps war übrigens im Allgemeinen typisch für die Zeit des Dualismus, d.h. viele Offizierssöhne wählten eine militärische Laufbahn.

Die größte Schwierigkeit für die Forschung stellt die geographische Verteilung des zur Verfügung stehenden Quellenmaterials dar. Die Dokumente sind größtenteils in Wien und Budapest zu finden, aber aufgrund der Verträge, die nach dem Ersten Weltkrieg zwischen Österreich und den Nachfolgerstaaten geschlossen wurden, gelangten zahlreiche Materialien von ungarischer Relevanz in die Tschechoslowakei, nach Rumänien und Jugoslawien, wo ein Teil von ihnen infolge der historischen Ereignisse der seither vergangenen acht Jahrzehnte vernichtet wurde oder verschwand.

Ein großes Problem stellt dar, dass der Zeitpunkt des Todes bei nicht in Ungarn oder Österreich verstorbenen Personen in vielen Fällen fast unmöglich zu bestimmen ist, häufig stößt man auf einander widersprechende Angaben. Recht schwer ist das Schicksal der Generäle nach dem Zerfall der Monarchie zu verfolgen. Man weiß vor allem über das Leben derjenigen wenig, die in die Länder der späteren Kleinen Entente oder noch weiter weg kamen und sich dort niederließen, wobei die Nachkriegslaufbahn der in Österreich oder Ungarn Gebliebenen mehr oder weniger detailliert zu verfolgen ist. Manche kamen zu hohen Positionen in den Armeen der Nachfolgerstaaten, so z.B. Sándor Belitska in Ungarn, in den Jahren 1920–1923 Feldmarschalleutnant außer Dienst und Landesverteidigungsminister, oder Pál Nagy, als General der Infanterie Oberbefehlshaber der königlich ungarischen Landwehr zwischen 1922–1925.

Nun soll ein Überblick über die in Archiven befindlichen Quellen folgen. Für den Historiker, der die Laufbahn der Generäle erforscht, sind die grundlegendsten Quellen die auf Deutsch bzw. Ungarisch geführten, über jeden einzelnen angelegten Qualifikationslisten. Mit etwas Glück lassen sich die Folge der

Dienststellungen und die militärische Laufbahn sogar bis 1918 verfolgen. Diese Blätter beinhalten alle, für die minuziöse k.u.k. Bürokratie wichtige Daten und Informationen. Im Weiteren werden die wichtigsten unter ihnen aufgezählt.

Auf der Qualifikationsliste eines Generals waren Name, Adelstitel, soweit es ihn gab, Geburtsort und -datum, eingetragener Wohnort, Konfession und ihr Wechsel, Beruf des Vaters, Ausbildung und Abschluss (alle Schulen und fachliche Weiterbildungen inbegriffen), Familienstand, Heiratskaution (eine Bemerkung dazu: die Kaution musste entweder vom Bräutigam oder von der Braut bei der Militärärar hinterlegt werden, die Zinsen wurden fortlaufend an die Eheleute ausgezahlt), Zahl, Alter und Geschlecht der Kinder bzw. ob militärische Organe schon für deren Ausbildung gesorgt haben, Vermögensverhältnisse, privates Einkommen und Schulden inbegriffen. Darauf folgte eine vollständige Beschreibung der Dienstlaufbahn, samt aller Beförderungen und Versetzungen. Das Dokument gab Auskunft über Kenntnis der verschiedenen Provinzen der Monarchie, Auslandsreisen, besondere fachliche Ausbildungen, musikalische und künstlerische Neigungen, Kenntnis der innerhalb und außerhalb der Monarchie gebräuchlichen Sprachen und Bewertung der Sprachkenntnisse. Es beinhaltete jährliche Berichte der Vorgesetzten darüber, inwieweit der Betroffene fähig ist, seine Untergeordneten zu dirigieren, ob er mit seinen Soldaten auskommt und seinen Vorgesetzten die gebotene Ehre erweist. Außerdem wurden seine Leistungen in Reiten, Fechten und Schießen bewertet, seine Neigung zum Trinken und zu Glücksspielen sowie des Weiteren sein Betragen als Offizier und Gentleman dargelegt. Es wurde berücksichtigt, ob er sich zu besonderen Aufgaben wie Kartographieren, Unterrichten oder Arbeiten im Generalstab eignet. Es gab Aufzeichnungen darüber, nach welchem Zeitplan er befördert werden sollte, ob er zu höheren Kommandoposten geeignet ist, ob er auf dem Schlachtfeld Mut bewiesen hat (ob er z.B. an der Okkupation Bosnien-Herzegowinas 1878, der Niederschlagung des süddalmatischen Aufstandes im Jahre 1882, oder am russisch-japanischen Krieg 1904–1905, bzw. an den beiden Balkan-Kriegen 1912–1913 als Beobachter teilgenommen hat). Aufgezählt wurden seine Belobungen und Auszeichnungen in der Monarchie oder im Ausland; abschließend alle Disziplinarverfahren und Vorladungen vor das Offiziersehrengericht oder das Militärgericht.

Gleichzeitig lassen diese Personalakten zahlreiche Fragen unbeantwortet. Sie enthalten nicht den geringsten Hinweis auf nationale Zugehörigkeit und Muttersprache des betreffenden Generals – darauf ließe sich höchstens aus dem Namen schließen –, da in der nationalismusfeindlichen österreichisch-un-

garischen Armee solche Überlegungen keine Bedeutung besaßen. Darüber hinaus kann man auch weitere Mängel entdecken. So steht z.B. beim Beruf des Vaters häufig nur die Bezeichnung Adelige, Soldat, Bürger, Landwirt, Handelsmann oder Beamte. Der Name der Mutter oder der Ehefrau wurde nie eingetragen. Die Hinweise auf Vermögen und privates Einkommen waren meistens lückenhaft. Nur selten wurde auf der Qualifikationsliste das Todesdatum verzeichnet, und wenn, dann meistens auch nur mit Bleistift. Noch ein kleiner Stolperstein in der Charakterisierung: die Bewertung der Sprachkenntnisse und weiterer Fertigkeiten musste „ausgezeichnet“ ausfallen, wenn man daraus auf tatsächlich vorhandene Qualifikationen schließen möchte.

Nach 1907 wurden die herkömmlichen Qualifikationslisten durch kürzere und weniger informative Fragebögen ersetzt, und in den Jahren des Weltkrieges gar nicht mehr weitergeführt. Stattdessen wurde von den Kommandeuren der Frontlinie ein sogenanntes Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung über die Betroffenen zusammengestellt. Die lakonisch bündigen unter ihnen beinhalteten lediglich die wichtigsten Informationen (Name, Rang, Verband, Beförderungen, Auszeichnungen und Belobungen während des Krieges und Eignung zu höheren Kommandoposten), und selbst diese häufig mangelhaft oder mit mehrjährigen Unterbrechungen.

Ähnlich wie Qualifikationslisten waren die Haupt Grundbuchsblätter in einem viel kleineren Format, auf denen neben wichtigsten Personalien die detaillierte militärische Laufbahn sowie Beförderungen eingetragen waren. Diese wurden im Allgemeinen bis zum Ende des Weltkrieges, in manchen Fällen sogar noch länger weitergeführt.

Eine weitere, ziemlich wichtige Quelle stellen die militärische Laufbahn und wichtigste Dienststellungen skizzierenden Autobiographien dar, die von den Generälen für das Kriegspressequartier des kaiserlichen und königlichen Armeekommandos noch in den Jahren des Weltkrieges eigenhändig geschrieben wurden.

Die im Wiener Kriegsarchiv und im Budapester Archiv für Militärgeschichte befindlichen privaten Nachlässe bieten gleichfalls wertvolle Ergänzungen zur Skizzierung von Laufbahnen, nicht zuletzt zur Ausarbeitung von Charakterzügen des Menschen.

Über das bereits Erwähnte hinaus erleichtern einige unersetzliche Hilfswerke die Vertiefung im Material. Hervorragend darunter das von Georg Zivkovic herausgegebene „Altösterreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine 1541 bis 1918“ sowie der Band mit dem Titel

„Die kaiserliche, ab 1806 österreichisch-ungarische höhere Generalität und Admiralität 1600 bis 1918“.

Für kleinere Präzisierungen, z.B. für die Feststellung des genauen Datums von Beförderungen und Ernennungen, sind das von 1914 bis 1918 herausgegebene Personalverordnungsblatt sowie der Personalteil des Rendeleti Közlöny (Verordnungsblatt) der königlich ungarischen Landwehr unerlässlich.

Nun sollten auch einige Werke der Sekundärliteratur erwähnt werden, mit Ausnahme der neulich erschienenen Bücher, die ich schon früher besprochen habe. Die militärischen Fachzeitschriften der Zwischenkriegszeit, z.B. die Magyar Katonai Szemle (Ungarische Militärrundschau) und die Österreichische Wehrzeitung, brachten kürzere Nekrologe von meistens namhaften Fachautoren anlässlich des Ablebens von berühmten Generälen.

Eine wichtige Gruppe von Quellen stellen die Kriegsmemoiren dar. Diese haben jedoch bekanntlich zum Teil wenig Quellenwert. Die meisten Autoren analysieren ihre Rolle im Krieg befangen und heben diese hervor. Zu den gelungeneren gehören die Werke von Generaloberst Arthur Arz, dem letzten Generalstabschef der Monarchie, der aus einer sächsischen Bürgersfamilie in Hermannstadt stammte, gut Ungarisch sprach und mit einer Ungarin verheiratet war. Im Jahre 1924 in Wien erschien sein Werk „Zur Geschichte des Großen Krieges“ bzw. 1935, ebenfalls in Wien, „Kampf und Sturz der Kaiserreiche“. Einer Erwähnung wert ist auch das Buch „A magyar katona a Kárpátokban“ (Der ungarische Soldat in den Karpaten), Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940, von Sándor Szurmay, der als einer der beliebtesten Honvéddgeneräle bedeutende militärische Erfolge verbuchen konnte, wie auch die ungarischsprachigen Memoiren „Véres kárpáti virágok“ (Blutige Blumen der Karpaten), Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1924, und „A világháború amilyenek én láttam“ (Der Weltkrieg wie ich ihn sah), Bd. I–VII., MTA, Budapest, 1926–1934, von Erzherzog Joseph August.

Zahlreiche Laufbahnen von Generälen sind nur aufgrund der jährlich herausgegebenen Offiziersschematismen des gemeinsamen Heeres zu verfolgen. Die Reihe ist jedoch mangelhaft, da im Jahre 1915 keine Namensliste erschienen ist, und der letzte, in den Kriegsjahren herausgegebene Schematismus von 1918 die Verhältnisse vom Ende des Vorjahres widerspiegelt. Deshalb ist das von Jörg C. Steiner aufgrund des Standes vom 31. Dezember 1918 zusammengestellte „Schematismus der Generäle und Obersten der k.u.k. Armee“, Wien, Edition S und H, 1992, sehr hilfreich.

Als Kuriosum soll erwähnt werden, dass die nationale Schreibweise des Familiennamens von Generälen in den Schematismen zwar genau angegeben, der Vorname jedoch ins Deutsche übersetzt wurde. Gleichzeitig standen in den Offiziersranglisten der ungarischen Landwehr alle Vornamen auf Ungarisch oder mit ungarischer Umschrift, ausgenommen der kroatischen Offiziere.

In der Zwischenkriegszeit entstanden einige Biographien, die für die Forschung mehr oder weniger verwendbar sind. Dazu gehört beispielsweise das eher populärwissenschaftliche Werk von Rudolf Peerz über Feldmarschall Hermann Kövess, den bedeutendsten ungarischen Feldherrn des Ersten Weltkrieges, der von einem österreichischen General ungarischer Herkunft als Vater und einer siebenbürgischen Sächsin als Mutter in Temesvár geboren wurde und der letzte Armeeoberkommandant der Monarchie war. Dieses Buch mit dem Titel „Feldmarschall Baron Kövess“, Verlag der Blätter für den Abteilungsunterricht in Laibach, Wien, 1921, stellte gleichzeitig den ersten Band einer geplanten Reihe über die Generäle Karls IV. dar.

Unter den ungarischsprachigen Werken ist „József főherceg tábornagy“ (Feldmarschall Erzherzog Joseph), Gutenberg, Budapest, 1931, von József Gabányi ziemlich bekannt.

Zur Ergänzung der Biographie einiger mit den höchsten militärischen Auszeichnungen der Monarchie geehrten und herausragende Taten vollbringenden Generäle ist das von Oskar von Hoffmann und Gustav von Hubka herausgegebene Werk „Der Militär Maria Theresien Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914-1918“, Verlag Militärwissenschaftliche Mitteilungen, Wien, 1943, gut zu gebrauchen. Zu denjenigen, die einen bestimmten Auszeichnungsgrad (Großkreuz, Ritterkreuz) des Militär Maria Theresien Ordens erhielten, gehörten, ohne Anspruch auf Vollständigkeit: Generalmajor Béla Dáni, Feldmarschall Erzherzog Joseph August, Feldmarschall Hermann Kövess, Feldmarschalleutnant Géza Lukachich, Feldmarschalleutnant Pál Nagy und General der Infanterie Sándor Szurmay.

Zum Abschluss noch eine wichtige Quelle für sachliche Ergänzungen in der Laufbahn von einigen Generälen, die bei der königlich ungarischen Landwehr gedient haben: das von István Berkó herausgegebene „A magyar királyi honvédség története 1868-1918.“ (Geschichte der königlich ungarischen Landwehr 1868-1918), M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, 1928, das bis heute die vollständigste Zusammenfassung auf seinem Gebiet bietet.

Aus den bisherigen Schilderungen geht es schon hervor, dass die Erforschung der Laufbahnen der Generalität zahlreiche Schwierigkeiten in sich birgt. Im Allgemeinen lässt sich feststellen, dass trotz des relativen Reichtums an Quellenmaterial und Literatur viele Biographien schwer oder kaum zu rekonstruieren sind. Eine übergreifende Darstellung des Themas macht weitere eingehende Studien nötig, mit deren Hilfe in der Zukunft hoffentlich Ergänzungen und Berichtigungen durchzuführen sind, durch die der geplante Band zur besseren Kenntnis der Zeit des Ersten Weltkrieges beiträgt und nützliche Zusatzinformationen für Forscher und interessierte Leser bieten kann.

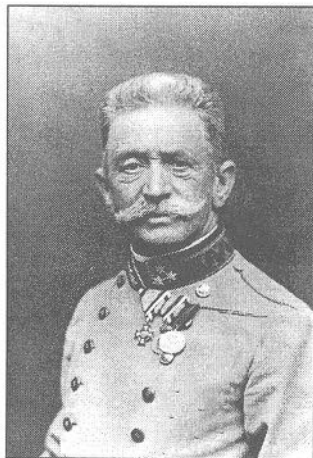
Arthur Arx von Straussenburg (1857–1935) báró, a képen vezérezredesi rangban. Arx osztrák–magyar fegyveres erő vezérkari főnöke 1917–18-ban, majd 1918. november 1–3. között a haderő főparancsnoka.

Baron Arthur Arx von Straussenburg (1857–1935), auf dem Bild als Generaloberst. Generalstabschef der gesamten bewaffneten Macht der Österreichisch-Ungarischen Monarchie in den Jahren 1917–1918, zwischen 1–3. November 1918 Armeeoberkommandant.

Bojnai Borojević Svetozar (1856–1920) báró, a képen vezérezredesi rangban. Ausztria-Magyarország legismertebb horvát születésű tábornoka. 1915–17 között az olasz front isonzoí szakaszának védelmét vezeti, amiért „az Isonzó oroszlánja” nevet kapja.

Baron Svetozar Borojević de Bojna (1856–1920), auf dem Bild als Generaloberst. Bekanntester General Österreich-Ungarns kroatischer Herkunft. Zwischen 1915–17 leitet er die Verteidigung des Frontabschnitts von Isonzo, weshalb er der „Löwe von Isonzo” genannt wird.

Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) gróf, a képen gyalogsági tábornoki rangban. 1906–1911, valamint 1912–1917 között az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnöke, ő irányítja a birodalom fegyveres erejének hadműveleteit a világháborúban.

Graf Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925), auf dem Bild als General der Infanterie. Zwischen 1906–1911, sowie 1912–1917 Generalstabschef der gesamten bewaffneten Macht der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, er leitet die militärischen Operationen der Donaumonarchie im Weltkrieg.

Békesi Csanád Frigyes (1861–1937), a képen gyalogsági tábornoki rangban. A világháború alatt hadosztály-, majd hadtestparancsnok az orosz, a román és az olasz harctéren.

Frigyes Csanád von Békés (1861–1937), auf dem Bild als General der Infanterie. Im Weltkrieg Divisions-, später Korpskommandant an der russischen, rumänischen und italienischen Front.

József Ágost (1872–1962) főherceg, a világháború legismertebb magyar tábornoka, a képen vezérezredesi rangban. A világhégés során hadtest-, majd hadseregparancsnok az orosz és az olasz fronton. 1918. október legvégén királyi biztos Budapesten, 1919. augusztus 6–12. között Magyarország kormányzója.

Erzherzog Joseph August (1872–1962), bekanntester ungarischer General des Weltkrieges, auf dem Bild als Generaloberst. Im Weltkrieg Korps-, später Armeekommandant an der russischen und italienischen Front. Ende Oktober 1918 Homo regius in Budapest, zwischen 6–12. August 1919 Gouverneur in Ungarn.

Kövessházy Kövess Hermann (1854–1924) báró, a Monarchia legeredményesebb világháborús magyar születésű hadvezére, a képen gyalogsági tábornoki rangban. 1918. november 3–11. között az osztrák-magyar haderő utolsó főparancsnoka.

Baron Hermann Kövess von Kövessháza (1854–1924), erfolgreichster in Ungarn gebürtiger Feldherr der Monarchie, auf dem Bild als General der Infanterie. Zwischen 3–11. November 1918 letzter Armeekommandant der österreichisch-ungarischen Streitkräfte.

Nagy Pál (1864–1927), a képen altábornagyi rangban. A világháborúban végig honvéd gyaloghadosztályokat irányít az orosz és az olasz hadszíntéren. 1922–25 között a magyar királyi honvédség főparancsnoka.

Pál Nagy (1864–1927), auf dem Bild als Feldmarschallleutnant. Im Weltkrieg führt er Infanteriedivisionen der königlich ungarischen Landwehr an der russischen und italienischen Front. Zwischen 1922–1925 Oberkommandant der königlich-ungarischen Honvéd.

Dentai Rohr Ferenc (1854–1927) báró, a képen tábornagyi rangban. 1913–14-ben a magyar királyi honvédség főparancsnoka. 1915–17 között hadseregpáncsnok az olasz, 1917–18-ban pedig a román hadszíntéren.

Baron Franz Rohr von Denta (1854–1927), auf dem Bild als Feldmarschall. In den Jahren 1913–1914 Oberkommandant der königlich-ungarischen Landwehr. Zwischen 1915–1917 Armeekommandant an der italienischen, 1917–1918 an der rumänischen Front.

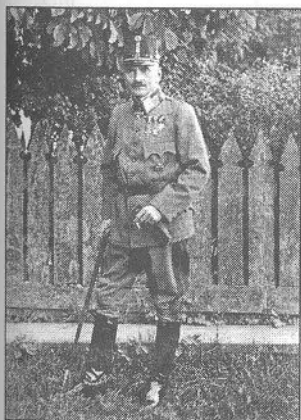
Uzsoki Szurmay Sándor (1860–1945) báró, a képen altábornagyi rangban. A világhégés idején hadosztály-, majd hadtestparancsnok az orosz harctéren, 1917–18-ban magyar királyi honvédelmi miniszter.

Baron Sándor Szurmay von Uzsok (1860–1945), auf dem Bild als Feldmarschalleutnant. Im Weltkrieg Divisions-, dann Korpskommandant an der russischen Front, zwischen 1917–1918 königlich-ungarischer Landesverteidigungsminister.

Fogarasi Tamásy Árpád (1861–1939), a képen tábornagyi rangban. 1914 novemberétől 1915. március 22-ig Przemysl várának helyettes parancsnoka. Az orosz hadifogságból 1918 februárjában tér haza, majd hadosztály- és hadtestparancsnok az olasz fronton.

Árpád Tamásy von Fogaras (1861–1939), auf dem Bild als Feldzeugmeister. Vom November 1914 bis zum 22. März 1915 Kommandant-Stellvertreter der Festung von Przemysl. Er kehrt aus der russischen Gefangenschaft im Februar 1918 heim, und wird dann Divisions- und Korpskommandant an der italienischen Front.

Nádasi Tersztyánszky Károly (1854–1921), a képen vezérezredesi rangban. A világháború idején hadtest-, majd hadseregpárancsnok a balkáni és az orosz fronton.

Karl Tersztyánszky von Nádas (1854–1921), auf dem Bild als Generaloberst. Im Weltkrieg Korps- sowie Armeekommandant auf dem Balkan und an der russischen Front.

*A fényképek a budapesti Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumából származnak.
Die Bilder stammen aus dem Fotoarchiv des Militärgeschichtlichen Museums von Budapest*

Literatur

ARZ Arthur

1924 *Zur Geschichte des Grossen Krieges.* Wien

1935 *Kampf und Sturz der Kaiserreiche.* Wien

BERKÓ István

1928 *A magyar királyi honvédség története 1868-1918.* Kiadja a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár

BONA Gábor

2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban.* Budapest: Heraldika Kiadó.

C. STEINER, Jörg

1992 *Schematismus der Generäle und Obersten der k.u.k. Armee.* Wien: Edition S und H.

DEÁK István

1993 *Volt egyszer egy tisztkar. A Habsburg-monarchia katonatisztszjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Budapest: Gondolat

GABÁNYI János

1931 *József főherceg tábornagy.* Budapest: Gutenberg

HAJDU Tibor

1999 *Tisztkar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. História.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete

HOFFMANN, Oskar von - HUBKA, Gustav von

1943 *Der Militär Maria Theresien Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918.* Wien: Verlag Militärwissenschaftliche Mitteilungen

ÖSTERREICH, von Erzherzog Joseph August Viktor Klemens Maria

1924 *Véres kárpáti virágok.* Budapest: Hadtörténelmi Levéltár

1926-1934 *A világháború amilyenek én láttam.* I–VII. kötet. Budapest: MTA

PEERZ, Rudolf

1921 *Feldmarschall Baron Kövess.* Wien: Verlag der Blätter für den Abteilungsunterricht in Laibach

POLLMANN Ferenc

2003 *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása.* Budapest: Balassi Kiadó

SZAKÁLY Sándor

2001 *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945.* Budapest: Ister

SZÁMVÉBER Norbert

2000 *Magyarország az első világháborúban.* Budapest: Petit Real Könyvkiadó

SZURMAY Sándor

1940 *A magyar katona a Kárpátokban.* Budapest: Egyetemi Nyomda

ZIVKOVIC, Georg

o. D. *Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwebr und Kriegsmarine 1541 bis 1918.*

o. D. *Die kaiserliche, ab 1806 österreichische, ab 1868 österreichisch-ungarische höhere Generalität und Admiralität 1600 bis 1918.*

Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború forradalmi szakaszában 1793–1795

A köztudatba kevésbé került be a tény, hogy a Franciaország elleni első koalíciós háború (1792–1797) idején a magyar korona országainak területére hadifogolyként mintegy 13 ezer francia altisztet és közlegényt és 2000 tisztet szállítottak.¹ Az ellenségeskedések csak 1793 nyarára jutottak abba a stádiumba, hogy nagy létszámú kölcsönös fogolyejtésekről beszélhessünk. Az akkoriban szokásos, pozíciókereső harcászati elveknek megfelelően a foglyok zömét az aktuális hadműveleti vonal erődjének meghódoltatása során ejtették (Condé, Valenciennes, Le Quesnoy, Fort Louis), s csak kisebb részben szereztek nyílt összecsapások (Avesnes, a Weissenburg–Lauterburg-vonal, Maubeuge és Bouchain, Beaumont, Landrécies, Charleroi) közben.

A fogolyszállítások

Wallis altábornagy, a bécsi udvari Haditanács ügyvezető elnöke első ízben 1793. július 22-én tájékoztatta Barco lovassági tábornokot, a magyarországi (budai) főhadparancsnokság (General Commando) Coburg tábornagyot helyettesítő vezetőjét a Condé erődjének július 10-i elestét követő első jelentős fogolyszállítmányok megindulásáról. Az eredeti elképzelések szerint a franciákat a csehországi Eger (Cheb) várába szállították volna, de az uralkodó akaratának megfelelően a Haditanács szlavóniai, bánági és magyarországi elhelyezésüket szorgalmazta.²

Barco, a budai vezénylő tábornok hosszas iratváltások és alkuk után csak november 28-án tájékoztathatta Wallist tervezetéről, miszerint Magyarorszá-

¹ Lenkefi Ferenc, főtanácsos, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Jelen tanulmány a *Levéltári Szemle* 1995/2. számában megjelent közlemény átdolgozott változata.

² Hadtörténelmi Levéltár (Budapest) – Magyarországi Főhadparancsnokság (General Commando in Ungarn – a továbbiakban G. C.) 1793-36-6.

gon Pozsonyban 1000, Lipótváron 500, Aradon 2000, Kiscellben 1500, Pesten 955, Kassán 350 közfogyot fogadhatott. Nagyváradon 450, Szegeden 213, Munkácson 100 tisztre volt hely, összesen tehát 763 tisztet, 6305 közlegényt és altisztet szállíthattak. Erdélyben, ahol Mitrowsky tábornagy, a Nagyszébenben székelő ottani főhadparancsnokság vezetője vitte az ügyeket, Gyulafehérváron 700, Fogarasban 300 közfogyot elhelyezését fontolgatták, s ez egyelőre csak terv maradt. A Bánság – itt Temesvár székhellyel Soro altábornagy állt a főhadparancsnokság élén – 1200 közfogyot vállalt. Szlavónia – Genevne altábornagy vezénylete alatt – Péterváradon 450, Eszéken, Brodban és Gradiskán együttesen 1800 főt, összesen 2250 foglyot fogadhatott. A kezdeti időszakban tehát összességében 652 tiszttel és 10 755 közfogyollyal számoltak.³

Az első nagy fogolyszállítmány 14 menetoszlopban 1794. január 13-ig folyamatosan érkezett be az első nagy elosztóállomás, a pozsonyi főhadbiztoság területére, amelynek összesítése szerint 708 tisztet és 6702 altisztet, ill. közkatonát vehettek számba.⁴ Az udvari Haditanács 1794. február 10-én újabb öt menetoszlop indításáról értesítette a budai vezénylő tábornokot, miszerint 188 francia tiszt és 2832 közlegény érkezésére számíthattak.⁵ Az 1794. év júliusának végére beszélhetünk arról, hogy a számba vett internálási helyszínek kezdtek betelni. A budai főhadparancsnok augusztus 23-án terjesztette fel első nagy összesítő kimutatását, amelyben 11 594 főben maximalta Magyarország és tartományai kapacitását.⁶ Mivel október közepe óta új szállítmány nem érkezett, s továbbiakról sem tájékoztatott a Kinsky lovassági tábornok vezetése alatt állt alsó-ausztriai főhadparancsnokság, Buda ezt az 1794. évre vonatkoztatva véglegesnek tekinthető állapotot december 22-én – feltüntetve a változásokat és a még rendelkezésre álló helyeket –, újabb átfogó létszámkimutatásban rögzítette, az októberi állapotnak megfelelően.⁷ Eszerint Pozsonyban 707, Győrben 526, Lipótváron 392 közfogyot élt, Kiscellben 414 tisztet írtak össze, míg a pesti Újépületben 378-at. A pesti tábori kórházban 156 közfogyot volt, Munkácson 89 tiszt. Aradon 934 közfogyot regisztráltak, Temesváron 1045-öt. Csákován 282 tiszt élt, Szegeden 620, Nagyváradon 665, Kassán 402 közlegény. Péterváradon 645, Eszéken 1823 katonát írtak össze, míg Brodban 12, Rácsán 30 tiszt volt, 2 legénnyel. A

³ G. C. 1793-36-177.

⁴ G. C. 1794-36-87 848. sz.

⁵ G. C. 1794-36-103 1027. sz.

⁶ G. C. 1794-36-763 5741. sz.

⁷ G. C. 1794-36-763 5741. sz.

végző összesítés szerint a felsorolt helyszíneken 9144 fogoly élt, miután a teljes beállított létszámra, 10 220 főre, 1076 főnyi veszteség jutott. Bár a kimutatás szerint 11 960 hely állt rendelkezésre, az előterjesztések a 9144 közfogylyon felül további 240 tisztre és 2747 főnyi legénységre, 171 fős többletre szóltak. Az eddigi gyakorlatnak megfelelően a szállítás közben adódó veszteséggel is számoltak.

A részleges fogolycserék 1795. áprilisi megindulásáig még három hasonló összesítést terjesztett fel a budai főhadparancsnokság, melyek szerint 1795 januárjában 9187, februárban 9083, márciusban 8947 foglyot írtak össze.⁸

Az internálási helyszínek és betöltésük adatai mellett nem kevésbé fontos a fogolyszállítások kivitelezése, amelyhez a vonulataison túl hozzátartozott a franciák útközben történő őrzése, ételmezése és egészségügyi ellátása is. A foglyokat a hadszíntérről menetben kísérték Günzburgig, ahol, amíg az időjárás lehetővé tette, behajózták őket. A többnyire linzi, ybbsi, kremsi, stockeraui megállók után Dévénynél történt magyarországi átvételük. Első alapos pozsonyi létszám- és egészségügyi felülvizsgálatuk után, az ide és Lipótvárra szántak elkülönítése után lehetőség szerint Pest-Buda felé is vízen szállították őket, ahol megtörtént végleges elosztásuk. Innét az internálási helyszíntől függően Szlavónia és a Bánság, valamint Szeged és Arad felé amíg lehetett, a Dunán, illetve a Tiszán és a Maroson utaztak. Kassa, Nagyvárad, Munkács csak szárazföldön volt elérhető. A jegesedés miatti kényszerű téli menetek alkalmával már a beléptetések is aszerint történtek, hogy a Duna jobb, illetve bal partján volt-e megközelíthető a cél. Eszerint bal parti közlekedtetés esetén a Morvamezőn (Marchfeld) keresztül érkeztek, míg jobb parti állomás eléréséhez köpcsényi (Kittsee) vagy királyhidai (Bruck an der Leitha) belépés után tértek rá a budai postaútra (Poststrasse).

Ételmezésüket – ennek biztosítására a helytartótanács is mozgósította a polgári hatóságokat – a magukkal vitt többnapos tartalékból, valamint a pihe-nőhelyek közelében felállított raktárakból oldották meg. A kíséret magával vitte a hópénz és más, esetleg felmerülő költségek fedezésére szolgáló pénzüsszeget is. A foglyok éjszakáztatására – hogy távol tartsák őket a lakosságtól – útközben a településektől messzebb eső pajtákban, színekben került sor. Betegeket nem hagyhattak hátra, őket szekereken, vagy tisztek esetében fizetség ellenében az egészségeseket is, előfogatokon, kocsikon vitték tovább. Vízi szállítás során, amíg télidőben lehetett, a foglyokat tapasztott kályhakkal fűtött, fedett hajókon utaztatták, szigorúan elkülönítve a betegeket. A halot-

⁸ G. C. 1795-36-321 2593-2639. sz.

takat a járványveszély miatt ruhástól, legalább 9 láb (kb. 2,8 m) mélyre kellett temetni.⁹

Kórházi ellátásra a végleges fogolytartó helyszíneken volt ugyan lehetőség, de igazi ispotályként csupán a pesti tábori kórház működött. Az ápolószemélyzet hiánya miatt fogoly kirurgusokra és egészséges foglyokra is igényt tartottak, csakúgy, mint civil seborvosokra és később polgári személyekre is. A mortalitás ennek ellenére meglehetősen nagymértékű volt, s főleg szállítás közben, a veszteségek katasztrofálisak is lehettek, amire egy 1794. február 15-i jelentés is utalt. Basins százados szállítmányát 1793. december 5-én adták át Pozsonyban, s mire 1794. január 10-én Eszékre értek, az 1502 főnyi transzportból 509 ember maradt életben.¹⁰

A „hadifogoly-bürokrácia”

A foglyok pontos nyilvántartása a katonai parancsnokságok szempontjából mindvégig elsődleges fontosságú volt, s kiterjedt az esetleg kíséretükben lévő hozzátartozóikra is. Hasonlóképpen nagy hangsúlyt fektettek a halotti kimutatások lelkiismeretes vezetésére, s a foglyok levelezésével, pénz- és fizetési ügyeivel, küldeményeivel kapcsolatos nyilvántartások, keresőlisták karbantartására. A névsorok felvételére először a fogságba esés színhelyén került sor. Az eredeti ellenőrző lajstromok (Haupt Revisions Liste) összehasonlítási alapként szolgáltak a később, Magyarországon felvett nyilvántartásoknak. Az udvari Haditanács 1793. augusztus 17-én részletesen szabályozta az adminisztráció irányelveit. Eszerint a hadifoglyokról naprakész rang- és állomány-nyilvántartásokat kellett vezetni, feltüntetve a változásokat s a kapcsolatos költségeket. Az országba kísért és szétosztott foglyokról az eredeti jegyzékek felhasználásával újonnan összeállított és aktualizált állománytáblákat minden hó végén, csatolva az ellátólistákat (Verpflegs Liste) és a halotti bizonyítványokat (Todtenschein), fel kellett terjeszteni a Haditanácsnak.

Az országon belüli fogolykontingensek szétosztása a magyarországi főhadparancsnokság irányításával a budai és a pesti hadbiztosságok közreműködésével történt. Ezek a menetlevelek (Marche Designation) és a behajózási kimutatások (Embarquirungs Entwurf) csupán a foglyok és a kíséret létszámát közölték, feltüntetve az útiköltségeket, s megszabva az óvintézkedéseket. A név

⁹ G. C. 1793-36-236 8563. sz.

¹⁰ G. C. 1794-36-115 1141. sz.

szerinti adatközlés a fogolycserék megkezdésével vált igazán fontossá, valamint egyéni keresések esetén volt elengedhetetlen. A tisztii foglyok nevesítésében jelentős segítséget nyújtanak az általában sikerrel begyűjtött – a fogságban a lojalitást megkövetelő – nyilatkozatok (Revers) igazoló névsorai.

A szervezett fogolycserékre felkészülve a felső-rajnai hadsereg mellett működött fogolycsere-bizottság (Auswechslungs-, ill. Racionierungs Commission) Zebro von Wachenburg alezredes és hadbiztos, Prenninger ajánlására a foglyok pontos havi nyilvántartására még nagyobb gondot kellett fordítani. Ennek érdekében mintát is mellékeltek, hangsúlyozva, hogy a francia nevek felvételekor adódó torzításokat ki kell küszöbölni.¹¹

A foglyok egymás közti és családtagjaikkal, ismerőseikkel történő levelezése a Haditanács és az érintett főhadparancsnokságok betekintési jogával megengedett volt. Minden írást, tárgyküldeményt, pénzáttalást (az assignátákat, mivel nem ismerték el érvényes fizetőeszköznek, letétbe helyezték), kivétel nélkül engedélyeztetni kellett.¹² Ennek ellenére gyakran előfordult, hogy a katonai hatóságok közvetítők révén és más nem megengedett módon továbbított levelekre bukkantak. A küldeményforgalom ellenőrzése során a problematikusnak ítélt tárgyakat, iratokat és könyveket is kiszűrték.

A hadifoglyok ellátása terén elfogadott elv volt, hogy a tisztii és altisztii állomány alanyi jogon megkapta rangjának megfelelő illetményét, de a császári királyi hadsereg békedíjazásának megfelelően.¹³ A fizetési kategóriák megállapításánál a fogságba eséskor kiállított ellenőrző lajstromok adatait vették alapul, elejét kívánván venni a későbbi reklamációknak. A gondos pénzkezelés azért is fontos volt, mert a fogoly tisztieknek mindenért fizetniük kellett, beleértve a természetbeni juttatásokat is. A legénységi állomány napi négykrajcáros zsoldja nem lett volna elegendő létfenntartásukhoz, az ő ellátási és gyógykezelési költségeik a kincstár terhelte, miként tartózkodási helyeik lakhatóvá és őrizhetővé tétele is. A budai főhadparancsnokság a hiányosságok ellenére nem mulasztotta el megjegyezni a francia foglyoknak császári királyi sorstársaikhoz képest kedvezőbb helyzetét. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a francia hadsereg saját állományát is assignátákban fizette.¹⁴

¹¹ G. C. 1794-36-420 3457. sz.

¹² G. C. 1794-36-498 1129. sz.

¹³ G. C. 1793-36-15.

¹⁴ G. C. 1794-36-116 1160. sz. „... ihre Gefangenschaft im Vergleich mit der französischen Behandlung unserer Offiziers, die statt baaren Geld Assignaten und dafür doch nichts zu leben bekommen, eine ganze Wohlthat für sie seye.”

A foglyok mindennapi élete

A fogolytartó helyszínekre érkezést követően a helyi parancsnokságoknak kellett gondoskodniuk a franciák megfelelő elhelyezéséről, őriztetéről, ellátásáról, de teljesíthető kívánságaikat is figyelembe vehették, természetesen az előírások figyelembevételével. A tiszteket más helyszíneken helyezték el, mint a legénységet, kivételt csak a tisztiszolgák képeztek, vagy a kórházi fogoly ápolószemélyzet. Az elkülönítési szándék még hangsúlyozottabb volt ott, ahol alkalmak adódhattak a helyi lakossággal való – néha sikeres – kapcsolatfelvételle. Intézményes munkára fogásról ebben az időszakban nem volt szó, legfeljebb vízfordás, vagy környezetük rendben tartása tekintetében. Az elhelyezésnél természetes volt a tisztek és az altisztek, illetve közlegények más-más módon történő kezelése. Előbbieket bérleti díj ellenében berendezett szobákban, tábormokok esetében kivétel nélkül egyedül, a többieket kettesével vagy a lehető legkevesebb embert összezárva igyekeztek elszállásolni. Temesvárott kezdetben polgári házak is számításba jöttek, de később ezt mindenütt a várakon, jól őrizhető kaszárnyákon belül oldották meg.

A közembereket és az altiszteket a várakon belül általában lakhatóvá tett kazamatákban, a laktanyákban pedig nagyobb helyiségekben, tömegesen tartották. Fekvőhelyül számukra puszta szalma vagy szalmazsák járt, a tiszteknek rendes fekvőalkalmatosság, térítés ellenében adott ágyneművel. Minden helyszínen egy-egy fogadós vagy markotányos (mint bérlő), esetleg a prófosz alkalmazásával az ételen kívül többek között a bort is biztosították, ami gyakori kicsapongásokhoz vezetett: „... unter den Kriegsgefangenen die Trunkenheit so sehr in Schwang gehet, und hiedurch mehrere zu verschiedenen Ausschweifungen verleitet werden...”¹⁵ Egyéb árucikkek beszerzését a tisztek megfelelő kísérettel a helybeli piacon oldhatták meg, később e célra legényeket is kijelölhettek. A tisztitérítéskötelezettség az összes használati eszközre, úgymint a főzőedényekre, a kincstári ruhadarabokra, berendezési tárgyak használatára, valamint a tűzfára, a világításra, a gyógykezelésre is vonatkozott.

A főhatóságok gondjait fokozta az is, hogy egyes tisztii helyszíneken valamiféle szimpátiából vagy az ellenfélnek kijáró lovagiasságból az ottani parancsnokok igyekeztek kedvében járni a legyőzötteknek. Ez természetesen csak abban az esetben állt fenn, ha megfelelő lojalitást, nézetazonosságot érzékeltek, vagy bizonyos szívességeket (tolmácsolás, információk adása, fegyelem fenntartása stb.) próbáltak ily módon viszonzni. Ezek közé a kedvez-

¹⁵ G. C. 1794-36-559 1211. sz.

mények közé tartozhatott a városbeli sétára engedés (Szeged, Eszék, Temesvár), mesteremberek: szabó, cipész, csizmadia fogadása (Pozsony, Pest), fürdőbe járás (Buda, Slatenice), helyi notabilitások vagy konzumnők látogatásra engedése (Nagyvárad, Eszék, Szeged), konyhakert művelése (Temesvár), lovak megtartása (Szeged, Nagyvárad).¹⁶ Az esetleges világnézeti azonosság egészen sajátos módon is érvényesülhetett Eszéken, ahol Rosenberg vezérőrnagy, várparancsnok francia tisztet bizalmába fogadva, felfedte szabadkőműves voltát, kijelentve, hogy minden szabadkőműves jakobinus.¹⁷ Ezek a tendenciák a későbbiekben a fokozódó szigor nyomására nagyrészt elhaltak.

A mindennapi élethez tartozott, s a tétlen elzártság könnyebb elviselését segíthette a lelkigondozás intézményesítése az ezt igénylő hadifoglyok körében. A francia emigráns lelkészek feladata egyáltalán nem volt könnyű, mivel a – többnyire jakobinus érületű – tisztek között gyakori elutasításba ütköztek. Ennek ellenére az esztergomi és a kalocsai egyházmegye anyagi hozzájárulásának is köszönhetően, tucatnyi francia pap hirdethette az ígét, leginkább a közfoglyok között.¹⁸

A fogoly tisztikarban az elzártság körülményei közepette a magukkal hozott személyes ellentéteken túl fokozottan felszínre tört a jakobinus-royalista szembenállás. A világnézeti konfrontáció a papok elutasításán és bojkottálásán kívül a forradalmi hadsereg felépítése során feltört – tehát nem a régi királyi ezredektől átvett – francia tisztek jóvoltából és befolyására, egyéb fegyelemsértésekben is megnyilvánult. Legenyhébb, csupán passzívan demonstratív formája ennek az volt, hogy az egymás között kölcsönösen szilárd egyetértést és komoly vonzalmat: „*unter sich eine wechselseitige feste Einverständniß und einen bedencklichen Hang*” tanúsító jakobinus tisztek körbenyírt hajviseletükkel tüntettek: „*die mit dem Übel des Jakobinismus angesteckte feindliche Gefangene Offiziersrunde Haar tragen und sich dadurch kennbar machen.*”¹⁹ Őket a rendelkezéseknek megfelelően szállítás közben, de megérkezésük után alakulat szerint is igyekeztek elkülöníteni társaiktól, mint például a Nemzeti Gárda tisztjeit a seregredekétől.²⁰

¹⁶ G. C. 1794-36-122, 147, 211, 448, 543, 812

¹⁷ G. C. 1793-36-240 1926. sz.

¹⁸ A kérdésre részletesen l. Lenkefi 2000: 224–242.

¹⁹ G. C. 1793-36-176 8186. sz.

²⁰ G. C. 1793-36-264 8744. sz.

Az udvari Haditanács 1793. november 7-i utasításában hagyta meg, hogy a foglyok büntetőügyeiben fegyelmi és bírói eljárás esetén a honi hadi rendelkezések szerint kell eljárni.²¹

A lakosság távoltartása a vonuló vagy már elhelyezett hadifoglyoktól nem csak egészségügyi okokból volt szükséges, hanem a forradalmi eszmék népszerűsítésének veszélye miatt is. Az esetleges közeledési alkalmakkor a franciák egy leirat szerint gombokat osztogattak a szabadság jelképeivel, valamint Liberté és Égalité feliratokkal. A rendőrminiszter ezért elrendelte, hogy ha ilyeneket találnak, azokat kobozzák el és akadályozzák meg másolásukat.²²

A hadifoglyok zömének beérkeztével a szökésekre vonatkozó eljárást a Haditanács 1793. december 18-án szabályozta. Ennek értelmében a behozónak a saját dezertőrökre megállapított 24 forint fogdíj járt, amelyet a tisztek esetében az illetményből kellett levonni. A foglyok és a lakosság elkülönítésének szükségességéből következett az is, hogy előbbieket nem dolgozhattak honi művészek, iparosok és mások részére.²³ Bár a fogoly tisztek oldalfegyvereiket kezdetben megtarthaták, poggyászaikat alaposan át kellett vizsgálni, nehogy tiltott könyvek, iratok stb. mellett pisztolyok, zsebpisztolyok, törősbotok s más titkos fegyverek maradjanak náluk. Uralkodói parancsra az internálási helyszíneken tilos volt komédiák és tragédiák játsszása is.²⁴

A meglehetősen szigorú korlátozó rendelkezések ellenére a tiszti foglyok nemegyszer alkalmat találtak közös demonstratív összejövetelekre, főleg a forradalmi évfordulók ürügyén Szegeden és a pesti Újépületben. Roumilhac tábornok neve említhető meg elsősorban, aki haláláig javíthatatlannak bizonyult. A forradalmi megemlékezések sorában a legjelentősebb az 1794. augusztus 10-én, az Újépületben lezajlott megmozdulás volt. A francia tisztek feleségeikkel együtt napközben jelvényekkel és szabadságfákkal ünnepélyes külsőségek közepette felvonultak az udvaron, majd szétoszlásuk után este gyertyás demonstrációt tartottak.²⁵ Természetesen az ellentábor képviselőinek megnyilvánulására is van példa. D'Argoubet ezredes Szegeden nyíltan hangoztatta köztársaság-ellenes averzióit, miszerint ő a király és nem a köztársaság katonája: „Soldat du Roi, jamais de la République.”²⁶

²¹ G. C. 1793-36-147 834. sz.

²² G. C. 1793-36-249 1930. sz.

²³ G. C. 1793-36-263 8740. sz.

²⁴ G. C. 1793-36-133 1751. sz.

²⁵ G. C. 1794-36-743 1518. sz.

²⁶ G. C. 1794-36-424 800. sz.

Valószínűleg a felgyülemlett energiák levezetésére engedte meg a Haditanács, hogy Győrben az ottani közfogyok vívőleckékkel múlassák idejüket. Ezt természetesen csak botokkal tehették, s közben is ügyelniük kellett arra, hogy ne kerüljön sor kihágásra.²⁷

A szökés mint a legsúlyosabb fegyvelemsértés a magyarországi internálási helyszíneken csak egyetlen bizonyított alkalommal fordult elő, akkor is a kevésbé jelentős Lipótváron, s a szökevény őrzetöt nemsokára elfogták.²⁸ Szökés-gyanús eset, de inkább a csínyek kategóriájába tartozik négy francia tiszt tette, akik az Újépületből a Margitszigetre „távoztak”, s teljes nyilvánosságban ott töltötték a napot.²⁹ Ugyancsak az Újépületből lépett meg városnézési szándékkal egy fősebesz, akit másnapi visszahozatala után az előzőekhez hasonlóan 14 napi vasas áristommal és a fogdíj levonásával büntettek.³⁰ Fontosnak számító foglyok – őket általában államfogyoknak minősítették – útközben és rabságuk helyszínén is kiemelt felügyeletnek „örvendhetek”, mint a pesti tábori kórházban külön szobában őrzött közjóléti biztos Garnerin, a Munkácson tartott Charles du Bost és Daniel Stamm vagy az Olmützben elzárt Lafayette, akinek szökési kísérlete ideges iratváltást és szigorú vizsgálatot eredményezett.³¹

Ellentétben a már végleges helyeikre szállított foglyok kísérleteivel, komoly próbálkozásokra derült fény Magyarországra kísérésük közben. A legjelentősebb ezek közül négy tiszt 1794. augusztus 9-i vállalkozása, őket csak 10 nappal később fogták el, nem messze a svájci határtól.³² A nagyobb publicitást kapott kudarcok mellett egy közelebbről nem említett, hat tiszt által véghezvitt sikeres szökés, s az azt követő híradásuk a magyarországi állapotokról, igencsak megterhelte a hadviselők fogoly-diplomáciáját.³³ Hasonlóképpen erőteljes rosszallást és ultimátumot eredményezett francia részről az emigráns Condé-csapattest toborzóinak egyébként kevés eredménnyel járt, s császári-királyi részről is csak megtűrt akciója, melynek során az itteni foglyokból kívánták kiegészíteni a nevezett alakulatot.³⁴

²⁷ G. C. 1794-36-469 1165. sz.

²⁸ G. C. 1794-36-935 933. sz.

²⁹ G. C. 1794-33-204 726. sz.

³⁰ G. C. 1794-33-239 852. sz.

³¹ G. C. 1794-36-856, 897, 1795-33-98

³² G. C. 1794-15-371 966. sz.

³³ G. C. 1794-36-1011 2017. sz. Mind a Haditanács, mind a budai főhadparancsnokság tagadta, hogy a franciák Magyarországról szöktek volna, s beszámolójukat is hazugságnak nyilvánították.

³⁴ G. C. 1794-36-712 4958. és 4959. sz.

Mindezek a hadifogolykérdést végső soron csak „színező” nehézségek nem akadályozhatták meg a porosz „kiugrás” (bázeli különbéke, 1795. április 5.) hatására erősödő, s gazdasági okokból is indokolt törekvést, hogy a hadviselők felvessék a fogolycserék kérdését.

Az 1795. évi fogolycserék

Wallis altábornagy 1795. április 9-én tudatta a budai főhadparancsnoksággal, hogy a Nassau-Dietzben működő fogolycsere-bizottság részéről Zebro alezredes megtette az előkészületeket a kétoldalú fogolycserékre.³⁵ Elsőként a nem harcoló kategóriába tartozó foglyok (jogi, hivatali, pénzügyi, egészségügyi, ételmezési és ellátó személyzet, szállítmányozók, mesteremberek, tábori lelkészek, zenészek stb.) nyilvántartásba vételére került sor.³⁶ A szabadlábba helyezések a túloldalon már május elején megkezdődtek, ezzel szemben a császári-királyi hatóságok ténykedése technikai és bürokratikus akadályok miatt, meglehetősen vontatottan haladt. Az 1795. év júliusára a kicserélendők kategóriájába sorolták a rokkantak és a szolgálatra alkalmatlanok csoportjait.³⁷ A szabadulók körébe a folyamatos egyeztetések eredményeként egész alakulatokat és helyőrségeket is bevontak, mint például Condé, ill. cs. kir. oldalról Ypern védőit.³⁸

A tisztek cseréje egyre inkább függetlenedett a kategorizálástól, főleg név szerinti keresőlisták köröztetésével paritásra, illetve előzetesen megállapított keretszámok betartására törekedtek. Bár a hadviselő felek között fogolydipломáciai síkon érthetően erőteljes bizalmatlanság érvényesült, jó néhány példa akadt tiszti becsületszóra elengedésre. Az elbocsátandó fogoly tisztnek ilyenkor meg kellett ígérnie, hogy az adott háborúban nem szolgál ismét fegyveres kézzel. A francia fogolycsere-bizottság részéről a Baselben működött Bacher ügyvivő az egyensúly megtartása érdekében javasolta, vegyék figyelembe azt a sajátosságot, hogy míg francia oldalról több tiszt, császári oldalról több közkatona esett fogságba.³⁹

Wallis tábornok augusztus 29-i parancsában a részleges cserék mellett a teljes körű cserék lehetőségét is felvetette, hiszen az addigi lépések ebbe az

³⁵ G. C. 1795-36-233 1988. sz.

³⁶ G. C. 1795-36-267 2212. sz.

³⁷ G. C. 1795-36-509 1248. sz.

³⁸ G. C. 1795-36-605 4547. sz.

³⁹ G. C. 1795-36-609.

irányba mutattak.⁴⁰ A fennakadások ellenére augusztus folyamán a visszaszállítások tömegessé váltak. A Rajna-vidékre szánt foglyok közül a Magyarországról érkezőket Pozsonyban gyűjtötték össze, majd Alsó-Ausztria, Cseh- és Morvaország érintésével Günzburgon, az osztrák területekről indulókat Tirolon keresztül juttatták el a Strasbourg melletti Kehlbe. A Bánságból és Szlavóniából érkező foglyokat Vas vármegyén és Stájerországon át irányították. A későbbiekben a Basel melletti Lörrach kijelölése után a transzportok zöme Elő-Ausztrián és Svábföldön keresztül vonult.⁴¹

Az aggasztó technikai és egészségügyi nehézségek ellenére egyre gördülékenyebb hazaszállításokat a Haditanács december 15-i parancsa állította le.⁴² Valószínű, hogy ezt egyelőre a tél szigora és nem politikai okok váltották ki, hiszen a kényszerpihenő után Wallis már 1796. február 18-án ismét elrendelte a fogoly közlegények és altisztek útnak indítását oly módon, hogy őket a hadszíntérre induló saját pótlegénységgel együtt kell Belső-Ausztriába kísérni, s onnan a kicserélési pontokra.⁴³

A tárgyalt időszak fogolycsere-akciója a hadműveletek újraindulása miatt ezzel együtt nem lehetett teljes, ám ettől függetlenül a hadviselő felek gazdasági és politikai megfontolásokból a továbbiakban már keresték az alkalmat a gyakori cserékre, amelyek a későbbi koalíciós háborúk között-közben megszokottá, periodikussá váltak, csakúgy, mint a fogolyturnusok fogadása, elhelyezése és ellátása.

Az előbbiekben csupán figyelemfelkeltésként, jelzésszerűen közölt, alig ismert jelenség bemutatásával remélhetően sikerült emberközelibbé és érthetőbbé tenni a korai hadifogoly-válságkezelés e szeletének szigorú és bürokratikus, de az adott viszonyok között mégis humánus elveket közvetítő voltát, amely a későbbi korok hasonló problematikájának ismeretében határozott értékekkel bír.

Irodalom

LENKEFI Ferenc

2000 *Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon...* Budapest: Petit Real

⁴⁰ G. C. 1795-36-609 4642. sz.

⁴¹ G. C. 1795-36-852 5465. sz.

⁴² G. C. 1795-36-1060 6731. sz.

⁴³ G. C. 1796-36-49 1142. sz.

Französische Kriegsgefangene in Ungarn in der revolutionären Phase des ersten Koalitionskrieges 1793–1795

Die Tatsache, dass während des ersten Koalitionskrieges gegen Frankreich (1793–1797) etwa dreizehntausend französische Unteroffiziere und gemeine Soldaten sowie zweitausend Offiziere als Kriegsgefangene in die ungarischen Kronländer transportiert wurden, ist nicht allgemein bekannt.¹ Der Konflikt erreichte erst im Sommer 1793 einen Stand, bei dem man von einer gegenseitigen Gefangennahme in großer Zahl sprechen kann. Gemäß den damals üblichen taktischen Richtlinien der Positionssuche erfolgte die Gefangennahme zum größten Teil während der Einnahme von Festungen der Operationslinie (Condé, Valenciennes, Le Quesnoy, Fort Louis), und nur zum kleineren Teil während offener Kämpfe (Avesnes, die Linie Weissenburg-Lauterburg, Maubeuge und Bouchain, Beaumont, Landrécies, Charleroi).

Gefangenentransporte

Feldmarschalleutnant Wallis, geschäftsführender Präsident des Wiener Hofkriegsrates benachrichtigte das erste Mal am 22. Juli 1793 den General der Kavallerie Barco, den Feldmarschall Coburg vertretenden Leiter des General Commando in Ungarn (Ofen), über die Losschickung der ersten größeren Gefangenentransporte nach dem Fall der Festung von Condé am 10. Juli. Nach ursprünglichem Plan hätten die Franzosen in die Burg von Eger (Cheb) in Böhmen transportiert werden sollen, aber der Hofkriegsrat war, dem Wunsch des Herrschers gemäß, dafür, diese in Slawonien, im Banat und in Ungarn unterzubringen.²

¹ Ferenc Lenkefi, Oberrat Kriegsarchiv, Budapest. Diese Studie ist eine überarbeitete Version der Mitteilung in *Levéltári Szemle*, 1995/2.

² *Hadtörténelmi Levéltár Budapest (Militärhistorisches Archiv) – Magyarországi Főhadparancsnokság (General Commando in Ungarn – im Weiteren G. C.) 1793–36-6*

Barco, kommandierender General von Ofen, konnte Wallis nach langwierigem Schriftwechsel und Abmachungen erst am 28. November über seinen Plan unterrichten, nach dem er in Ungarn 1000 gemeine Gefangene in Preßburg, 500 in Leopoldstadt, 2000 in Arad, 1500 in Kleinzell, 955 in Pest und 350 in Kaschau empfangen kann. In Großwardein gab es für 450 Offiziere Platz, in Szegedin für 213 und in Mukatschewe für 100, insgesamt konnten also 763 Offiziere und 6305 Gemeine und Unteroffiziere transportiert werden. In Siebenbürgen, wo Feldzeugmeister Mittrowsky Leiter des in Hermannstadt ansässigen Generalkommandos war, wurde in Erwägung gezogen, 700 gemeine Gefangene in Karlsburg und 300 in Fogarasch unterzubringen. Dies blieb jedoch vorerst ein Plan. Der Banat – hier stand Feldmarschalleutnant Soro dem Generalkommando mit Sitz in Temesvár vor – wollte man 1200 gemeine Gefangene übernehmen. Slawonien – unter Feldmarschalleutnant Geneyne – konnte 450 Kopf in Peterwardein, 1800 in Esseg, Brod und Gradisca zusammen, insgesamt also 2250 Gefangene empfangen. In den ersten Zeiten rechnete man also mit insgesamt 652 Offizieren und 10 755 gemeinen Gefangenen.³

Der erste große Gefangenentransport kam bis zum 13. Januar in 14 Kolonnen nach und nach auf dem Gebiet der ersten großen Verteilstation, des Preßburger Oberkriegskommissariats an, nach dessen Zusammenschrift 708 Offiziere sowie 6702 Unteroffiziere und gemeine Soldaten registriert wurden.⁴ Der Hofkriegsrat unterrichtete den kommandierenden General von Ofen am 10. Februar über die Losschickung von weiteren fünf Kolonnen, bei denen mit 188 französischen Offizieren und 2832 Gemeinen gerechnet wurde.⁵ Ende Juli 1794 füllten sich langsam die in Frage kommenden Internierungsorte. Der kommandierende General von Ofen leitete seinen ersten großen zusammenfassenden Bericht weiter, in dem er die Kapazität von Ungarn und seiner Provinzen in 11.594 Kopf maximierte.⁶ Da seit Mitte Oktober kein neuer Transport ankam und über weitere auch keine Benachrichtigung vom niederösterreichischen Generalkommando unter General der Kavallerie Kinsky eintraf, hielt Ofen diesen für das Jahr 1794 als endgültig anzusehenden Zustand am 22. Dezember – mit Angabe der Veränderungen und der noch freien Plätze – in einem neuen umfassenden Bericht fest, gemäß dem Stand vom Okto-

³ G. C. 1793-36-177

⁴ G. C. 1794-36-87, Nr. 848

⁵ G. C. 1794-36-103, Nr. 1027

⁶ G. C. 1794-36-763, Nr. 5741

ber des Jahres.⁷ Laut Bericht lebten in Preßburg 707, in Raab 526, in Leopoldstadt 392 gemeine Gefangene, in Kleinzell registrierte man 414 Offiziere und im Neugebäude in Pest 378. Im Lagerspital von Pest gab es 156 gemeine Gefangene, in Munkács 89 Offiziere. In Arad wurden 934 Gemeine, in Temesvár 1045 registriert. In Csákova lebten 282 Offiziere, in Szegedin 620, in Großwardein 665 und in Kaschau 402 Gemeine. In Peterwardein wurden 645, in Esseg 1823 Soldaten gezählt, während es in Brod 12 und in Ratscha 30 Offiziere mit 2 Burschen gab. Laut abschließender Zusammenrechnung lebten in den aufgezählten Orten 9144 Gefangene, da auf die ganze Belegung von 10 220 Kopf 1076 Mann Verlust kam. Obwohl laut Aufstellung 11 960 Plätze zur Verfügung standen, gaben die Präsentationen über die 9144 gemeinen Gefangenen hinaus weitere 240 Offiziere und 2747 Gemeine, also 171 Kopf Überbelegung an. Der bisherigen Praxis entsprechend rechnete man auch mit dem Verlust während des Transportes.

Bis zum Beginn der partiellen Gefangenenauswechslung April 1795 wurden noch drei ähnliche Zusammenzählungen vom Ofner Generalkommando weitergeleitet, nach denen im Januar 1795 9187, im Februar 9083 und im März 8947 Gefangene registriert wurden.⁸

Über die Internierungsschauplätze und die Daten ihrer Anfüllung hinaus ist die Durchführung der Gefangenentransporte auch nicht minder wichtig, zu der außer der Weiterbeförderung auch die Bewachung der Franzosen sowie ihre Verpflegung und ärztliche Versorgung auf dem Weg gehörten. Die Gefangenen begleitete man vom Kriegsschauplatz bis Günzburg im Marsch, wo sie, solange das Wetter dies erlaubte, eingeschifft wurden. Nach den üblichen Zwischenstationen in Linz, Ybbs, Krems und Stockerau erfolgte ihre Übernahme auf ungarischem Gebiet bei Theben. Nach der ersten gründlichen Überprüfung ihrer Anzahl und ihres Gesundheitszustandes in Preßburg und nach Separierung derer, die hier zu bleiben oder nach Leopoldstadt weiterzuschicken waren, wurden sie nach Möglichkeit auch in Richtung Pest-Ofen auf dem Wasserweg transportiert, wo dann ihre endgültige Verteilung erfolgte. Von hier aus reisten sie je nach Bestimmungsort in Richtung Slawonien und Banat sowie Szegedin und Arad, soweit es ging, auf der Donau, der Theiß und der Marosch weiter. Kaschau, Großwardein und Mukatschewe waren nur auf dem Landweg zu erreichen. Bei den zwangsmäßigen Winterfußmärschen wegen Vereisung war ihr Eintrittsort je nach dem gewählt, ob das Ziel auf dem

⁷ G. C. 1794-36-763, Nr. 5741

⁸ G. C. 1795-36-321, Nr. 2593-2639

rechten oder dem linken Ufer der Donau zu erreichen war. Mussten sie den linken Ufer entlang, so kamen sie durch das Marchfeld, während sie im Falle einer Stationierung auf dem rechten Ufer, nach Eintritt bei Kittsee oder Bruck an der Leitha, auf die Poststraße gegen Ofen kamen.

Die Verpflegung, zur der die Statthalterei auch die zivilen Behörden mobilisierte, erfolgte einerseits aus der mitgeschleppten Reserve für mehrere Tage, andererseits aus den Depots, die in der Nähe der Restplätze aufgestellt wurden. Die Begleitung hatte auch eine Geldsumme bei sich, die das Monatsgeld und sonstige eventuelle Ausgaben deckte. Um die Gefangenen von der Bevölkerung fernzuhalten, wurde unterwegs in Schuppen und Stadeln weit weg von den Siedlungen übernachtet. Kranke durften nicht zurückgelassen werden, diese bzw. die dafür zahlenden gesunden Offiziere auch, hat man auf Fuhrwerken Vorspannen und Wagen weiterbefördert. Beim Transport auf dem Wasserweg, soweit zur Winterszeit noch möglich, reisten die Gefangenen auf bedeckten, mit irdenen Öfen beheizten Schiffen, wobei die Kranken streng isoliert wurden. Tote mussten wegen Seuchengefahr samt Kleidung, in mindestens 9 Fuß (ca. 2,8 m) Tiefe begraben werden.⁹

An den endgültigen Internierungsorten gab es zwar die Möglichkeit zur Behandlung im Krankenhaus, aber als eigentliches Militärspital funktionierte nur das Lagerspital von Ofen. Wegen Mangel an Pflegepersonal zog man auch gefangene Chirurgen und gesunde Gefangene genauso heran wie zivile Wundärzte und später auch andere Zivilpersonen. Die Mortalität war nichtsdestotrotz ziemlich hoch, besonders während des Transports konnten die Verluste sogar ein katastrophales Ausmaß erreichen, worauf u.a. ein Bericht vom 15. Februar 1794 hinweist. Der Transport von Hauptmann Basins wurde am 5. Dezember 1793 in Preßburg übergeben, und bis zur Ankunft in Esseg am 10. Januar 1794 blieben von den 1502 nur 509 Menschen am Leben.¹⁰

Die „Kriegsgefangenenbürokratie“

Die genaue Registrierung der Gefangenen war für die Militärkommandos immer von eminenter Wichtigkeit und erstreckte sich auch auf eventuell vorhandene Verwandtschaft in ihrer Begleitung. Ähnlich großes Gewicht wurde auf die gewissenhafte Führung von Totenlisten und die Aktualisierung von

⁹ G. C. 1793-36-236, Nr. 8563

¹⁰ G. C. 1794-36-115, Nr. 1141

Nachweisen und Suchlisten im Zusammenhang mit Korrespondenz, Finanzen und Löhnung sowie Postpaketen der Gefangenen gelegt. Die Namenslisten wurden zum ersten Mal am Ort der Gefangennahme aufgenommen. Die originalen Kontrolllisten (Haupt Revisions Liste) dienten als Vergleichsbasis für die später in Ungarn aufgenommenen Nachweisen. Am 17. August 1793 regulierte der Hofkriegsrat ausführlich die Richtlinien der Administration. Die Vorgabe war, aktuelle Rang- und Bestandsnachweise samt Änderungen und Kosten über die Gefangenen zu führen. Unter Verwendung der Originallisten mussten am Ende jedes Monats über die ins Land geleiteten und verteilten Gefangenen neu zusammengestellte und aktualisierte Bestandstabellen samt Verpflegungslisten und Totenscheinen an den Hofkriegsrat weitergeleitet werden.

Die Verteilung der inländischen Gefangenenkontingente erfolgte unter der Leitung des Generalkommandos von Ungarn und der Mitwirkung der Ofner und Pester Kriegskommissariate. Diese Marschrouten (Marche Designation) und Einschiffungslisten (Embarquierungs Entwurf) gaben lediglich die Kopfzahl der Gefangenen und ihrer Begleitung sowie Reisekosten und gebotene Vorsichtsmaßnahmen an. Die namentliche Datenerhebung erwies sich erst am Beginn der Gefangenenauswechslung als wirklich wichtig und war außerdem bei der individuellen Suche unerlässlich. Bei der Identifizierung von gefangenen Offizieren leisteten die Nachweislisten über meistens erfolgreich eingeforderte, Loyalität zusichernde Erklärungen (Revers) eine große Hilfe.

Bei der Vorbereitung auf den organisierten Gefangenen austausch musste auf Empfehlung der bei der oberrheinischen Armee eingerichteten Auswechslungskommission (Ranzionierungs Commission), des Oberstleutnants Zebro von Wachenburg und seines Kriegskommissärs Prenninger, die genaue monatliche Registrierung der Gefangenen mit noch größerer Sorgfalt erfolgen. Dazu gaben sie auch ein Muster mit der Forderung mit, die eventuellen Entstellungen von französischen Namen zu beseitigen.¹¹

Den Gefangenen war es erlaubt, miteinander sowie mit Familienmitgliedern und Bekannten zu korrespondieren, bei vorbehaltenem Recht des Hofkriegsrates und der betreffenden Generalkommandos zur Einsicht. Jedes Schriftstück, jeder gesendete Gegenstand und jede Geldüberweisung (Assignaten, da sie nicht als gültige Zahlungsmittel anerkannt waren, wurden deponiert) musste ohne Ausnahme genehmigt werden.¹² Trotzdem kam es häufig dazu, dass die Militärbehörden auf Briefe stießen, die durch Mittelsmänner und auf anderen un-

¹¹ G. C. 1794-36-420, Nr. 3457

¹² G. C. 1794-36-498, Nr. 1129

erlaubten Wegen zugestellt wurden. Bei der Kontrolle des Postverkehrs wurden als problematisch eingeschätzte Gegenstände, Schriften und Bücher gleichfalls aussortiert.

Was die Verpflegung der Gefangenen betrifft, war es das gängige Prinzip, dass Offiziere und Unteroffiziere ihr Recht auf eine ihrem Rang entsprechende Löhnung geltend machen konnten, aber nur gemäß der Friedenslöhnung des kaiserlich-königlichen Heeres.¹³ Zur Feststellung der jeweiligen Löhnungskategorie nahm man die bei der Gefangennahme ausgestellten Kontrolllisten zur Grundlage, um späteren Reklamationen vorzubeugen. Der umsichtige Umgang mit Geld war auch deshalb von Wichtigkeit, weil die gefangenen Offiziere für alles, Naturalien eingerechnet, selbst aufkommen mussten. Die Tageslöhnung der Mannschaft von vier Kreuzern hätte zu ihrem Lebensunterhalt nicht ausgereicht, so dass ihre Verpflegung und medizinische Versorgung den Fiskus belasteten, ebenso die Sicherung ihrer bewohn- und bewachbaren Aufenthaltsorte. Das Ofner Generalkommando versäumte es trotz gewisser Mängel nicht, die bessere Situation der Franzosen im Vergleich zu ihren kaiserlich-königlichen Schicksalsgenossen hervorzuheben. Zur Wahrheit gehört, dass das französische Heer auch seine eigenen Soldaten in Assignaten bezahlte.¹⁴

Der Alltag der Gefangenen

Nachdem die Gefangenen an den Internierungsorten angekommen waren, musste das jeweilige ortsansässige Kommando für entsprechende Unterbringung, Bewachung und Verpflegung der Franzosen sorgen, wobei auch erfüllbaren Wünschen nachgekommen werden konnte, natürlich unter Berücksichtigung der Vorschriften. Offiziere wurden anderswo als die Mannschaft untergebracht, mit Ausnahme von Offiziersburschen und Gefangenen, die als Pfleger im Spital gearbeitet haben. Der Wille zur Isolierung kam dort noch deutlicher zu Tage, wo es eine Gelegenheit gegeben hätte zur, manchmal erfolgreichen, Kontaktaufnahme mit der Bevölkerung. Zu dieser Zeit war nicht davon die Rede, die Gefangenen institutionell zur Arbeit anzuhalten, es sei denn beim Wasserholen oder bei der Instandhaltung ihrer Umgebung. Es war selbstverständlich, Offiziere, Unteroffiziere und gemeine Soldaten unterschiedlich unter-

¹³ G. C. 1793-36-15

¹⁴ G. C. 1794-36-116, Nr. 1160. „... ihre Gefangenschaft im Vergleich mit der französischen Behandlung unserer Offiziers, die statt baaren Geld Assignaten und dafür doch nichts zu leben bekommen, eine ganze Wohlthat für sie seye.“

zubringen. Erstere konnten gegen Mietzahlung möblierte Zimmer beziehen, Generäle bekamen ohne Ausnahme Einzelzimmer, und die Anderen versuchte man zu zweit oder zu einer möglichst kleinen Zahl zusammen einzuquartieren. In Temeswar kamen anfangs auch private Haushalte in Frage, aber später löste man diese Aufgabe innerhalb von Festungen und gut bewachten Kasernen.

Soldaten und Unteroffiziere lebten meistens massenhaft zusammen, in bewohnbar gemachten Kasematten der Burgen oder in größeren Räumlichkeiten der Kasernen. Als Schlafstätte dienten bloß Stroh oder Strohsäcke, bei Offizieren ordentliches Bett mit Bettzeug gegen Bezahlung. An allen Schauplätzen gab es einen Wirt, Marketender oder Profos, der außer dem Essen u.a. auch Wein ausschenkte, was zu häufigen Ausschreitungen führte. „... unter den Kriegsgefangenen die Trunkenheit so sehr in Schwang gehet, und hiedurch mehrere zu verschiedenen Ausschweifungen verleitet werden“.¹⁵ Die Offiziere konnten sonstige Waren auf dem Marktplatz besorgen, später durften sie zu diesem Zweck auch Burschen bestimmen. Die Entgeltspflicht bezog sich auf alle Gebrauchsgegenstände wie Kochgeschirr, Kleidung vom Fiskus, Einrichtungsgegenstände sowie Brennholz, Beleuchtung und medizinische Behandlung. Zur größten Sorge der Behörden waren die ortsansässigen Kommandeure bestrebt, aus Sympathie oder einer Art Ritterlichkeit, den Besiegten zu willfahren. Selbstverständlich war dies nur der Fall, wenn die gebotene Loyalität und eine ähnliche Gesinnung vorhanden waren oder wenn für bestimmte Gefälligkeiten wie Dolmetschen, informative Mitteilungen oder Aufrechterhaltung der Disziplin auf diese Weise eine Gegenleistung erbracht werden sollte. Zu solchen Begünstigungen gehörte die Erlaubnis zu Spaziergängen in der Stadt (Szegedin, Esseg, Temeswar), der Empfang von Handwerkern wie Schneider und Schuster (Preßburg, Pest), der Besuch in Bädern (Ofen, Slatenice), die Erlaubnis zum Besuch von Notabilitäten des Ortes oder Konsumdamen (Großwardein, Esseg, Szegedin), der Anbau von Kleingärten (Temeswar) und die Beibehaltung von Pferden (Szegedin, Großwardein).¹⁶ Gemeinsamkeiten in der Weltanschauung traten teilweise auf eigentümliche Art zu Tage wie z. B. in Esseg, wo der Festungskommandant Generalmajor Rosenberg französische Offiziere in sein Vertrauen zog und sein Freimaurertum mit der Erklärung aufdeckte, alle Freimaurer seien Jakobiner.¹⁷ Diese Tendenzen gingen später auf Druck der zunehmenden Strenge zurück.

¹⁵ G. C. 1794-36-559, Nr. 1211

¹⁶ G. C. 1794-36-122, 147, 211, 448, 543, 812

¹⁷ G. C. 1793-36-240, Nr. 1926

Die Institutionalisierung der Seelsorge für Gefangene, die diese in Anspruch nehmen wollten, gehörte zum Alltag und machte die Untätigkeit in der Isolation erträglicher. Die emigrierten französischen Geistlichen hatten es gar nicht leicht, da sie unter den zumeist jakobinisch eingestellten Offizieren oft auf Ablehnung stießen. Dank finanzieller Hilfe der Diözesen von Esztergom (Gran) und Kalocsa konnten trotzdem ein Dutzend französischer Pfarrer, vor allem für gemeine Gefangene, predigen.¹⁸

Innerhalb des gefangenen Offiziersstabs verschärfte sich in der Isolation, außer den schon früher vorhandenen persönlichen Meinungsverschiedenheiten, auch die Konfrontation zwischen Jakobinern und Royalisten über die Massen. Weltanschauliche Gegensätzlichkeiten zeigten sich auf Einfluss von Offizieren, die im Laufe des Aufbaus der Revolutionsarmee aufgestiegen waren, also nicht aus den alten königlichen Regimentern übernommen wurden, über Ablehnung und Boykottierung von Geistlichen hinaus auch in anderen Disziplinar delikten. Die mildeste, bloß passiv demonstrative Form der Abgrenzung war, dass die „unter sich eine wechselseitige und feste Einverständniß und einen bedenklichen Hang“ zeigenden Jakobineroffiziere rundgeschorene Frisur trugen: „die mit dem Übel des Jakobinismus angesteckte feindliche Gefangene Offiziers runde Haar tragen und sich dadurch kennbar machen.“¹⁹ Diese versuchte man laut Befehl während der Transporte, aber auch nach der Ankunft, von ihren Mitgefangenen auch nach Truppeneinheiten abzusondern, wie z. B. die Offiziere der Nationalgarde von denen der Linienregimente.²⁰

Der Hofkriegsrat ordnete am 7. November 1793 an, in Strafsachen der Gefangenen bei Disziplinar- und Gerichtsverfahren nach einheimischen Militärverordnungen zu verfahren.²¹

Es war nicht nur aus gesundheitlichen Gründen nötig, die ziehenden oder schon untergebrachten Kriegsgefangenen von der Bevölkerung fernzuhalten, sondern auch wegen der Verbreitungsgefahr von revolutionären Ideen. Laut einem Anschreiben verteilten die Franzosen während der Fahrt Knöpfe mit Symbolen der Freiheit sowie mit den Inschriften *Liberté* und *Égalité*. Der Polizeiminister verordnete deshalb, diese zu beschlagnahmen und ihre Vervielfältigung zu verhindern.²²

¹⁸ Ausführlicher zu diesem Thema siehe Lenkefi 2000: S. 224–242.

¹⁹ G. C. 1794-36-176, Nr. 8186

²⁰ G. C. 1793-36-264, Nr. 8744

²¹ G. C. 1793-36-147, Nr. 834

²² G. C. 1793-36-249, Nr. 1930

Nach Ankunft der meisten Kriegsgefangenen regelte der Hofkriegsrat das Verfahren bei Flucht am 18. Dezember 1793. Demnach stand dem Zurückbringer wie im Falle eigener Deserteure ein Fanggeld von 24 Forint zu, was bei Offizieren der Löhnung abgezogen werden musste. Aus der notwendigen Isolierung der Gefangenen von der Bevölkerung folgte auch, dass Erstere für einheimische Künstler und Gewerbetreibende nicht arbeiten durften.²³ Obwohl die gefangenen Offiziere anfangs ihre Seitengewehre behalten durften, musste ihr Gepäck gründlich durchsucht werden, damit keine verbotenen Bücher, Schriften bzw. Pistolen, Stockdegen und andere geheime Waffen bei ihnen zurückbleiben. Auf Geheiß des Herrschers war die Aufführung von Komödien und Tragödien an den Internierungsorten auch verboten.²⁴

Trotz ziemlich strenger Anordnungen fanden die gefangenen Offiziere öfters Gelegenheit zu demonstrativen Zusammenkünften, vor allem unter dem Vorwand von Jahrestagen der Revolution, in Szegedin und im Pester Neugebäude. General Roumilhac sollte v.a. erwähnt werden als einer, der sich bis zu seinem Tod als unverbesserlich erwies. Unter den revolutionären Gedenkfeiern war die bedeutendste, die am 10. August 1794 im Neugebäude stattfand. Die französischen Offiziere samt ihrer Ehefrauen marschierten unter Tag mit Abzeichen und Freiheitsbäumen feierlich auf dem Hof auf, und nach Auflösung des Aufzuges hielten sie am Abend eine Demonstration bei Kerzenlicht ab.²⁵ Freilich gibt es auch Beispiele für Äußerungen des Gegenlagers. General D'Argoubet in Szegedin gab offen seine Aversionen gegen die Republik kund; er sei ein Soldat des Königs, nicht der Republik: „*Soldat du Roi, jamais de la République.*“²⁶

Der Hofkriegsrat erlaubte den Gefangenen in Raab vermutlich zur Ableitung angestauter Energien, die Zeit mit Fechtstunden zu vertreiben. Natürlich durften sie dies nur mit Stöcken tun und mussten dabei zusehen, dass keine Zuwiderhandlung geschieht.²⁷

Flucht als schwerstes Disziplinarvergehen kam an ungarischen Internierungsorten nachweislich nur einmal vor, und selbst da im nicht so bedeutenden Leopoldstadt; der flüchtige Gefreite wurde bald gefangen.²⁸ Fluchtverdächtig, aber doch eher als Streich zu werten, war der Fall vierer französischer

²³ G. C. 1793-36-263, Nr. 8740

²⁴ G. C. 1793-36-133, Nr. 1751

²⁵ G. C. 1794-36-743, Nr. 1518

²⁶ G. C. 1794-36-424, Nr. 800

²⁷ G. C. 1794-36-469, Nr. 1165

²⁸ G. C. 1794-36-935, Nr. 933

Offiziere, die sich aus dem Neugebäude auf die Margareteninsel begaben, um dort in aller Öffentlichkeit den Tag zu verbringen.²⁹ Ebenfalls aus dem Neugebäude entkam ein Chefchirurg, um sich die Stadt anzusehen. Er wurde nach seiner Zurückführung, genauso wie die ersteren vier, mit 14 Tage Arrest in Eisen und dem Abzug der Arretierungskosten bestraft.³⁰ Wichtige Gefangene, die meistens als Staatsgefangene eingestuft wurden, konnten sich unterwegs und auch am Schauplatz ihrer Gefangenschaft einer besonderen Aufsicht „erfreuen“ wie der Wohlfahrtskommissar Garnerin, der in einem eigenen Zimmer des Pester Lagerspitals bewacht wurde, die in Mukatschewe gefangen gehaltenen Charles du Bost und Daniel Stamm oder der in Olmütz arretierte Lafayette, dessen Fluchtversuch einen aufgeregten Schriftwechsel und strenge Ermittlungen nach sich zog.³¹

Gegenüber den Fluchtversuchen der schon einquartierten Gefangenen gab es einige ernsthaftere während des Transportes nach Ungarn. Die bedeutendste Unternehmung war die von vier Offizieren am 9. August 1794, die erst 10 Tage später, nahe der schweizerischen Grenze wieder eingefangen wurden.³² Über die größere Publizität erlangten gescheiterten Versuche hinaus wurde die Gefangenendiplomatie durch eine erfolgreich durchgeführte Flucht von nicht näher benannten sechs Offizieren und ihren nachträglichen Bericht über die Verhältnisse in Ungarn erheblich belastet.³³ Ähnlich scharfe Proteste und ein Ultimatum der Franzosen zog eine übrigens wenig erfolgreiche und auch von kaiserlich-königlicher Seite nur geduldete Aktion der Anwerber des Emigranten-Truppenkorps von Condé nach sich, in deren Verlauf die genannte Truppendeinheit aus hiesigen Gefangenen ergänzt werden sollte.³⁴

All diese Schwierigkeiten, die die Gefangenenfrage bloß „nuanciert“ haben, konnten die nach dem preussischen „Absprung“ (dem Sonderfrieden von Basel am 5. April 1795) stärker werdende und auch wirtschaftlich begründete Bestrebung, die Frage der Gefangenenauswechslung zwischen den feindlichen Heeren anzugehen, nicht verhindern.

²⁹ G. C. 1794-33-204, Nr. 726

³⁰ G. C. 1794-33-239, Nr. 852

³¹ G. C. 1794-36-856, 897; 1795-33-98

³² G. C. 1794-15-371, Nr. 966.

³³ G. C. 1794-36-1011, Nr. 2017. Sowohl vom Hofkriegsrat als auch vom Generalkommando wurde gezeugnet, dass die Offiziere aus Ungarn geflohen wären, und auch ihr Bericht zur Lüge erklärt.

³⁴ G. C. 1794-36-712, Nr. 4958 und 4959

Gefangenenaustausche im Jahre 1795

Feldmarschalleutnant Wallis informierte das Ofner Generalkommando am 9. April 1795 darüber, dass Oberstleutnant Zebro von der in Nassau-Dietz residierenden Austauschkommission Vorbereitungen zum bilateralen Austausch traf.³⁵ Als erstes wurden die in die Kategorie „non Combattant“ fallenden Gefangenen (Justiz-, Amts-, Finanz-, Pflege-, Verpflegungs- und Versorgungspersonal, Fuhrweser, Handwerker, Feldgeistliche, Musiker etc.) registriert.³⁶ Auf der anderen Seite erfolgten die ersten Freilassungen bereits Anfang Mai, wohingegen die Organisation bei den kaiserlich-königlichen Behörden wegen technischer und bürokratischer Hürden ziemlich schleppend voranging. Im Juli 1795 hat man auch die verschiedenen Gruppen von Invaliden und Dienstuntauglichen zu den Auszuwechselnden gerechnet.³⁷ Dank kontinuierlichen Verhandlungen wurden in den Kreis der Freizulassenden auch ganze Truppeneinheiten und Garnisonen miteinbezogen wie z. B. die Verteidiger von Condé bzw. von kaiserlich-königlicher Seite die von Ypern.³⁸

Der Austausch von Offizieren wurde immer mehr unabhängig von Kategorisierungen, man strebte, v. a. durch Herumsenden von Suchlisten, nach Parität bzw. nach Einhaltung vorher festgestellter Richtzahlen. Obwohl zwischen den Kriegsparteien verständlicherweise großes Misstrauen herrschte, gab es zahlreiche Beispiele dafür, dass gefangene Offiziere per Ehrenwort freigelassen wurden. In diesem Fall mussten sie versprechen, im betreffenden Krieg nicht mehr bewaffnet zu kämpfen. Bacher, Geschäftsführer der französischen Austauschkommission in Basel, schlug zur Ausbalancierung vor, die Eigenheit zu beachten, dass von französischer Seite mehr Offiziere und von der kaiserlich-königlicher mehr gemeine Soldaten in Gefangenschaft geraten waren.³⁹

General Wallis sprach in seinem Befehl vom 29. August über die partielle Auswechslung hinaus auch die Möglichkeit der vollständigen Auswechslung an, da die vorangehenden Schritte in diese Richtung wiesen.⁴⁰ Trotz Stockungen waren die Rücktransporte im Laufe des Monats August massenhaft geworden. Von den Gefangenen mit Bestimmungsort im Rheinland wurden diejenigen, die aus Ungarn kamen, in Preßburg versammelt und über Niederösterreich, Böh-

³⁵ G. C. 1795-36-233, Nr. 1988

³⁶ 1795-36-267, Nr. 2212

³⁷ G. C. 1795-36-509, Nr. 1248

³⁸ G. C. 1795-36-605, Nr. 4547

³⁹ G. C. 1795-36-609

⁴⁰ G. C. 1795-36-609, Nr. 4642

men und Mähren durch Günzburg, die von österreichischem Gebiet losfuhren, durch Tirol nach Kehl bei Strasbourg gebracht. Die Gefangenen aus dem Banat und aus Slawonien wurden durch das Komitat Eisenburg (Vas) und die Steiermark geführt. Im Späteren, nach der Bestimmung von Lörrach bei Basel, zog die Mehrheit der Transporte durch Vorderösterreich und Schwaben.⁴¹

Die trotz Besorgnis erregender technischer und gesundheitlicher Probleme immer zügiger vorangehenden Rücktransporte wurden durch den Befehl des Hofkriegsrates vom 15. Dezember 1796 gestoppt.⁴² Die Ursache dafür waren wahrscheinlich keine politischen Überlegungen, sondern die Härte des Winters, da Wallis nach der Zwangspause schon am 18. Februar 1796 die Abkommandierung gefangener Soldaten und Unteroffiziere verordnete. Diese sollten zusammen mit der eigenen Ersatzmannschaft, die an die Front aufbrach, nach Innerösterreich und von dort zu den Austauschplätzen geleitet werden.⁴³

Die Auswechslung während der behandelten Zeitspanne konnte wegen Wiederaufnahme kriegerischer Operationen nicht vollständig sein, aber unabhängig davon suchte man aus wirtschaftlichen und politischen Gründen immer wieder einen Anlass dazu. Rücktransporte kamen zwischen und unter den späteren Koalitionskriegen periodisch vor, sie wurden genauso zur Gewohnheit wie Empfang, Unterbringung und Versorgung neuer Gefangenentruppen.

Mit der Darstellung dieses bisher kaum bekannten Phänomens, auf das wir hier nur in großen Zügen aufmerksam machen konnten, ist es uns hoffentlich gelungen, diesen Abschnitt der frühen Krisenbehandlung der Kriegsgefangenenfrage menschnah und besser verständlich zu machen. Trotz Strenge und Bürokratie konnten unter den gegebenen Verhältnissen doch gewisse Prinzipien der Humanität vermittelt werden, was in Kenntnis einer ähnlichen Problematik späterer Zeiten zweifellos Werte aufweist.

Literatur

LENKEFI, Ferenc

2000 *Kakas a kasban. Francia hadifoghyok Magyarországon* [Hahn im Korb. Französische Kriegsgefangene in Ungarn]. Budapest: Petit Real

⁴¹ G. C. 1795-36-852, Nr. 5465

⁴² 1795-36-1060, Nr. 6731

⁴³ G. C. 1796-36-49, Nr. 1142

Egy világkrónika a magyarországi késő középkori historiográfiában

Johannes de Utino krónikájának recepciója

A középkori magyarországi historiográfia érdekes alkotása Johannes de Utino (14. század eleje) világkrónikájának magyar vonatkozású függeléke.¹ Noha magának a krónikának 15. századi bővítése is kapcsolódhat valamilyen módon a 15. századi magyarországi kiegészítőhöz.² A kétnyelvű, latin és német változatban is kiadott krónika egyes részei közötti időrendi viszony kérdése a nagyszámú, s még mindig gyarapodó ismert kéziratának köszönhetően nehezen áttekinthető, s a kéziratok összehasonlítása nélkül véglegesen nem válaszolható meg.

A latin nyelvű világkrónika német fordításának elkészültét csak a 15. századi változathoz kapcsolnánk, még ha a korai, már a 14. században elkészített első változat is nagy mértékben hasonlóságot mutat a német nyelvű világkrónikákkal. A térség, s közelebbről a magyar–Habsburg, valamint a magyar–török viszony fordulatai iránt ekkor, a 15. század második felében oly mértékben nőtt meg az érdeklődés, hogy joggal lehet egy közel egykorú német és latin nyelvű változat kiadására gondolni.³ Ezt látszik igazolni, hogy az önálló magyar történelmi függelék s az alább tárgyalandó magyarországi vonatkozású betoldások egyaránt részét képezik a német és latin változatnak, s legalábbis a rendelkezésre álló kéziratok alapján szó szerint megegyeznek. A német krónikák hatása, esetleg a magyarországi krónikák ismerete nem meglepő, mivel Aquileiában a német nyelvűség hagyományosan erős volt. Elég, ha német származású és nyelvű pátriárkák hivatalviselésére, a Görz környékén összpontosult német népességre, a patriarkátus törvényeinek 15. század-

¹ Veszprémy László, igazgató, Hadtörténelmi Intézet, Budapest. A kutatás a T 38205. sz. OTKA pályázat keretében készült.

² Maga a világkrónika még kiadatlan. A magyar királyokkal foglalkozó függelék kiadásai: Toldy 1860: 75–86; Mátyás 1884: 266–275.

³ A 15. századi megélenkülő német és latin nyelvű krónikairódomra összefoglalóan: Sprandel 1994: 5–24.

ban elkészült német nyelvű fordítására gondolunk.⁴ A 15. századi változat keletkezési területét is német, ausztriai területen, de legalábbis annak magyarországi vonzaskörzetében kereshetjük.

A latin és német nyelvű krónika törzsrésze Johannes de Utino domonkos szerzetes Bertram aquileiai pátriárkának ajánlott világkrónikája, ami az ajánlás alapján 1344 és 1349 közé datálható. A kéziratok egy csoportja Ádám-tól Krisztusig halad a krónikarészben, majd a pápák és császárok kronológiáját adja meg (kb. 10 kézirat). Két 15. századi kéziratban a pápák és császárok kronologikus táblázata krónikává bővül: az egyikben (pápák) 1484-ig, ill. (császárok) 1493-ig, a másikban (pápák) 1417-ig jutnak el. A mi szempontunkból a harmadik csoport az érdekes, mivel ez már a magyar királyokról is tartalmaz egy kéthasábos, szinoptikus arcképekkel ellátott, szerkezetében a pápa-császár krónikát követő részt. A magyar rész 1459-ig, a pápák 1458-ig, a császárok 1452-ig jutnak.⁵

A magyar szakirodalom, noha két kéziratát a 19. század óta ismerte, Vizkelety András előtt nem nagyon foglalkozott a krónikával, mivel annak a magyar királyokkal foglalkozó része már ismert krónikák kivonata, s így közvetlen forrásértéke csekély⁶. A legutóbbi évek kutatása azonban jelentős változásokat hozott. Gert Mellville-nek sikerült tisztáznia, hogy Utino a Krisztus koráig terjedő részben Petrus Pictaviensis (†1205) *Kompendiumát* dolgozta át, majd már a római császárok korszakában német világkrónikákat is hasznosított. A kézirattal, különösen annak magyar vonatkozású részeivel kapcsolatban azonban még mindig számos probléma vár tisztázásra.

Nem kevésbé nehéz a kéziratok teljes körének összehasonlítása nélkül választ adni a szerzőség kérdésében. A magyar királyok-rész szerzője otthonos volt a magyar történelemben, s jó érzékkel vonatolta ki a 14. század közepéig a *Képes krónikát*, ami kronológiai okokból zárja ki, hogy Johannes de Utino maga használta volna a magyar forrást. (A magyar személy és földrajzi nevek írása is személyes tájékozottságot tételez fel.) A hazai krónikakutatás klasszikusának, Mályusz Elemérnek az a sejtése, hogy egy szerkesztő műve lenne a pápa-császár krónika és a magyar királyok krónikája, még bizonyításra szorul, sőt egy közös szerző szerkesztéséről valószínűleg nem beszélhetünk. A pápa-császár rész és a magyar királyok fejezete között még azonos személyek

⁴ Wolf 1973: 572.

⁵ Ott: 1981: 29–55; Melville 1987: köt. 31. 76–79. A Johannes de Utino-kéziratok sorra bukkannak fel a könyvtárakban, összefoglalóan: Frohne 1992: 3–15

⁶ A krónikavariánsok szövegahagyományára összefoglalóan Vizkelety 1985: 195–209. Németül: Vizkelety 1988: 289–309.

vagy események leírásában sem fedezhető fel hasonlóság, egymástól teljes mértékben független alkotásoknak tűnnek. Ugyanakkor egyáltalán nem valószínű, hogy a krónikák folytatására, illetve kiegészítésére Magyarország területén, annak vonzáskörzetében vagy egy, az országhoz kötődő személy részéről egy időben került sor. Ezt erősíti meg Gert Mellville, aki felfigyelt arra, hogy a nagyszámú kézirati hagyomány meglepően azonos szöveget őrzött meg („eine Rezeptionell zentrale Fortsetzung”). Ez valóban arra utalhat, hogy Utino munkájának egy központi folytatása és bővítése készült, valamikor a 15. század közepén. Ezt tűnik megerősíteni az augsburgi – jelenleg még Münchenben őrzött, Ms II. Lat.l. – latin nyelvű kézirat néhány lapjának tanúsága, amelyek szintén tartalmazzák a hun–magyar krónikából származó betoldásokat. Mivel az augsburgi egy olyan kézirat, amely egyébként a magyar királyokról szóló részt nem tartalmazza, úgy tűnik, hogy a magyar királyok-függelékét nem tartalmazó kéziratok is megőrizték a pápa-császár krónika magyar, hun–magyar vonatkozású részeit⁷.

Véleményünk szerint a magyar királyok függelékét elkészítő, felhasználó szerkesztő egy olyan világkrónikát keresett és talált, amelyet könnyen, néhány kiegészítéssel, pl. az 1455-ös kiegészítéssel,⁸ naprakésszé lehetett tenni. Az ő kezének lehet tulajdonítani az utolsó magyarországi vonatkozású bejegyzéseket, ám nem hisszük, hogy visszamenőleg minden ilyen jellegű bejegyzéssel kapcsolatba lehetne hozni.

A pápa-császár krónika szerkesztője ezzel szemben bizonyos magyar, bajor, délnémet érdeklődést árul el: pl. Martinustól átvéve Gizellának tulajdonítja a magyarok keresztény hitre térítését, vagy éppen Martinussal szemben a 976. évhez fontosnak véli megjegyezni az inkább helyi tiszteletnek örvendő regensburgi Szt. Wolfgang nevét; fontosnak tartja, hogy beleszöje a történetbe a magyarországi németek Nagy Károlynak tulajdonított betelepítését. Ennek tudható be az is, hogy a magyarok honfoglalásakor a Martinusnál szereplő avarokat a bajorok nevével helyettesíti, valamint a hun történetben Tulln és Zieselmauern helységneveket használja.

⁷ Mályusz 1967: 76–77.

⁸ Anno 1455, Callixtus III.: „Huius tempore multi cruce signati contra Turcos pro recuperatione civitatis Constantinopolitane per Hungariam cum illustrissimo rege Ladislao regni eiusdem ac illustri comite Ulrico Cilie descenderunt et nullus principum ad hoc passagium se movit, licet artesani et pauperes permoti sunt...”

A magyar vonatkozású részletek, az Attila- és a hun történet elemei

E magyar vonatkozású kiegészítések közé tartozik az is, amikor a pápák krónikájába a Martinusnál (XX. Jánosnál) szereplő Imre herceg nevéhez hozzáteszi, hogy szerémi herceg, a Martinusnál szintén szereplő (IX. Gergelynél) Szt. Gellért megemlített mártírhálálához hozzáfűzi, hogy az 'Buda mellett történt. Különösen érdekesek az Attila-történethez fűzött megjegyzései, annál is inkább, mivel a hun-magyar azonosságot nem szövi be a történetbe, attól eltekintve, hogy egyszer az „Ungari” helyett „Hunus”-t ír, illetve Attilát egy helyütt magyar királynak mondja. Ez azonban, mint látni fogjuk, a német krónikás hagyományból származó szóhasználat eredménye, ahol a hunok országát már a 13. században „Ungeren”-nak fordították.

A hun történettel kapcsolatba hozható példák közé tartozik, 410-ben Honoriusról tudni véli, hogy *lányát* Attila vette el, ami pedig csak a magyar krónikás kitalálása, noha a nyugati forrásokban sohasem fordul elő a lányként. Történetileg tudjuk, hogy Honoria Constantius leánya volt. 424-ben arról ír, hogy Attila szétverte testvére, Buda fejét, ahol a „Buda” névforma vonhatja magára figyelmünket. Érdekes, hogy a név magyar változatát, „Budá”-t használja az egyébként szokásos „Bleda, Bela” helyett. 442-ben pedig tudni véli, hogy Attilát ezüst és arany (koporsóban) a Szerémségben alámerítve temették el, s beleszövi Attila városának a Nibelungen-nyaggal bővült magyar-német hagyományban ismert Etzilburg nevét is, a mellette lefolyt ütközetet Krimhild csatájának nevezi. Megfogalmazása nyugodtan tekinthető a 14. századi krónikaszerkesztés egyik mondata parafrázisának: „Sicambriae... est praelium Crumhelt”.

Attila sírja

Kezdetben a *Világkrónika* magyar, ill. bajor vonatkozásainak vizsgálatakor a német irodalmi párhuzamok bevonását, a korábbi hazai kutatók példáját követve, elmulasztottam.⁹ Az összehasonlításból minden ok nélkül kihagyott német nyelvű világkrónikák fontosságára Johannes de Utino vonatkozásában Gisela Kornrumpf hívta fel a figyelmet.¹⁰ A német kutatónő az egyébként

⁹ Veszprémy 1997: 225–237. és bővebben magyarul Veszprémy 1996: 978–985.

¹⁰ Kornrumpf 1988: 507–508.

kiadatlan *Heinrich von München* kéziratokra utalt, mint a Johannes de Utino-krónikák egyik lehetséges forrására. A 14. századi rimes világkrónika nagy terjedelemben, 30–100 ezer sor közötti, eltérő hosszúságú szövegvariánsokban, nagyszámú kéziratban maradt ránk.¹¹ A magyar vonatkozásokat illetően a megfigyelés gyümölcsözőnek bizonyult, hiszen számos ilyen fordulat Heinrichnél is előfordul. Rögtön a 364. évnél Jovianus császárnál, akit már Heinrich is Magyarországról származónak tud. Még érdekesebb, hogy Attila folyóba temetéséről is tud, noha Johannes számos részletét nem látszik ismerni („und machten im von golde ein slarc, der in leiten si in, und sancten in inz wazzer hin, da von noch nieman weiz, über al der werlte kreiz, wo kunie Etzel ie hinquam”).¹²

Az eltéréseknek jelen felfogásunk szerint döntő jelentősége lehet a Johannes de Utino 15. századi átdolgozásának azonosításában. A jelen eredmények szerint ugyanis Johannes átszerkesztője számos ponton olyan plusz információkat helyezett el, amelyek nagy valószínűséggel a hazai hun hagyomány ismeretéből magyarázhatóak, ill. a hazai németiség humanista eredetmítoszának ismeretével.

Attila temetése egyébként alaposan megmozgatta a középkori krónikások fantáziáját. A középkor számára is alapvető forrás, Jordanes részletesen leírja Priscos nyomán, hogy a nagy királyt háromféle érc, arany-, ezüst- és vaskoporsóba elhelyezve a földbe temették („cadaver terra reconditum”), a szolgálkat utána megölték, megadva pontosan, hogy a vas, arany és ezüst mit is szimbolizál.¹³ A történethez a Johannes de Utino-féle változatnak jelentős többlete: ugyanis eszerint folyóba temették, s Magyarországon, mégpedig a Szerémségben. A folyóba temetésnek is megvan a maga kora középkori történeti előképe. Mégpedig ugyanúgy Jordanesnél olvasható, hogy Alarik vizigót királyt 410-ben Dél-Itáliában a medréből elterelt Busentus folyóba temették el. Igen könnyen lehet, hogy a két elbeszélés valamikor kontaminálódott, s a Tisza-szabályozások idején Magyarországon egy hosszabb-rövidebb lappangást követően, váratlanul virágba szökött. A mai régész ugyan már jól tudja, hogy a Jordanesnél használt szó, „coperculum” koporsófedő, fémmel

¹¹ Vö. Gichtel 1937.

¹² Áttekinti a változatokat: Massmann 1854: 956. Heinrich von München bécsi kéziratában olvasható változat: ÖNB Cod. lat. 9470 412rb–417va (415 recto: und machten im von gold ainen sarch und von silber der witz starch dar em legten si in und sacten in auf aim wasser hin, da von noch nieman waiz, uber al der werlt chross, wo chunick Etzel ie hin choin...).

¹³ Összefoglalóan I. Bóna 1993: 187–190. és jegyzetek 210–211.

kivert szemfedő jelentésben állhatott, a félreértés az egész közép, és újkorban fennmaradt.

A hazai közvélekedés mind a mai napig úgy gondolta, hogy Attilának egy magyar folyóba, jelesül a Tiszába való eltemetésének hagyománya legújabb kori, valószínűleg 19. századi. Maga a régész, Bóna István idézte Petőfi Sándornak egy 1848-ban, még Ipolyi Arnold klasszikus *Magyar mitológia* (Pest, 1854) c. művét megelőzően írott egyik versét. Ez alapján úgy tűnik, hogy valóban a költő a magyar hagyomány első irodalmi megfogalmazója. Már Heinrich von München párhuzama alapján sejthető, hogy a szerkesztő a hagyományt (gyakorlatilag Jordanes két idézett helyének) a kombinációját német forrásaiban olvashatta. Tekintettel arra, hogy azok hangsúlyozzák, hogy bizony senki sem tudja az eltemetés helyét, esetleg Budát jelölik meg, adódott, hogy a szerkesztő a magyar–hun hagyomány ismeretében a helyet Magyarországon találja meg. Amennyiben ismerte a Budához kötődő német hagyományt, annál érdekesebb, hogy azzal szakítva, azt délre, a Szerémségbe lokalizálja, ami a krónikaváltozat keletkezési helyének a hozzávetőleges lokalizálásában segíthet.

Heinrich von Münchennél azonban még korábbi előzménye is olvasható a folyó medrébe történő eltemetésnek, mégpedig a „*Szász világkrónikában*”.¹⁴ A valószínűleg a 13. század elején keletkezett világkrónika már tudja, hogy folyómederbe temették el, majd a szolgákat megölték, hogy senki se tudja, hová is temették a hun királyt. („Do de Hunen ewn herren do morgenes dot vunden, so alageden ene sere unde mabeden enen sarek van silvere nude van golde darin legeden se den dodenunde sencten an en water den sarek, unde doderen alle de dermide waren, darvan ne wet noch neman, war de koning Ezzele hinen quam”¹⁵.) A szintén német *Császárkrónika* (*Kaiserchronik*) is megemlíti az eseményeket. Eszerint Budán temetik el Attilát (14 198. sor), de ennél többet nem tud. Eszerint az Attila-történet általunk keresett kibővítése, a Nibelung-énekekkel és néphagyományokkal való bővítésének a *Kaiserchronik* keletkezése 1140–1150, ill. a 13. századi *Sächsische Weltchronik* megszületése között kellett megtörténnie.

A történeti ismeretek meglepő terjedésére szolgálnak példákkal az ún. *historizáló bibliák* (Historienbibel). Ilyenre éppen maga Gisela Kornrumpf hoz példát egy 15. század elejei berlini kéziratból (SBPK, Mjg 1108 v. j. 1472,

¹⁴ Menzel 1985.

¹⁵ MGH 1877 (1980): 133.

257 rab, Historienbibel IIIb).¹⁶ Az ott megőrzött változatba beleszötték Marcianus, valamint Attila (Heczal von Vnngern) történetét, Buda Öfen nevét, valamint hogy Attila a császár testvérét akarta nőül venni stb). Attila halálát és temetését illetően érdekes, hogy a krónikákban megszokott változatot olvashatjuk: „Do kchlagten in die seinen vnd machten im von Gold vnd von silber ainen sarich vnd senkchten in in ain wasser. Davon ways noch nyemand wo künig Heczal hyn sey kchönnen.”

A német krónikáknak az összehasonlításba való bevonása azzal az előnyvel is jár, hogy még világosabban látjuk, hogy mi az, amit a Johannes de Utino-féle krónikánk a német forrásokból vett át, s mi az, ami attól eltérő, önálló, helyi kiegészítésnek tekinthető. Korábban úgy véltük, hogy a római császárok melletti „Ungaria” megjelölés szerkesztőnk sajátja. Most kiderült, hogy ezek már a *Szász világkrónikában* előfordultak (Antonius straf to Ungeren, Julianus Salvius, keiser gekoren unde to Ungeren, Maximianus geboren von Ungeren, Jovianus von Ungeren geboren.) Az elmondottakból az is nyilvánvaló, hogy jelenlegi ismereteink szerint egyedül Johannes de Utino krónikájának egyes szakaszai bővültek a hazai krónikasanyag ismeretében. Egészen konkrétan ilyen:

376, Valens uralkodása alatt a „dux Maternus de Sabaria oriundus”,

410, Honorius uralkodása alatt: Honorius, cuius filiam Athila rex Hunorum duxit in uxorem,

425, Theodosius uralkodása alatt: testvére, Buda megnevezése,

442, Martianus uralkodása alatt: Attila „in Sirmio” való eltemetése, majd „in Etselburgk fuit bellum Crimhelonium omnium praeteritorum bellorum maximum”,

802, a hispániai hadjárat után 10 ezer szaszt telepít le Erdélybe és a Szepességbe Nagy Károly

1024, Johannes XIX: „Sanctus Emericus, dux Sirmiensis”

1033, Benedictus IX: „Gerhardus... circa Budam praecipitatus”.

Vitus Arnpeck 15. század végi *Bajor krónikájában*, mégpedig annak latin változatában megjegyzi (Lib. I, 20), hogy ha valaki Detricusról vagy Attiláról többet akar olvasni, forduljon a *Chronica Hungarorumhoz*.¹⁷ Tudjuk, hogy az Augsбургban nyomott *Chronica Hungarorum* gondol, hiszen Thuróczy művét meg is említi. Arnpeck említése ugyanakkor bizonyíték arra, hogy jó irányban

¹⁶ Kornrumpf 1985: 88–109; idézet helye Kornrumpf 1985: 89. A műfajra alapvető Vollmer 1912: 1–3. köt. Erre Vollmer 1912: I. 23–28; 142–162.

¹⁷ Arnpeck 1915 (1969): 38–39.

keressük a kompilátornak a hun–magyar hagyomány ismeretére vonatkozó forrásait.

Drági Tamás, a vatikáni kézirat lehetséges megrendelője

A kutatás Drági Tamás személyében véli azonosítani a magyar bővítés, ill. a császár-pápa krónika átszerkesztőjét, vagy a más által szerkesztett szöveg felfedezőjét, esetleg mint megbízót, a possessor bejegyzés tanúsága szerint ugyanis a krónika vatikáni kéziratának példánya (Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479) az ő birtokában volt. A Magyarország déli határai menti Szerémség nevének kétszeri betoldása, Cillei Ulrik említése, a Szilágyi Mihályra tett utalások valószínűsítik személyét, aki szintén a déli területeken állt hivatali szolgálatban, s végül, feltehetően Szilágyi Mihály szolgálatában 1461-ben a vicebánságig vitte. Az 1470-es években jogi pályára lépett, s az ország egyik főbírája lett, a királyi *personalis praesentia* bíróságának feje, a királyi bírói pecsét kezelője.¹⁸

Drági kéziratának példánya Budán maradhatott, s a királyi könyvtár többi kötetével együtt menekíthették a török elől Csehországba. Onnan a harmincéves háború alatt kerülhetett Krisztina svéd királynő birtokába, majd 1668 után Rómába.

Irodalom

ARNPECK, Veit

1915 *Sämtliche Chroniken*. Hrsg. v. G. Ledinger. München. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, N. F. Bd. 3.) Reprint: Aalen, 1969)

BÓNA István

1993 *A hunok és nagykirályaik*. Budapest

BÓNIS György

1971 *A jogtudó értelmiség a Mobács előtti Magyarországon*. Budapest.

FROHNE, Renate

1992 *Die Historienbibel des Johannes von Udine* (Ms 1000 Vad). Bern–Berlin

GICHTEL, Paul

1937 *Die Weltchronik Heinrich von München in der Runkelsteiner Handschrift des Heinz Sentlinger*. München.

¹⁸ Bónis 1971: 254–259; Mályusz 1967: 76–77.

KORNTRUMPF, G.

1985 Heldenepik und Historie im 14. Jahrhundert. Dietrich und Etzel in der Weltchronik Heinrich von München. In *Geschichtsbewusstsein in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Tübinger Colloquium 1983. Hrsg. v. Christoph Gerhardt, Nigel F. Palmer, Burghardt Wachinger. Tübingen

1988 Die „Weltchronik“ Heinrich von Mügeln. Zu Überlieferung und Wirkung. In v. Peter K. Stein, Andreas Weiss, Gerold Hayer (Hrsg.): *Festschrift für Ingo Reiffenstein*. Göppingen.

MASSMANN, Hans Ferdinand

1854 *Der keiser und der kunige buoch oder die sogenannte Kaiserchronik*. Quedlinburg-Leipzig.

MÁLYUSZ Elemér

1967 *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest

MÁTYÁS Flórián

1884 *Historiae Hungaricae fontes domestici* 3. k. Pécs

MELVILLE, Gert

1987 Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise. In v. Hans (Hrsg.): *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein*. Patze. Sigmaringen. (Vorträge und Forschungen Bd. 31).

MENZEL, Michael

1985 *Die Sächsische Weltchronik*. Quellen, Stoffauswahl. Sigmaringen (Vorträge und Forschungen, Sonderbd.)

MGH Deutsche Chroniken, Bd.2. 1877 (reprint 1980)

OTT, H. Norbert

1981 Typen der Weltchronik-Ikonographie. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht. In *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft* 1.

SPRANDEL, Rolf

1994 *Chronisten als Zeitzeugen*. Forschungen zur spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung in Deutschland. Köln-Weimar-Wien

TOLDY Ferenc

1860 *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Pest

VESZPRÉMY, László

1977 Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters. In Kosellek, v. Gerhard (Hrsg.): *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschleisens bis zum Frühhumanismus*. Bern

1996 *Troppai Márton a középkori magyar historiográfiában*. Századok 130.

VIZKELETY A.

1985 Johannes de Utino világrónikájának szöveg-hagyományozása. *Magyar Könyvszemle* 101.

1988 Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino. In Milde, v. W. -Schuder, W. (Hrsg.): *De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jb.* Berlin-New York

VOLLMER, Hans

1912 *Materialien zu Bibelgeschichte*. Berlin

WOLF, Armin

1973 Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten in Europa. In Coing, v. Helmut (Hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. Bd. 1. München

Eine Weltchronik in der spätmittelalterlichen Historiographie Ungarns

Zur Rezeption der Chronik von Johannes de Utino¹

Ein interessantes Produkt der mittelalterlichen ungarischen Historiographie ist der Anhang zur Weltchronik des Johannes de Utino (Anfang 14. Jh.), der die Geschichte der ungarischen Könige enthält², doch die Fortsetzung der Chronik bis zur Mitte des 15. Jh. lässt sich auf irgendeine Weise mit ungarischen Ergänzungen in Verbindung bringen. Die Frage nach dem zeitlichen Verhältnis zwischen den einzelnen Teilen der Chronik ist jedoch sehr kompliziert und kann ohne einen Vergleich der verschiedenen Handschriften nicht beantwortet werden.

Die Entstehung der deutschen Übersetzung der lateinischen Variante bringen wir nur mit der Chronikvariante aus dem 15. Jh. in Verbindung, obwohl auch die frühe, bereits im 14. Jh. angefertigte erste Variante auffallende Ähnlichkeiten mit den deutschsprachigen Weltchroniken aufweist. Damals stieg das Interesse für diesen Raum, genauer für das Verhältnis zwischen Ungarn und dem Habsburgerreich, bzw. Ungarn und dem Osmanischen Reich, dass sogar die Idee einer gleichzeitigen deutschsprachigen und lateinischen Ausgabe mit Recht auftaucht.³ Dies scheint auch der selbständige Anhang über die Geschichte Ungarns zu bestätigen, der mit den im Folgenden zu behandelnden Ergänzungen über Ungarn einen Bestandteil sowohl der deutschen als auch der lateinischen Variante bildet. Der Einfluss der deutschen bzw. die Kenntnis der ungarischen Chroniken ist keineswegs überraschend, die deutsche Sprache spielte in Aquileia traditionsgemäß eine große Rolle. Man braucht nur an die aus den deutschen Gebieten stammenden, Deutsch sprechenden Patriarchen zu denken, oder an die deutsche Bevölkerung, die sich besonders um Görz

¹ László Veszprémy, Direktor, Institut für Heeresgeschichte, Budapest. Die Studie wurde im Rahmen einer OTKA-Ausschreibung. (Nummer: T 38205) erstellt.

² Die ganze Chronik ist noch unveröffentlicht. Die Ausgabe der ungarischen Teile in Toldy 1860: S. 75–86. und Florianus 1884: S. 266–275.

³ Siehe dazu Sprandel 1994: S. 5–24.

herum konzentrierte, oder aber an die Entstehung der deutschen Übersetzung der Gesetze des Patriarchats im 15. Jh. Der Entstehungsort der Variante aus dem 15. Jh. kann im österreichischen Raum oder in dessen Anziehungsfeld in Ungarn gesucht werden.⁴

Die lateinische Chronik, die später auch ins Deutsche übersetzt werden sollte, wurde von ihrem Verfasser, dem Dominikanermönch Johannes de Utino, dem Patriarchen von Aquileia, Bertram, gewidmet; die Widmung wird in den Handschriften auf die Jahre 1344 bis 1349 datiert. In einer Gruppe der Manuskripte besteht der chronologische Teil aus der Universalgeschichte von Adam bis Christus und wird dann mit einer Chronologie der Päpste und Kaiser fortgesetzt (circa 10 Manuskripte). In einigen Handschriften aus dem 15. Jh. wird jedoch diese chronologische Tabelle der Päpste und Kaiser zu einer Chronik erweitert. In der einen werden die Päpste bis 1484, die Kaiser bis 1493, in der anderen die Päpste bis 1417 aufgezählt. Für uns ist die dritte Gruppe von Interesse, da diese auch eine zweiseitige, mit synoptischen Porträts versehene Aufzählung (Anhang) der ungarischen Könige enthält, die in ihrer Struktur der Chronik der Kaiser und Päpste folgt. Die Aufzählung der ungarischen Könige endet mit dem Jahr 1459, die der Päpste mit 1458, während die Kaiser bis 1452 angeführt werden.⁵

Obwohl in der ungarischen Fachliteratur zwei Exemplare dieses Manuskripts bereits seit dem 19. Jh. bekannt waren, wurde dieser Chronik vor András Vizkelety kaum Aufmerksamkeit geschenkt. Ihr Anhang, die Chronologie der Könige von Ungarn, besteht aus Auszügen bekannter ungarischer Chroniken und war deshalb für die Forschung von geringem Quellenwert.⁶ Von Gert Melville wurde geklärt, dass Utino eigentlich das Compendium von Petrus Pictaviensis (+1205), d. h. eine Menschheitsgeschichte bis zur Zeit Christi, bearbeitet und später deutsche Chroniken benutzt hat.

Ohne einen minutiösen Vergleich der Handschriften lässt sich die Frage nach dem Verfasser ebenso schwer beantworten. Der Autor des ungarischen Kapitels war in der Geschichte des Landes bewandert und verfertigte mit sicherem Gespür einen Auszug der Bilderchronik bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, was aus chronologischen Gründen zugleich auch die Annahme aus-

⁴ Wolf 1973: S. 572

⁵ Ott 1981: S. 29–55.; Für die ganze Handschriftentradition mit Signaturen siehe A. Vizkelety 1988: S. 289–309; Melville 1987 (Vorträge und Forschungen Bd. 31.): S. 76–79. Für die neugefundene Utino-Handschriften siehe Frohne: 1992: S. 3–15.

⁶ Zusammenfassend zur Textüberlieferung der Chronikvarianten siehe Vizkelety 1985: S. 195–209. Auf Deutsch: Vizkelety 1988: S. 289–309.

schließt, Johannes de Utino hätte selber die Bilderchronik zur Vorlage genommen. (Die Bewandertheit des Verfassers lässt sich am besten an der Schreibweise der Personen- und Ortsnamen ermesen.)

Die Hypothese des Seniors der ungarischen Chronikforschung, Prof. Elemér Mályusz, die Weltchronik und die ungarische Chronik würden aus der Feder desselben Autors stammen, bedarf noch weiterer Beweise⁷, aber von der Arbeit eines gemeinsamen Autors kann wahrscheinlich keine Rede sein. Zwischen der Kaiser-Päpste-Chronik und der Chronik der ungarischen Könige lässt sich nicht einmal in der Beschreibung derselben Personen oder Ereignisse eine gewisse Ähnlichkeit entdecken, sie scheinen voneinander völlig unabhängige Schöpfungen zu sein. Dabei ist es bei Weitem nicht unwahrscheinlich, dass die Chroniken auf dem Gebiet Ungarns, auf dessen Einzugsgebiet oder von einer mit dem Land verbundenen Person zur gleichen Zeit fortgeschrieben bzw. ergänzt wurden. Dies bestätigt auch Gert Mellville, der darauf aufmerksam wurde, dass in zahlreichen überlieferten Manuskripten überraschenderweise ein relativ identischer Text bewahrt wurde („eine rezeptionell zentrale Fortsetzung“). Das könnte ein Hinweis darauf sein, dass eine zentrale Fortsetzung und Ergänzung der Arbeit des Utino gegen Mitte des 15. Jh. vorgenommen wurde. Einige Blätter des lateinischen Manuskriptes von Augsburg, die zurzeit noch in München unter Ms II. Lat.I. aufbewahrt wird, scheinen ebenfalls, dies zu bestätigen, sie enthalten nämlich die Einfügungen aus der hunnisch-ungarischen Chronik. Da das Augsburger Manuskript den Teil über die ungarischen Könige nicht enthält, scheinen die Manuskripte ohne den Anhang *Ungarische Könige*, die ungarischen, hunnisch-ungarischen Teile der Päpste-Kaiser-Chronik auch überliefert zu haben.

Unserer Meinung nach ist es plausibler, dass der Kompilator des ungarischen Teiles auf eine Weltchronik gestoßen ist, die er mit Ergänzungen (z. B. mit einer über das Jahr 1455 in Ungarn)⁸ bis 1459, das heißt bis zur Entstehung der ungarischen Chronik, aktualisieren konnte. Die letzten Eintragungen bezüglich Ungarn sind ihm zuzuschreiben, doch sind wir nicht der Meinung, dass alle früheren derartigen Einträge von ihm stammen können.

⁷ Mályusz 1967: S. 76–77.

⁸ Anno 1455, Callixtus III.: „Huius tempore multi cruce signati contra Turcos pro recuperatione civitatis Constantinopolitane per Hungariam cum illustrissimo rege Ladislao regni eiusdem ac illustri comite Ulrico Cilie descenderunt et nullus principum ad hoc passagium se movit, licet artesani et pauperes permoti sunt...“

Doch der Kompilator der Chronik der Kaiser und Päpste scheint eher ein gewisses Interesse an den Ereignissen der bayerischen bzw. deutschen Geschichte gehabt zu haben: So schrieb er z. B. in Anlehnung an Martinus die Bekehrung der Ungarn zum christlichen Glauben Königin Gisela zu, oder – gerade im Gegensatz zu Martinus – legte er Wert darauf, zum Jahr 976. den Namen des Regensburger Heiligen Wolfgangs einzutragen, der sich eher einer begrenzten, mitteleuropäischen Verehrung erfreut hatte. Wohl ist es auch diesem Umstand zu verdanken, dass er bei der Schilderung der ungarischen Landnahme die von Martinus erwähnten Awaren durch die Bayern ersetzt. Das Interesse des Kompilators für die Deutschen lässt sich auch durch die Annahme beweisen, sie seien in Ungarn von Karl dem Großen angesiedelt worden, oder dadurch, dass er die österreichischen Ortsnamen (Tulln, Zieselmauern) in der hunnisch-ungarischen Geschichte erwähnte.

Auszüge mit Ungarn-Bezügen die Elemente der Attila- bzw. den Hunnengeschichte

In der Kaiser-Päpste-Chronik kommen mehrere Textstellen vor, die sich vermutlich auf ungarische historiographische Traditionen zurückführen lassen, und auf die im Folgenden auch etwas ausführlicher eingegangen werden soll. Wenn in den Manuskripten, welche die Chronologie der Kaiser und Päpste ohne die Chronik Ungarns enthalten, auch Ortsnamen aus der hunnischen und ungarischen Geschichte vorkommen, welche ungarische historiographische Kenntnisse voraussetzen, dann lässt sich die Hypothese über einen späteren Bearbeiter oder Ergänzter nicht beweisen und die Ergänzungen sind dem Kompilator der Kaiser-Päpste-Chronik zuzuschreiben. Nach einer Beobachtung Gert Melvilles weisen die über Johannes' Zeiten hinausgehende Teile in allen Überlieferungen den gleichen Text auf, demnach liegt hier eine zentrale Fortsetzung vor.

Eine weitere Ergänzung ist z. B., dass in der Päpstechronik zum Namen des ungarischen Herzogs Emerich (Imre), der bei Martinus unter Papst Johannes XX. erwähnt wird, noch sein Titel Fürst von Syrmien hinzugefügt wird.⁹ Zum

⁹ Die Ungarn und die hunnisch-ungarische Geschichte betreffende Textstellen aus dem Kodex von Drágyi:
anno 376, Valens: Huni de paludibus exiverunt, Hungariam intrantes et devicto exercitu Romanorum iuxta civitatem Tulnam in Austria in quadam villa vocata Czeisselimuer, quo exercitu praefuit Theodoricus de Verona, et dux Maternus de Sabaria oriundus."

Märtyrertod des Heiligen Gerhard (Gellért), bei Martinus ein Zeitgenosse des Papstes Gregor IX., fügt er noch hinzu, dass er bei Buda erfolgte.

Besonders interessant sind die Bemerkungen des Kompilators zur Geschichte Attilas, vor allem, weil die hunnisch-ungarische Kontinuität bei ihm kein Bestandteil dieser Geschichte ist. Zum Jahr 410 vermerkte er, dass Attila die *Tochter* des Honorius ehelicht hatte, was jedoch nur eine Erfindung des ungarischen Chronisten war, denn wie bekannt, war Honoria die Tochter des Constantius. Beim Jahr 424 steht bei ihm, Attila habe den Kopf seines Bruders Buda zerschlagen. Auffallend ist noch, dass an dieser Stelle statt des üblichen Bleda oder Bela „Buda“, also die ungarische Form des Namens, steht. Zum Jahr 442 vermerkte der Verfasser, dass Attila in einem silbernen und goldenen (Sarg) in Syrmien bestattet worden war und in diesem Zusammenhang erwähnte er ferner Etzelburg, die in der um die Nibelungen-Tradition erweiterten ungarisch-deutschen Tradition verbreitete Form des Namens der Burg Attilas. Die dort ausgetragene Schlacht hieß bei ihm die Schlacht Krimhilds. Seine Formulierung kann getrost als die Paraphrase eines Satzes der ungarischen Chronik aus dem 14. Jh. betrachtet werden: „Sicambriae ... est praelium Crumhelt.“

Von besonderem Interesse sind seine Bemerkungen zur Geschichte Attilas, um so mehr, da er die Identität der Hunnen mit den Ungarn unerwähnt lässt, obwohl er an einer Stelle statt „Ungari“ „Hunus“ schreibt bzw. an einer anderen Stelle Attila den König von Ungarn bezeichnet. Das jedoch, wie es später erörtert werden soll, ist ein Ergebnis der Übernahme des Wortgebrauchs der Tradition deutscher Chroniken, laut denen das Land der Hunnen bereits im 13. Jh. als das Land der „Ungeren“ übersetzt wurde.

anno 410, Honorius: „...Honorius, cuius filiam Athila rex Hunorum duxit in uxorem“

anno 424, Theodosius: „Et Budam fratrem suum capite truncavit“

anno 452, Martianus: „et post in Pannoniam reversus ibique tumultentus de nocte suffocatus est et per suos in Sirmio argento et deaurato positus et dimersus, post cuius Athile mortem in Etzelburgk (!) fuit bellum Crimhelonium (!) omnium praeteritorum bellorum maximum.“

anno 802, Carolus Magnus: „Huius tempore comites, palatini, Rolandus et ceteri sarracenis in his Hispania superatis prodicione Ganelonis comitis occiduntur, prius transierunt per Hungariam, hic habita victoria 10000 Saxonum ad Septem castro et ad terram Sepusiensem locavit“

anno 1014, Hainricus II., „Hic... sororem suam Gisela sancto Steffano, regi Hungarie tradidit in uxorem et ad fidem vocavit.“

Päpste: anno 1024, Johannes XIX: „Huius tempore Sanctus Emericus dux Sirmiensis primi regis Ungarie christiani Steffani filius cum sponsa sua virgo obiit.“

anno 1033, Benedictus IX: Huius tempore Sanctus Gerhardus episcopus Chanadiensis supra bigam ligatus circa Budam praecipitatus martyrio coronatus.“

Das Grab Attilas

Anfangs versäumte ich, dem Beispiel ungarischer Forscher folgend, bei der Untersuchung der ungarischen bzw. bayerischen Bezüge der „Weltchronik“ die deutschen literarischen Parallelen zu erwähnen.¹⁰ Es war Gisela Kornrumpf, die im Zusammenhang mit der Chronik des Johannes de Utino meine Aufmerksamkeit auf die Wichtigkeit der aus dem Vergleich ohne jeglichen Grund ausgelassenen deutschen Weltchroniken lenkte.¹¹ Die deutsche Forscherin deutete auf die bis jetzt unedierte Manuskripte von Heinrich von München hin, die als eine mögliche Quelle zu den Chroniken des Johannes de Utino haben dienen können. Die gereimte Weltchronik ist uns in zahlreichen Textvarianten von unterschiedlicher Länge (30–100 000 Zeilen) überliefert.¹² Was ihre ungarischen Bezüge anbelangt, erwies sich die Untersuchung als erfolgreich, es sind doch solche Bezüge auch bei Heinrich reichlich vorhanden. An erster Stelle z. B. bei dem Jahr 364, im Zusammenhang mit Kaiser Jovianus, den Heinrich – wie auch Utino – aus Ungarn stammen lässt. Noch interessanter sind seine Kenntnisse über die Bestattung Attilas in einem Flussbett, obwohl Heinrich weniger Details bekannt sind als Johannes de Utino. („und maditen im von golde ein slarc, der in leiten si in, und sancten in inz wazzer hin, da von noch nieman weiz, über al der werlte kreiz, wo kunie Etsel ie hinquam)¹³

Die Abweichungen können unseres Erachtens bei der Identifizierung der Umarbeitung des Werks von Johannes de Utino im 15. Jh. von entscheidender Bedeutung sein. Nach diesen Ergebnissen wurden nämlich vom Kompilator des Werks von Johannes an mehreren Stellen zusätzliche Informationen untergebracht, die sich höchstwahrscheinlich durch die Kenntnis der hunnischen Tradition der ungarischen historischen Literatur bzw. durch die der humanistischen Abstammungsmythen des Ungarndeutchtums erklären lassen.

Die Phantasie der mittelalterlichen Chronisten wurde übrigens von der Bestattung Attilas sehr bewegt. Nach Priscos berichtet Jordanes ausführlich darüber, dass der große König in drei Särgen aus Gold, Silber und Eisen in die Erde gelegt wurde („cadaver terra reconditum“), und dass die Diener dann getötet wurden. Er erklärt ferner die symbolische Bedeutung von Eisen, Silber

¹⁰ Veszprémy 1997: S. 225–237.

¹¹ Kornrumpf 1988: S. 507–508.

¹² Siehe noch Gichtel 1937.

¹³ Ein Überblick über die Varianten findet sich bei Massmann 1854: S. 956.

und Gold ganz genau. Die Variante des Johannes de Utino enthält noch zusätzlich wesentliche Elemente: Demgemäß wurde Attila in einem Fluss bestattet, und zwar in Ungarn, genauer in Syrmien. Auch die Bestattung im Fluss hat ihre frühmittelalterlichen historischen Vorbilder. Ebenfalls bei Jordanes ist zu lesen, dass der König der Westgoten, Alarik, 410 in Süditalien im Bett des Flusses Busentus begraben wurde. Es ist wohl möglich, dass die beiden Ergänzungen irgendwann kontaminiert und bereits im Mittelalter verbreitet wurden. Zwar ist es den Archäologen heute schon bekannt, dass das Wort „coperculum“ bei Jordanes wohl in der Bedeutung von „Sargdeckel“, „Leichentuch mit Metallbeschlag“ gestanden haben mag, doch konnte das Missverständnis bezüglich der Bestattung das gesamte Mittelalter hindurch weiterleben.¹⁴

In Ungarn wird bis in unsere Tage die Meinung vertreten, dass die Tradition, nach der Attila in einem Fluss Ungarns, genauer in der Theiß, begraben wurde, aus der neuesten Zeit, wahrscheinlich aus dem 19. Jh., stammt, aus der Zeit der Regulierung der Theiß. Der Archäologe István Bóna zitiert ein Gedicht von Sándor Petőfi aus dem Jahre 1848, das also noch vor dem Erscheinen des klassischen Werkes von Arnold Ipolyi „Magyar mithológia“ [Ungarische Mythologie, Pest 1854], entstand. Der Dichter scheint also als erster diese ungarische Tradition in literarische Form gegossen zu haben.

Die Spuren dieser Tradition gehen aber auf den Kompilator der Chronik des Johannes de Utino zurück, der unseres Wissen zweifellos als erster die gelehrte Tradition der Bestattung Attilas in einem Flussbett in Ungarn mit einem ungarischen Fluss – mit der Sawe oder der Donau – verband. Schon aufgrund der Parallele mit dem Werk des Heinrich von München ist zu ahnen, dass der Kompilator dieser Tradition zuerst in deutschen Quellen begegnet sein wird. Da in diesen betont wurde, dass der genaue Ort der Bestattung keinem bekannt war oder aber mit Buda identifiziert wurde, lag es auf der Hand, dass der Kompilator – in Kenntnis der ungarisch-hunnischen Tradition – diesen Ort in Ungarn finden wollte. War ihm die deutsche Tradition von Buda bekannt, so ist es umso interessanter, dass er damit brach und den Ort nach Süden, nach Syrmien verlegte.

Es gibt jedoch einen noch älteren Bericht über die Bestattung im Flussbett in der „Sächsischen Weltchronik“.¹⁵ Wahrscheinlich im angehenden 13. Jh. entstanden, berichtete diese Chronik darüber, dass der Hunnenkönig in

¹⁴ Zusammenfassend siehe Bóna 1993: S 187–190, 210–211.

¹⁵ Menzel 1985. (Vorträge und Forschungen, Sonderbd.)

einem Flussbett bestattet wurde, dann wurden seine Diener getötet, damit keiner weiß, wo er ruht. („Do de Hunen ewn herren do morgenes dot vunden, so alageden ene sere unde mabeden enen sarek van silvere nude van golde darin legeden se den dodenunde sencten an en water den sarek, unde doderen alle de dermide waren, darvan ne wet noch neman, war de koning Ezzele hinen quam“).¹⁶ Die Ereignisse finden auch in der ebenfalls deutschen „Kaiserchronik“ Erwähnung. Demgemäß wurde Attila in Buda bestattet (Zeile 14198), mehr war dem Chronisten nicht bekannt. Also muss die von uns untersuchte Erweiterung der Attila-Geschichte um das Nibelungenlied bzw. um die Volkstraditionen in der Zeit zwischen der Entstehung der „Kaiserchronik“ (1140–1150) bzw. der der „Sächsischen Weltchronik im 13. Jh. erfolgt sein.¹⁷

Beispiele für eine überraschende Verbreitung der historischen Kenntnisse liefern die sog. Historienbibeln: Eine von ihnen, eine Berliner Handschrift aus dem angehenden 15. Jh. (SBPK, Mj 1108 v.j. 1472, 257 rab, Historienbibel IIIb)¹⁸ wird von Gisela Kornrumpf erwähnt. Darin wurde die Geschichte des Marcianus eingeflochten, sowie die des Attila (Heczal von Vnngern), der Name von Buda in der Form von Öfen, ferner dass Attila die Schwester des Kaisers heiraten wollte, usw. Bezüglich des Todes und der Bestattung Attilas ist es von Interesse, dass hier die von den Chroniken bekannte Variante zu lesen ist. („Do kchlagten in die seinen vnd machten im von Gold vnd von silber ainen sarich vnd senkchten in in ain wasser. Davon ways noch nyemand wo künig Heczal hyn sey kchönnen.“).

Der Einbezug der deutschen Chroniken in den Vergleich hat auch den Vorteil, dass es noch eindeutiger zu sehen ist, was die Chronik des Johannes de Utino von den deutschen Quellen übernahm und was als von ihnen abweichende, selbständige, lokale Ergänzung gilt. Früher meinten wir, dass die Bezeichnung „Ungaria“ hinter den Namen von römischen Kaisern nur für unseren Autor charakteristisch ist. Nun stellte es sich aber heraus, dass diese bereits in der „Sächsischen Weltchronik“ vorgekommen waren (Antonius straf to Ungerem, Julianus Salvius, keiser gekoren unde to Ungerem, Maximianus geboren von Ungerem, Jovianus von Ungerem geboren.) Aus dem Gesagten wird ebenfalls ersichtlich, dass nach unseren jetzigen Kenntnissen allein einige Ab-

¹⁶ MGH 1877 1980: S. 133.

¹⁷ Für die verschiedenen Chronikvarianten siehe Massmann 1854: S. 956. Für die Wiener Handschrift des Heinrichs von München: ÖNB Cod. lat. 9470 412rb–417va.

¹⁸ Kornrumpf 1985: S. 88–109, zitierte Seite 89. Noch immer grundlegend Vollmer 1912: S. 23–28; 142–162.

schnitte der Chronik des Johannes de Utino unter dem Einfluss der ungarischen Chroniken erweitert wurden. Ganz konkret handelt es sich um solche Beispiele:

Zum Jahr 376: „dux Maternus de Sabaria oriundus“,

Zum Jahr 410: „Honorius, cuius filiam Athila rex Hunorum duxit in uxorem,

Zum Jahr 425: die Erwähnung seines Bruders Buda unter der Regierung von Theodosius,

Zum Jahr 442: die Bestattung Attilas „in Sirmio“ unter der Regierung des Martianus, dann „in Etzelburgk fuit bellum Crimhelonium omnium praetoriorum bellorum maximum“,

Zum Jahr 802. Nach dem Kriegszug in Hispanien ließ Karl der Große 10.000 Sachsen in Siebenbürgen und in der Zips ansiedeln.

Zum Jahr 1024: Johannes XIX: „Sanctus Emericus, dux Sirmiensis“

Zum Jahr 1033: Benedictus IX: „Gerhardus... circa Budam praecipitatus“.

Die ausführlichen Hunnengeschichten erfreuten sich im süddeutschen Raum tatsächlich einer großen Beliebtheit. Davon zeugte im ausgehenden 15. Jh. Vitus Arnpeck in seiner bayerischen Chronik. In der lateinischen Version der Chronik (Lib. I, 20) macht er die Bemerkung, dass derjenige, der mehr über Attila oder Detricus lesen möchte, sich der Chronik Hungarorum bedienen sollte, womit er wohl auf die damals auch im Druck erschienene Chronik des Johannes von Thuróc verweisen mag.¹⁹ Gleichzeitig ist es auch ein Beweis dafür, dass einige Erweiterungen der Hunnengeschichte dazu geeignet sind, den Leser auf die Spuren der speziellen Kenntnisse des Kompilators zu führen.

Der mögliche Auftraggeber

Als man versuchte, den Bearbeiter der Kaiser-Päpste-Chronik, den Entdecker der von einem anderen Verfasser stammenden Textteile oder gar den Auftraggeber zu identifizieren, tauchte in der Forschung mit Recht der Name von Tamás (Thomas) Drágyi auf, in dessen Besitz sich das Vatikaner Manuskript (Rom, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479.) laut Possessoreneintragung befunden hatte. Die zweifache Einfügung des Namens Syrmien, des südlichen Grenzgebiets von Ungarn und die Erwähnung von Ulrich Cillei (Cilly), der Banus von Chroatien war, in die Weltchronik, die Hin-

¹⁹ Arnpeck 1915 (1969): S. 38–39.

weise auf Mihály Szilágyi in der ungarischen Chronik machen es noch plausibler, dass es sich um die Person Drágis handelt, der ebenfalls im Süden des Landes amtierte und der es schließlich – wohl im Dienst von Mihály Szilágyi – 1461 bis zum Rang eines Vizebanus brachte (Vicebanus von Macsó).²⁰ In den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts schlug er die juristische Laufbahn ein und wurde zu einem der machtvollsten Richter des Landes, Oberhaupt des königlichen personalis praesentia forum und Verwalter des königlichen Richtersiegels.

Drágis Exemplar des Manuskripts wurde auch nach dem Tod des Bearbeiters in Buda aufbewahrt und gelangte wahrscheinlich zusammen mit anderen Büchern der königlichen Bibliothek während der Flucht vor den Osmanen nach Böhmen, von dort dann im Laufe des Dreißigjährigen Krieges in den Besitz der schwedischen Königin Christine und schließlich nach 1668 nach Rom.

Literatur

ARNPECK, Veit

1915 *Sämtliche Chroniken*. Hrsg. v. G. Ledinger. München. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, N. F. Bd. 3.) Reprint: Aalen, 1969)

BÓNA István

1993 *A hunok és nagykirályaik*. Budapest

BÓNIS György

1971 *A jogtudó értelmiség a Mobács előtti Magyarországon*. Budapest.

FROHNE, Renate

1992 *Die Historienbibel des Johannes von Udine* (Ms 1000 Vad). Bern-Berlin

GICHTEL, Paul

1937 *Die Weltchronik Heinrich von München in der Runkelsteiner Handschrift des Heinz Sentlinger*. München.

KORNRUMPF, G.

1985 Heldenepik und Historie im 14. Jahrhundert. Dietrich und Etzel in der Weltchronik Heinrich von München. In *Geschichtsbewusstsein in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Tübinger Colloquium 1983. Hrsg. v. Christoph Gerhadt, Nigel F. Palmer, Burghardt Wachinger. Tübingen

1988 *Die „Weltchronik“ Heinrich von Mügeln*. Zu Überlieferung und Wirkung. In v. Peter K. Stein, Andreas Weiss, Gerold Hayer (Hrsg.): *Festschrift für Ingo Reiffenstein*. Göttingen.

MASSMANN, Hans Ferdinand

1854 *Der keiser und der kunige buoch oder die sogenannte Kaiserchronik*. Quedlinburg-Leipzig.

MÁLYUSZ Elemér

1967 *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest

MÁTYÁS Flórián

1884 *Historiae Hungaricae fontes domestici* 3. k. Pécs

²⁰ Bónis 1971: 254–259; Mályusz 1967: 76–77.

MELVILLE, Gert

- 1987 Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise. In v. Hans. (Hrsg.) *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein*. Patze. Sigmaringen. (Vorträge und Forschungen Bd. 31).

MENZEL, Michael

- 1985 *Die Sächsische Weltchronik*. Quellen, Stoffauswahl. Sigmaringen (Vorträge und Forschungen, Sonderbd.)

MGH Deutsche Chroniken, Bd.2. 1877 (reprint 1980)

OTT, H. Norbert

- 1981 *Typen der Weltchronik-Ikonographie*. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht. In *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft* 1.

SPRANDEL, Rolf

- 1994 *Chronisten als Zeitzeugen*. Forschungen zur spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung in Deutschland. Köln-Weimar-Wien

TOLDY Ferenc

- 1860 *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Pest

VESZPRÉMY, László

- 1977 Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters. In Kosellek, v. Gerhard (Hrsg.): *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschleisens bis zum Frühhumanismus*. Bern
- 1996 Troppai Márton a középkori magyar historiográfiában. *Századok* 130.

VIZKELETY A.

- 1985 Johannes de Utino világkrónikájának szöveggyománányozása. *Magyar Könyvszemle* 101.

- 1988 Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino. In Milde, v. W-Schuder, W (Hrsg.): *De captu lectoris*. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jh. Berlin-New York

VOLLMER, Hans

- 1912 *Materialien zu Bibelgeschichte*. Berlin

WOLF, Armin

- 1973 Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten in Europa. In Coing, v. Helmut (Hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. Bd. 1. München

Keményfi Róbert

Ismerési folyamatok

Térképek és térképzetek – Karten und Raumvorstellungen

KEMÉNYFI RÓBERT
RÓBERT KEMÉNYFI

Történelmi folyamatok mitikus földrajzi lenyomatai

Tanulmányomban pár példa segítségével olyan geofilozófiai nézőpontra szeretném felhívni a figyelmet¹, amelyek a kultúrgeográfiai, néprajzi kutatók számára jelentenek kihívásokat.² Nevezetesen arra a meghasonlásra, amely társadalmi, kulturális jelenségek térfolyamatait igyekezett a két világháború között, illetve néha-néha még napjainkban is, minél egzaktabbnak vélt elméleti konstrukciókkal értelmezni. Azaz a jelen előadásomban a néprajz és a földrajz határterületén mozgó kutatásaim egyik alapvető kérdését teszem fel, mégpedig azt, hogy hol vannak az objektív tér és a mentális/szimbolikus társadalmi jelenségek között az „átmenetnek” határai és mely kutatási pontokon csúszhatunk át alapvető tévedésekbe a társadalmi-kulturális folyamatokat tükrözni vélt „térkonstrukcióinkkal”.

1. Átmenet: a fizikai földrajz és társadalmi jelenségek között

A 19. század második felében, a 20. század első évtizedében az állam „tökéletesen szerves” területi egybetartozását megkérdőjelező komolyabb érv a magyar földrajztudományban nem jelenhetett meg. A korszak tértudományának tankönyvei természetes egységként láttathatták a magyar államot, amely ország alakja, határainak futása megközelíti az „ideálist”. Ezt a „kellemes”, az „önmagát geográfiaiilag is legitimáló” államalakulat-helyzetet renget-

¹ Keményfi Róbert, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

² A tanulmány nem teljesen ebben a formában „Történelmi folyamatok – térbeli lenyomatok” címmel jelent az *Ethnica* című folyóiratban (2008. X. évf. 2. sz. 36–39.). Német változata viszont a nem magyar szakközönség számára mind a folyóiratban megjelentnél, mind a fenti szövegnél bővebb ábrarost és a magyar történelmi földrajzi folyamatokat magyarázó szövegrészeket is tartalmaz. E megfontolás alapján viszont az idegen nyelvű verzióból kimaradtak a nem magyar olvasó számára érdektelen, kifejezetten a honi tudományt érintő bekezdések. Az írás az OTKA T 046185, T 049349 számú pályázat támogatásával készült az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében.

te meg a trianoni döntés, hiszen a békeszerződés alapjaiban törte össze az állam területi formációját is.³ A geográfia új szerepkörben találta magát, hiszen a trianoni döntés megfosztotta az országot földrajzi „tömegétől”, „tömörségétől”, „lét- és láttérétől”, középhatalmi státusától. A honi földrajzot a Kárpát-medencében megszerveződő új államrendet megteremtő béke egyre markánsabb érvrendszer kidolgozására kényszerítette. Alapvető céljá vált az egységes (tehát megbonthatatlan) magyar nemzeti és államtér-idea minél szélesebb geográfiai érvrendszeren nyugvó kidolgozása. Több, egymást hol kiegészítő, hol egymásra épülő szál térképzetei mozaikszerűen, hol konkrét politikai elvárásokra, „megrendelésekre” születtek, hol pedig a tudományos alap kutatások eredményeit aknázták ki a politikai döntéshozók. (Példaként említhető erre az összefonódásra maga Teleki Pál [1879–1941], aki egy személyben volt többször miniszterelnöki pozícióban [1920–21, 1939–41] és vezette mindemellett azokat a térképészeti munkálatokat, amelyek eredményeit kifejezetten politikai céljai számára törekedett felhasználni.) Ennek az új szerepkörnek, elvárásnak az eredményeképpen a magyar geográfia mindkét (természeti, társadalmi) ága olyan érvrendszert dolgozott ki, amely a társadalomföldrajzi érvekkel (emberföldrajz) párhuzamosan *természettudományi szigorúsággal* (fizikai földrajz) igyekezett igazolni a magyar államtér és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, *a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát*. Ha végigtekintjük a kor földrajzi szakirodalmát, kirajzolódnak a magyar nemzeti/államtér megszerkesztésének egyes szálai annak a törekvésnek a következményeként, amely *szimbolikus* társadalmi jelenségek-ből (elsődlegesen az etnikai, nyelvi hovatartozásból) szándékozott *reális* tereket fogalmazni.

A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezte fel” a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját nemzeti tér” kiterjedését és e tér határának fontosságát. Megjelentek azok az érvrendszerek, amelyek igyekeztek a nép és a fizikai tér (természeti környezet) közötti kapcsolatot keresni, a kettő nehezen megfogható rejtélyes viszonyát (nép–tér) történeti távlatokba helyezve feloldani, elvitathatatlan képzetként felmutatni (mitologizálás). Természetes, hogy ez „a térképzési folyamat” megteremtette a maga fogalmi és módszertani készletét is. A magyar politikai tér tájelméleti indokoltságára, a kettő – politika és táj – közötti szoros összefüggés bizonyí-

³ Az államtér-kérdés részletes megválaszolását részletesen l. Hajdú Zoltán írásaiban. Legújabbban, szintézis jelleggel: Hajdú 2006: 390–417.

tására a kor geográfusai számos természetföldrajzi érvet sorakoztattak fel. Az egységes államtér jogossága a „jól látható” és alapvetőnek vélt domborzati és folyórendszer mellett „mélyben” gyökerezik, azaz földszerkezeti alapokon nyugszik.

Az elgondolás szerint a Tisia, a mai Alföld helyén egykor emelkedő kristályos tömb kaptafaszerűen kényszerítette a Kárpátokat a jellegzetes koszorú formájú felgyűrődésre. A Tisia-tömb tehát egy olyan alap, amelyre a többi, az államtér egységét tovább bizonyító, látható felszíni formák épültek, és amint Prinz Gyula megfogalmazta, e fizikai/geológiai formáció meghatározta a magyar állam történeti fejlődését, mi több, egyes tájain élők lelkületét is: „Belső-Magyarország (a Tisia) igazi anyaország volt, Külső-Magyarország pedig az eredetileg lakatlannak mondható határövből kifejlődött határvidékek sorozata. Az anyaország társadalma egészen más vonalon alakult ki, mint a határövé [...] Az anyaország [...] egységes magyar terület lett. Külső-Magyarország ellenben legfőbb jellegében az lett és sok tekintetben az is maradt, amit a nép általában határvidékeinek [...] nevez.”⁴ Ebben az ideában tehát természeti tényező kapott kiemelt térszervező szerepet a nemzetépítés társadalmi/kulturális folyamatában. Ebben a nemzeti térképzet „sejtetni enged”, hogy *a magyar államtér nem társadalmi/történelmi folyamatok eredménye, hanem több százmillió évvel ezelőtt kialakult természeti rend.*

Ugyanez a félrevezető kettősség (természet/társadalom) jellemezte a két világháború közötti időszak magyar Kárpát-medence-tájbeosztási kísérleteit is. A természeti tájegységek határai tulajdonképpen a történelmi régiókat (és egyben a magyar Trianon előtti államteret) legitimálták. A román nemzetépítés folyamatában természetszerűleg ugyanez a szemlélet érvényesült, csak persze *fordított* érdekrendszerben. A gyulafehérvári egyesülés (1918. december 1.) nem csupán „a Magyarországon élő románok visszatérését” jelentette az anyaországhoz, hanem Erdély és Románia természetföldrajzilag is egységes területi megalkotását. A magyarság számára a Kárpátok keleti vonulata a trianoni döntésig (1920) egyben „érinthetetlen” állam- és egyben tájhatár, míg a román tudományosság számára a Kárpátok vonulata csupán egy természeti objektum, amelynek két oldalán nem különbségek, hanem természeti *párhuzamok* vannak: „Román szerzők [...] az Erdélyi-középhegységet »Nyugati-Kárpátok« néven emlegetik, a magassági kategóriákat a hegység, domb-ság-síkság 1/3-1/3-1/3-os »ideális« arányának megfelelően állapítják meg. Ugyanakkor a magyar tájszemlélet (ideértve az erdélyi magyar kutatók zömét

⁴ Részletesen l. Keményfi 2006: 418–438.

is) [...] az Erdélyi-középhegységet belső válaszfalnak tekinti, a Kárpátok szakaszolását a medence belsejéből nézve égtájak szerint oldja meg.”⁵ A magyar tájkataszter tehát Erdélyre másként tekint, mint a román tájbeosztás. Nézőpont kérdése, hogy milyen módon *csoportosítunk* geofaktorokat és képzünk egzaktnek vélt természeti tájakat. Hiszen a tájtényezők „ügyes” rendezésével teljesen más (akár országhatárokhoz is igazodó...) tájhatárokat kaphatunk ugyanarról a vidékről. Ebben a szellemben írt a román kartográfia a második bécsi döntés után az ország (Románia) területéről úgy, hogy a magyar annexióval sérült az ország természeti képe. Sőt, az elveszített terület Magyarország természeti tájaival (a pusztával: a Tisza alluviális síkjával) nem harmonizál, tehát Magyarország tőle idegen, *anorganikus* természeti régiót szerzett meg, a bécsi döntés különböző tájakat szervesen keretek között egyesített.⁶ De a magyar fél is ragaszkodott az álláspontjához. A két világháború közötti időszak honi tájfelosztásai továbbra is a „Kárpátok mint éles természeti határ”-elvet követték, és aprólékosan bizonyították.

Természetesen mind a két részről érthetőek ezek a tájbeosztási/-felosztási megfontolások. Magyarországnak a felbomlott államkeretei folyamatosságát kellett legitimálnia, a román geográfia pedig egy teljesen új, addig nem létező államterület szervességét igyekezett felmutatni. Nyilvánvaló, hogy a román földrajz teljesen más történeti, földrajzi, kulturális hagyományokkal rendelkező tájak (új) egységes román állammá alakításának szolgálatába állította a természeti földrajzot is.

Ám ezek a gondolati szerkezetek alapvetően *téves* tudományfilozófiai alapokon nyugodtak. Társadalmi jelenségek értelmezése, természeti (természettudományi) alapokon nem más, mint – profán szóhasználattal – „fából vaskarika” készítése.

19. század végének tudományfilozófiája ugyanis már pontosan tisztázta a természettudományok és a szellemtudományok egymáshoz való viszonyát. „A természet és a szellem tudományos megközelítésének különbsége [...] uralkodó kérdés volt a 19. század végének német gondolkodásában. Windelband [...] a következő megoldást javasolta a problémára. A tudományokat két nagy csoportra oszthatjuk: törvénytételező (nomothetikus) és esetleíró (idiografikus) tudományokra. Az előbbiek a kanti–newtoni hagyomány értelmében a törvény (elsősorban természettörvény) gondolkodásra épülnek. [...] utóbbiak módszertanilag abban különböznek a tuda-

⁵ Hajdú-Moharos 1997: 188–201.

⁶ *The Historical and Ethnic Space of Romania* 1942.

mányok első csoportjától, hogy nem valami általánosra, illetve általánosan érvényes szabályra vagy törvényre vonatkoznak, hanem sajátos individualitásra.”⁷ Az iskola a szellemtudományok tárgyát tehát mindig *reflektált, állandóan változó* tartalomként határozta meg és elkülönítette a természettudományok *objektív törvényszerűségekre* épülő tárgykijelölési eljárásától. Nem lehet tehát a kétféle megközelítést és kutatási gyakorlatot összemosni. Ám éppen ez az a pont, ahol a földrajztudomány átmenetisége, azaz *kettős, természet- és társadalomtudományi arcának gyengesége, támadhatósága kiütkezőik*. Hiszen a fentebbi példák gondolati háttere a kor földrajza, a fizikai földrajzi viszonyokra és az emberföldrajzi (alapvetően tehát társadalmi) folyamatokra irányuló szükségképpen *eltérő* tudományos gyakorlatot *vegyítette*. Ebből a kettős, meg hasonlott szemléletből egyenesen következnek a téves geofilozófiai ideák, és táptalajt szolgáltatnak a földtörténetben gyökerező mítoszteremtésnek.⁸ (Az elméleti csapda természetesen kikerülhető, hiszen az antropogén geomorfológia, azaz az emberi cselekvés és a természeti környezet kapcsolatát elemző földrajzi ág – megfelelő tudományos távolságtartással – képes olyan eredményeket felmutatni, melyek a két szemléleti utat eredményesen ötvözik. A szaktudomány számára a levéltári adatok, szerződések, építéstarténeti leírások komoly forrásértékkel rendelkeznek, hiszen ezek segítségével az antropogén geomorfológia ésszerű, tudományos magyarázattal világítja meg például a népi lokális bányászat által létrehozott természeti formák eredetét. Azaz a társadalomtörténeti források kritikai eszközként alkalmazhatók természeti jelenségek magyarázatához.)⁹

Kérdés tehát továbbra is az, hogy egy alapján geomorfológiai (természettudományi) rendszerre hogyan építhető rá a társadalmi/kulturális vetület? Milyen módon lehet megfeleltetni természeti tájakat/területeket társadalmi térkategóriákkal, illetve túllépni merev államépítő mítoszokon?

Úgy, hogy a meggyökeresedett történeti/néprajzi tájakban nem egymástól elhatárolt természeti egységeket láttatunk, hanem az etnikai hovatartozástól függetlenül azt vizsgáljuk, hogy milyen áthatások, párhuzamok élnek az „egzakt geofaktorok” által kijelölhető területek között. Hiszen a néprajz/kultúrgeográfia a precízen meghatározott természeti kistájakon (mikroszint) túlnyúló, több tájat gazdálkodási egységgé formáló (mezoszintű)

⁷ Biczó 2004: 145–160; Ullmann 2007: 955–1064.

⁸ A földrajzi mítoszok szerkezetét, jellegét egy nagyobb lélegzetű tanulmányban mutatom be. Az írás „Kulturális hatóerők mitikus történeti földrajzi háttere” címen megjelenés alatt áll a *Korall* 20. számában.

⁹ L. Szabó – Dávid (szerk.) 2006.

életmódbeli azonosságokat ismert fel. Jó példa erre az a kutatási eredmény, amely éppen a legmitikusabb magyar határszakasz, a Keleti-Kárpátok elszigetelő jellegét cáfolja meg. Az „ezeréves határ” nem éles választóvonal. A gyimesi román–magyar kontaktzónában végzett terepmunka a hegység egyenesen *nem elhatároló*, hanem életmódbeli *összekötő* szerepét mutatta ki.¹⁰ Ez persze nem jelenti azt, hogy ez az állapot, az életmódbeli párhuzam (alapvetően szellemtudományi értelmezési mező) természettudományi szigorral „örök időig” így is marad. Társadalmi folyamatok (pl. előregedés, migráció, a népesség szerkezetének megváltozása, háború) akár „ki is igazíthatja” a természeti és a szociális tér között lévő eltérést. (Meg kell jegyeznünk, hogy a természet- és a szellemtudományi vizsgálati szemlélet összekeveredése – inkább el nem különülése – abból is adódott, hogy a 20. század első felében még nem vált ketté önálló, differenciált metodikai készlettel, elméleti hálókkal rendelkező ember és fizikai tudományágakká a geográfia. Ugyanazok a kutatók voltak még képesek magas szintű természeti földrajzot művelni, akik emberföldrajzi vizsgálatokat is végeztek, sőt könyvi terjedelmekben szintetizáltak [pl. Prinz Gyula, Cholnoky Jenő]. Ebből a holisztikus geográfiából természetes módon, szinte kódolva következtek a tudományági át-, illetve félrecsúszások, tévedések.)

Éppen ezért látom a történeti tájak, és e tájakban lezajló folyamatok természetföldrajzi alapú legitimációit „életveszélyesnek”, a pszeudotudományos, ezoterikus szférába vezető hamis útnak. Hadd említsem meg itt negatív példaként e tendenciára a III. földrajzi konferencia hivatalos kiadványában megjelent írást, amely a Kárpát-medence vízrajzában geometriai *teremtett* rendszert és ráépülő társadalmi rendet látat!¹¹ Szakmánk *felelőssége*, hogy ilyen írást *ne* jelenhessenek meg. Ezeket a „tanulmányokat” az önmagát egyre egzaktabb tudományként definiáló, a „kemény” adatok feldolgozását matematikai és közgazdasági apparátusok segítségével értelmező, téranalízist szolgáló algebrai konstrukciókkal dolgozó társadalomföldrajznak ki kellene gyomlálnia. Ne virágozzék minden virág! A néprajztudomány pontosan bemutatta azt az utat, hogy az asztrológia egykori „szigorú tudományból” milyen úton vált folklórrá. Csillagképek térvetületei, a „magyar ég és magyar táj” összefüggései mára csupán a folklórkincs része. Nem igazán szerencsés, ha ezek a tanok egzakt publikációs kereteket kapnak napjainkban a geográfia részéről.

¹⁰ Ilyés 2004: 189–212.

¹¹ Burucs 2006.

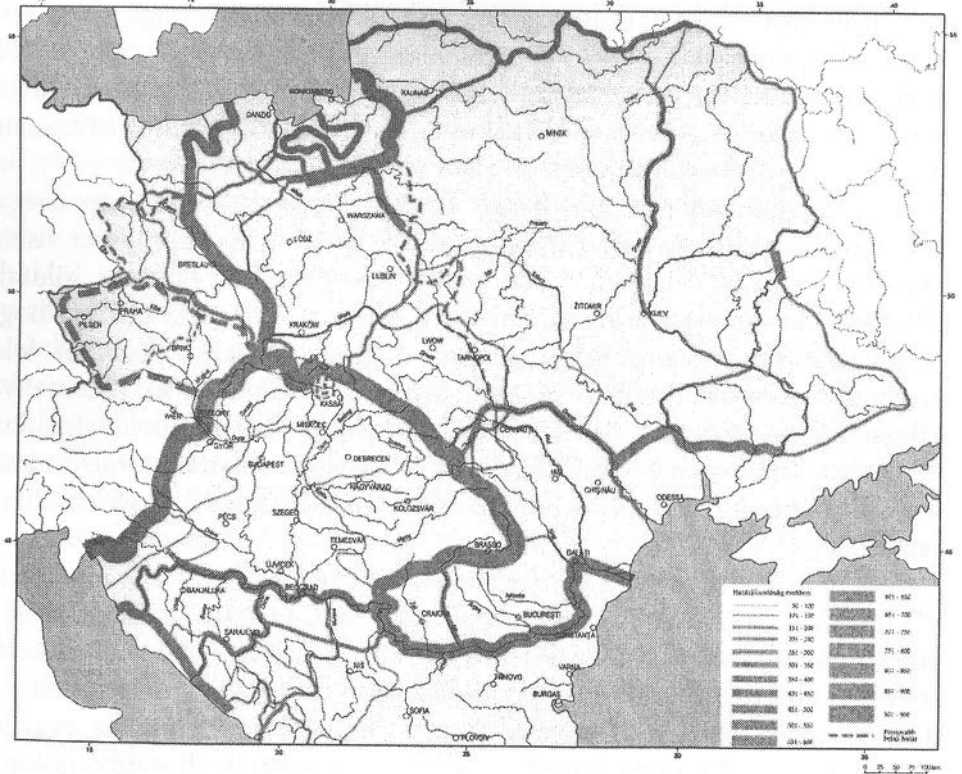
A következő veszélyt a történelmi térszerkezetek értelmezésénél abban látom, hogy a földrajz a társadalmi *időtényezőnek* ad geográfiai térszerkezeteket legitimáló erőt. A két világháború közötti földrajz mindkét ága olyan érvrendszert dolgozott ki, amely a társadalomföldrajzi érvekkel (emberföldrajz) párhuzamosan természettudományi szigorúsággal (fizikai földrajz) igyekezett igazolni a magyar államtér és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát (ratzeli determinizmus). Ebben a gondolatkörben kapott egyre hangsúlyosabb szerepet az államhatárok és a természeti környezet viszonyának elemzése. A ratzeli gyökerekből serkent német politikai földrajz nyomán a honi geográfia is markánsan fogalmazta meg azt a kérdést, hogy milyen természeti jelenségek, táji elemek (geofaktorok), tájkarakter felel meg a „jó” államhatárnak? A trianoni döntés sokkjára az egyik kézenfekvő választ a hazai földrajz a békekötés előtti magyar államhatárok idealisztikus természeti futásával adta meg. Földrajzunk a magyar államlét területi *tartóságának időhosszával bizonyítottnak* látta az egykori országhatárok idealisztikus helyzetét.

Ám ennek ellenére a néprajzkutató/geográfus Györffy István (1884–1939) a múlt század első évtizedeiben (tehát 1920 előtt) részletesen szólt a magyarság balkáni befolyásának lehetőségéről. A balkáni „kilátást” Györffy az etnikai elvnel magasabb szempontból, a geopolitikai, táji körülmények miatt vélte szükségesnek: „Néprajzi térkép alapján országfelosztást csinálni nem lehet. Bármilyen politikai változások jönnek is közbe, Bosznia örökre a magyar medencére lesz utalva, amerre folyói folynak, mert a földrajzi tényeken az embernek nincs módjában változtatni.”¹² „Középhatalmi látterünkben” (Strömpl Gábor kifejezése) a balkáni földrajzi/kulturális terjeszkedés sem teljesen kizárt lehetőségként volt jelen.

A magam részéről úgy fogalmaznék, *hogy végleges legitimitációt az ideális, Kárpátok koszorújával, Duna–Dráva folyásával körülzárt magyar államtérnek éppen a térkeretek 1920-as szétesése adta meg.*

¹² Györffy 1916: 19–37., idézi: Makkai 1996: 341–381. L. még: Makkai 2003: 101–122.

ÁLLAMHATÁROK TARTÓSSÁGA KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Rónai A. (szerk.) 1993: 401.

A két világháború közötti honi politikai földrajz ennek alapján fogalmazta meg „A jó államhatár lakhatatlan, járhatatlan, értéktelen természeti terület” elvét.¹³ Az idea honi lényege, hogy ezeknek a tételeknek *együttesen* csupán a Kárpátok koszorúja felel meg, tehát az időfaktor alapvetően igazolja ezen természeti határ történeti alkalmasságát is. Ám a történeti idő és a földrajzi tér közös eredőjeként született államhatárok nem mindenütt ideálisak. Jóllehet az ország Dráva–Száva déli határvonalát több száz év „igazolja”, mely határvonaligény „jogosságát” a trianoni döntés tovább erősítette, a magyar politikai földrajz *mégsem* tekintette ezt a vonalat sem teljesen tökéletes megoldásnak. A magyar földrajz a két világháború közötti időszakban a folyókon *még mindig(!)*

¹³ Rónai 1941: 400–401.

túlnézett (Hajdú Zoltán elemezte részletesen ezeket a történelmi országtéren túlmutató térbeli képzeteket¹⁴).

Azaz az államhatárok nem szimpla társadalmi keretek, egységes, a mindenkori nemzetközi hatalmi viszonyokat/megállapodásokat tükröző (Anthony D. Smith) jogi/adózási területeket egybefogó választóvonalak (államnemzeti gondolkodás), hanem a természeti determinizmus által (Ratzel) statikusan, a természeti törvények alapján meghatározott rendszerek, melyekhez igazodnia kell a társadalmi szerveződéseknek (kultúrnemzeti elgondolás). Ebben az összefüggésben fogalmazta meg a honi geográfia a politikai szálának összetettségét és feladatát: a politikai földrajz nem más, mint a politika természettudományi megalapozója.¹⁵

Az államnemzeti gondolkodás nem igazán tud tehát mit kezdeni a „ködös célokat megfogalmazó geopolitikával”.¹⁶ Az első világháború után élesen fogalmaz a természeti beágyazottságú határok német elméletével szemben: „Másképpen fogalmazva a határ csak egy emberi társadalom tevékenységeinek a határa lehet, mely jó ideig képlékeny és ideiglenes, később azonban szilárd és tartós. A határ tehát nem a keletkezése során felmerülő különböző akadályok miatt változik meg, hanem amiatt, ami a határon belül történik. [...] Ne használjuk tehát e területeken a jó és a rossz fogalmát. Ne bízunk azokban az – enyhén szólva – ellentmondásos érvekben, melyek vagy a Természet mindent elsöprő fatalizmusára, vagy az emberek csoportos akaratára világítanak rá. Ne tegyük az igazságosság fogalmát egyenértékűvé a térképen berajzolt vonalakkal. [...] Az idő nem oldja meg a kérdést. A legszilárdabb, sőt mi több, ezeréves birodalmak omlanak össze egy szempillantás alatt.”¹⁷

Úgy vélem, a nemzetiségi kartográfia a két eltérő szemléleti út (természeti kontra társadalomtudományos megközelítés) közötti hallgatólagos *átmenetként* jelent meg a két világháború közötti időszak geográfiájában. Átmenetként, mert ebben a térképészeti gyakorlatban olyan érvrendszer bontakozott fokozatosan ki, amely *kvázi* természettudományi fogalomrendszerrel és faktorokkal igyekezett az alapvetően *változó* társadalmi jelenségek közötti kapcsolatokat, összefüggéseket statikusan, állandóságot tükrözve magyarázni, sőt bizonyítani, hiszen a térképeket értelmező (és a politikai megrendelők)

¹⁴ Hajdú 2006: 69–74.

¹⁵ Rónai 1941: 82.

¹⁶ Gombár 1983: 561–568.

¹⁷ Ancel 1999: 413–422.

szóhasználatban olyan, a statikusságra, változatlanságra, determináltságra utaló kifejezések honosodtak meg, amelyek a mai napig elő-előfordulnak az etnikai földrajzban. Kormányzati leiratokban a magyarság „hullámtörő gát” szerepének taglalását kérték az elkészítendő térképen számon, illetve lásd napjaink szóhasználatában a védelemre, szilárdságra, „megtörhetetlenségre” utaló, a térkép üzenet szerepét taglaló fentebbi részben már idézett kifejezéseket: „etnikai bástya”, „etnikai védelmi sáv”, „etnikai frontharcos”, „etnikai túszhelyzet”, „etnikai szellemi fegyver”.¹⁸ Ez a törekvés viszont minden megújulási szándéka ellenére még ma is jelen van az etnikai földrajzosok körében. Napjainkban is jelennek meg olyan írások, amelyek a társadalomtudományoktól idegen természettudományos gyakorlatot követelnek meg az etnikai geográfiában is. Azt, hogy az alapfogalmak egyértelműek, kétséget kizáróak és megingathatatlanak legyenek.¹⁹ Ha ez a „kívánt” állapot bekövetkezne, akkor ismét ugyanoda tér vissza a tudományág, amin igyekszik mégiscsak valahogy túllépni. Hiszen az utóbbi évtizedek nemcsak a „teret mozdították meg”, hanem eleve olyan egyértelműnek vélt fogalmakat is megkérdőjeleztek, mint a nemzet.

2. Átmenet: Néprajzi szemlélet a földrajztudományban

Végezetül utalni szeretnék még a kulturális diffunionizmus irányzataira, amely iskolák szélsőséges nézetei a földrajzi/táji környezet egyértelmű kultúraalkotó képességét emelték ki, és amelyek tévedéseit Boas már a maga korában határozottan kiigazított, illetve cáfolt. Az angolszász Európa kulturális elméleteiben ugyanis – jóllehet német közvetítéssel – a honi földrajz jó kapaszkodót, eszmei alapot talált a kultúra/etnikum és környezet összefüggésének bizonyítására, a saját, ilyen irányú elképzeléseinek kidolgozására. *Am ismét egy olyan elképzelés tűnt fel a honi tudományos palettán, amely Nyugaton tulajdonképpen már a születésénél megoldatlan elméleti kérdések sorát vetette fel.* A „terekben/tájokban etnikumok mint kultúrateremtő népek”-elv igen hasznosnak bizonyultak a magyar néprajz és földrajz számára a két világháború között. Az elképzelés a tér és a kultúra szoros összefüggésének értelmezésében nyújtott kapaszkodót, illetve e gondolati mankó segítségével a honi

¹⁸ Dokumentumokat l. Keményfi Róbert 2004: 119–131.

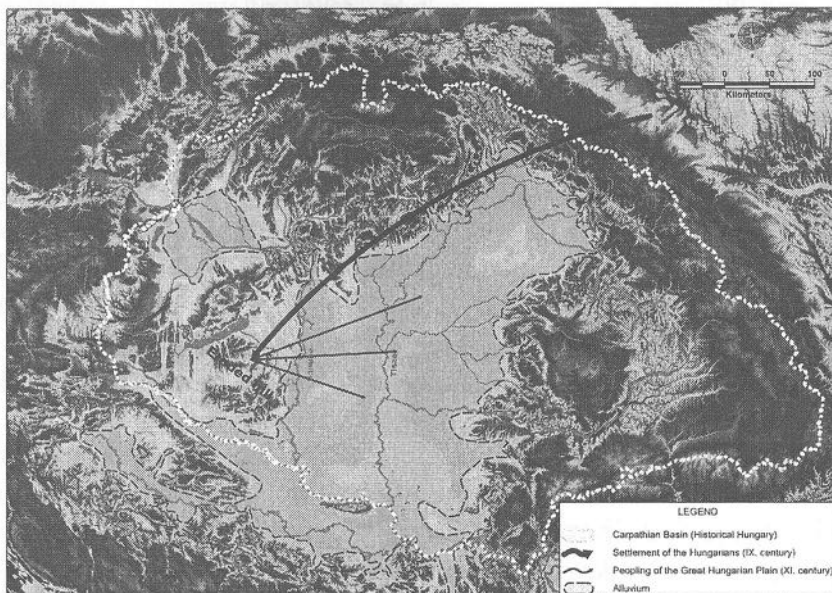
¹⁹ Farkas 2006: 310–324.

földrajz tulajdonképpen a magyar kultúra „magterületének” tökéletes kultúraalkotó képességét tudta geográfiai érvrendszerrel is alátámasztani.

Az elképzelés szerint a medencei centrum tehát olyan természetföldrajzi háttérrel rendelkezik, amely a rajta kialakult kultúrának hódító „kulturális diffúziós erőt” is kölcsönöz. Minél inkább távolodunk az ideális természeti környezettől, annál inkább kerülünk a magkultúra perifériájára is egyben („kulturális silányodás”). Kezdetét vette annak az elméleti hálónak a kidolgozása, amelynek fő tétele így hangzott: ahhoz, hogy a Kárpát-medence Magyarországtól elcsatolt magyar és *nem* magyar(!) határterületei kulturálisan életben tudjanak maradni, egyszerűen szükségük van a magyar magkultúrára, a „Belső-Magyarország” kultúrát diffundáló erejére. Így írhatott Prinz „magyar Mezopotámiáról”. Az elv természeti alapja, hogy a magyar kultúra feltöltött folyóvízi hordalékkúp síkságon jött létre. A nagy földművelő civilizációk feltétele volt az ilyen természeti környezet. Azaz a Tigris és az Eufrátesz futásához *basonló* Duna–Tisza-alapszerkezet Magyarországot mezopotámikus országgá emeli. Így válhatott a kultúra kibocsátó központjává a negyedkori alluviális síkon élő centrális magyar terület és *diffundálható* e kultúra a környező, velünk együtt a Kárpát-medencében élő népek felé. „Kulturális hatóerőnk” „megemelte” tehát a velünk élő, a Kárpát-medence szélein élő más népek kulturális színvonalát is. Ott van tehát a „magkultúra” határa, ahol a magyarág területe véget ér.

Prinz Gyula elképzelésének, azaz a folyók államföldrajzi, illetve kultúra-teremtő jelentőségének növekedési folyamatmodelljét szeretnénk összegezni, azt a következő módon tehetjük meg: a honfoglalás elsődlegesen az eróziós dombságokat, a Pannonföldet érintette. Majd a nomád/turáni népesség fokozatosan művelés alá vonta az Alföld ártéri és löszsíkságait, amely életmódbeli alkalmazkodás növelte kulturális hatóerőnket (pl. asszimiláló adottságunkat), államszervező képességünket.²⁰

²⁰ A mezopotámikus-idea részletes bemutatását l. a 7. jegyzetben említett írásban, a *Korall* című folyóiratban.

Térképi modell Prinz Gyula elképzeléséről, a magas műveltséget eredményező alluviális síkság magyarok általi benépesedésének folyamatáról

Amint előbb említettem az elmélet e szélsőséges vadhajtásait, e determinista ágait az angolszász antropológia képviselői már a korban, amikor ezt Prinz megfogalmazta, visszautasították, hiszen ebben a gondolatban „benne van” a környező népektől való *természeti* alapú szükségszerű elkülönülése, a kulturális felsőbbrendűség ideája. Nem valamilyen kivételes kultúra „teremtődött” az alluviális síkon, hanem a folyórendszerhez, környezethez való *életmódbeli alkalmazkodás* zajlott le.²¹

Ezekkel a példákkal csupán azt igyekeztem érzékeltetni, hogy geográfia puha társadalmi/történeti folyamatok komplexitását – a tudomány jellegéből adódóan – hajlamos egységként, kompakt dobozként a térre vetíteni. Jóllehet a látószög nagysága (mikro-, mezo-, makroszint) meghatározza a kutatások mélységét, az elemzés lehetőségét, ám nem biztos, hogy *utólagosan* megalkotott történeti térszerkezeteinek, változásábráink a ténylegesen lezajlott társadalmi/kulturális folyamatokat tükrözik. Úgy látom, hogy társadalom- és történeti földrajzi elképzeléseinket minden esetben el kell helyezni

²¹ Az alföldi természeti környezet etnikumoktól független, mindenkinek azonos életmód-lehetőséget nyújtó kereteit árnyaltan elemző írást és az elvárt nemzeti olvasatok cáfolatát lásd: Szabó 1996.

a társadalom- és bölcsészettudományok elméleti mezőjében is. Azaz tisztázunk kell a hosszú évtizedeken keresztül élt (és gyakran ma is élő) földrajzi ideáink filozófiai hátterét, eszmetörténeti környezetét.

Irodalom

- ANCEL, Jacques
1999 A határok geográfiája. In Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. 413–422. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet
- BICZÓ GÁBOR
2004 Radcliffe-Brown és a filozófiai antropológia. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fekete, fehér*. 145–160. Budapest, L'armattan
- BURUCS Zoltán
2006 A Kárpát-medence vízrajzának geometriai összefüggései. Véletlen, vagy inkább teremtett a vizeink rendszere? In Kertész Ádám – Dovényi Zoltán – Kocsis Károly (szerk.): *III. Magyar Földrajzi Konferencia*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet – CD-kiadvány
- FARKAS György
2006 Elméleti megfontolások az etnikai földrajz meghatározása kapcsán. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Tér és terep V*. 310–324. Budapest: Balassi Kiadó
- GOMBÁR Csaba
1983 Újjászületik a geopolitika fogalma? *Világosság*. XXIV. 8–9. 561–568.
- GYÖRFFY István
1916 Magyarország régi balkáni birtokai. *Földrajzi Közlemények* XLIV. 1. 19–37.
- HAJDÚ Zoltán
2006 A „Délvidék” értelmezése a magyar földrajztudományban. In Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza*. 69–74. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke
2006 A Kárpát-medence és a magyar államterület közötti kapcsolat a földrajztudományban 1863–1947 között. In Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*. 390–417. Pécs–Budapest, MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó
- HAJDÚ-MOHAROS József
1997 Táj és geopolitika. In: *Gazdaság és társadalom*. VIII. 1–2. 188–201.
- ILYÉS Zoltán
2004 Szimbolikus határok és határjelek In: Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus*. 189–212. Miskolc, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék
- KEMÉNYFI Róbert
2008 „Történelmi folyamatok – térbeli lenyomatok”. *Ethnica*. X. 2. 36–39.
2006 Egységes magyar államtér alatt egységes közetalap: a Tisia-masszívum mítosza. In Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, térsztruktúrák*. 418–438. Pécs–Budapest: Dialóg Campus
2004 „... A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III*. 119–131. Budapest: Akadémiai Kiadó
- SZABÓ József – DÁVID Lóránt (szerk.)
2006 *Antropogén geomorfológia*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó

MAKKAI Béla

2003 Önvédelem vagy expanzió?: Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején. *Századok*. 137. 1. 101–122.

1996 A magyar kormányzat „Bosnia actio”-ja (1909–1919). *Századok*. 130. 2. 341–381.

RÓNAI András

1941 *Az újságírójelölt kézikönyve*. Budapest: Stádium Sajtóvállalat

RÓNAI András (szerk.)

1993 *Közép-Európa Atlasz*. 400–401. Budapest, Szent István Társulat – Püski Kiadó (faksimile kiadás)

SZABÓ László

1996 *Társadalom, etnikum, identitás*. Folklor és etnográfia 91. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

THE HISTORICAL AND ETHNIC SPACE OF ROMANIA

1942 *The Historical and Ethnic Space of Romania*. București: Monitorul Oficial

ULLMANN Tamás

2007 20. század „kontinentális” filozófiája. In Boros Gábor (főszerk.): *Filozófia*. 955–1064. Budapest, Akadémiai Kiadó

Mythische geographische Niederschriften der historischen Vorgänge

In meinem Aufsatz möchte ich anhand einiger Beispiele die Aufmerksamkeit auf einen geo-philosophischen Gesichtspunkt lenken, der für die kulturgeographischen und volkskundlichen Forschungen eine Herausforderung darstellt.¹ Ich möchte darüber sprechen, wie die räumlichen Auswirkungen gesellschaftlicher und kultureller Erscheinungen in der Wissenschaftstheorie zwischen den beiden Weltkriegen, zuweilen auch noch heutzutage, mittels als exakt verstandener theoretischen Konstruktionen zu deuten versucht wurden und werden. Ich möchte in diesem Text eine der grundlegenden Fragen meiner Forschungen stellen, die sich auf dem Grenzgebiet zwischen der Volkskunde und der Geographie bewegen: nämlich: Wo befinden sich die Grenzen der „Übergänge“ zwischen dem objektiven Raum und den mentalen/symbolischen gesellschaftlichen Prozessen? Ab wann gleitet man bei der angeblich exakten Konstruktion von Raum, der gesellschaftlich-kulturelle Prozesse widerspiegeln soll in den Irrtum ab?

¹ Róbert Keményfi, Privatdozent, Universität Debrecen, Lehrstuhl für Volkskunde. Die Studie ist nicht genau in dieser Form in der Zeitschrift *Ethnica* (2008. Jg. 10, Nr. 2, S. 36-39) erschienen. Die deutsche Version enthält für das nicht ungarische Fachpublikum Textstellen, die Prozesse der ungarischen historischen Geographie erläutern und eine umfangreichere Abbildungsreihe als sowohl der Artikel in der Zeitschrift wie auch der vorliegende Text. Aufgrund dieser Überlegung wurden die für nicht ungarische Leser vollkommen uninteressanten Absätze, die die heimische Wissenschaft betreffen, aus dem fremdsprachigen Artikel ausgelassen. Die Schrift wurde mit der Unterstützung der OTKA-Ausschreibung Nr. T 046185, T049349 im Rahmen eines wissenschaftlichen Programms der Forschungsgruppe für Volkskunde der Ungarischen Akademie der Wissenschaften an der Universität Debrecen erstellt.

1. Übergang zwischen physischer Geographie und gesellschaftlichen Phänomenen

Um die Wende zum 20. Jahrhundert war die ungarische Geographie in einer „bequemen“ Situation. Sie konnte die stattfindenden Raumprozesse im Karpatenbecken – wie in einer konformen gesellschaftlichen und physischen Einheit – in einem neutralen Ton analysieren. Das Karpatenbecken war deckungsgleich mit dem Gebiet des ungarischen Staates, das Ungarische Königreich „füllte“ es vollständig „aus“. (Abb. 1).

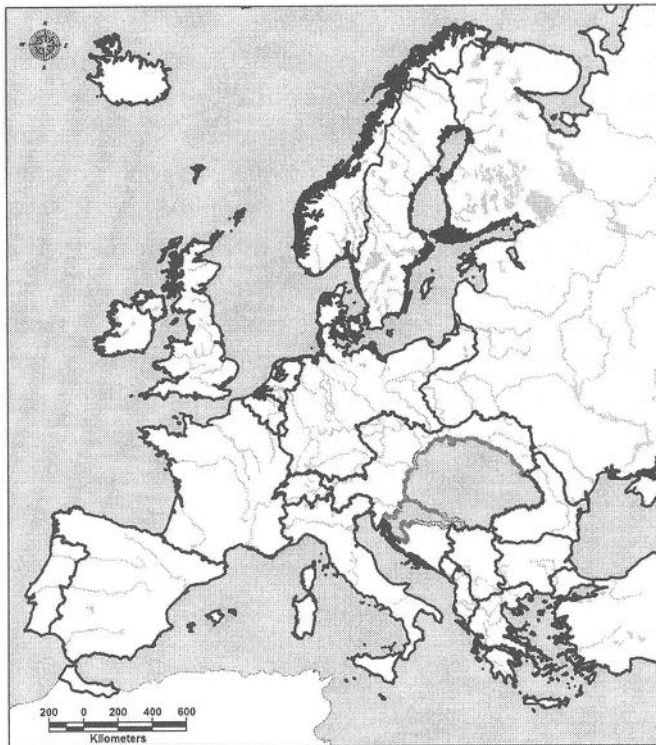

Abb. 1. Die ungarischen Staatsgrenzen im Jahr 1914

In den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts durfte kein Argument erscheinen, das die „vollständig organische“ territoriale Einheit des Staates in Frage gestellt hätte. Gemäß der Auffassung der damaligen Geographie hatte sich unser Staatsraum dem idealen Zustand angenähert. Diese

angenehme, sich eben selbst auch geographisch legitimierende Situation des Staatsgebildes wurde durch die Entscheidung von Trianon zerstört, die Neuregelung der Grenzen im Friedensvertrag zerstückelte das Gebiet des Landes² (Abb. 2; 3.).

Abb. 2. Grenze Ungarns im Jahr 1920

Die Geographie fand sich in einer neuen Rolle, weil die Entscheidung von Trianon das Land um das geographische „Gewicht“, um die „Kompaktheit“, um „den Lebensraum“, und um den Mittelmachtstatus brachte. Die ungarische Geographie wurde durch den eine neue Staatsordnung im Karpatenbecken organisierenden Frieden dazu gezwungen, ein neues und markanteres Argumentationssystem auszuarbeiten. Grundlegendes Ziel wurde, eine einheitliche und unauflösbare ungarische nationale Staatsraum-Idee auszuarbeiten, die auf einem geographischen Argumentationssystem beruht. Man kann mehrere sich ergänzende und aufeinander aufbauende Konstruktionslinien unterscheiden: Zum einen wird aufgrund konkreter politischer Erwartungen, sozusagen „auf Bestellung“, die Rekonstruktion des

² Eine detaillierte Beantwortung der Staatsraum-Frage befindet sich in den Schriften von Zoltán Hajdú. Neuerdings sythesenmäßig: Hajdú 2006: S. 360–417.

Raums geboren; zum Anderen nutzen Politiker die Ergebnisse der wissenschaftlichen Grundlagenforschung aus. Als Beispiel für diese Verflechtung

Abb. 3. Die Aufteilung Ungarns 1920

kann der Geograph Pál Teleki [1879–1941] selbst erwähnt werden, der in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts zweimal in entscheidungstragender Position als ungarischer Ministerpräsident fungierte [1920–21, 1939–41], während gleichzeitig unter seiner Führung kartographische Arbeiten ausgeführt wurden, deren Ergebnisse er ausschließlich für politische Zwecke anwendete. Man versuchte die Unantastbarkeit der ungarischen ethnischen Gebiete, der ungarischen Staatsgrenze, sogar der ungarischen Kultur und deren gleichsam *tiefes Eingebettetsein in die natürliche Umgebung* mit *naturwissenschaftlicher Rigorosität* zu legitimieren. Die ethnographischen, geschichtlichen und geographischen Quellen überblickend und zusammenfassend zeichnen *sich die einzelnen Fäden des „Organisierens“, der Konstruktion ab*. Man versuchte, aus *symbolischen* gesellschaftlichen Erscheinungen (primär aus der ethnischen, sprachlichen Zugehörigkeit) *reale* Räume zu konstruieren.

Nationalismus „entdeckt“ allmählich, parallel mit dem Ausbau der nationalen Institutionen – nach der Frage der Sprache und Kultur – die Ausdehnung „des eigenen ethischen Raums“ und dessen Wichtigkeit.

Zwischen den beiden Weltkriegen traten nun Argumentationssysteme auf, die zwischen „Volk“ und dem physischen Raum (als natürlicher Umgebung) eine Verbindung suchten und fanden. Sie versuchten das nur schwer fassbare Verhältnis zwischen „Volk“ und „Raum“ in geschichtlichen Fernen zu platzieren (Kontinuität) und als unabstreitbare, ewige Idee aufzuweisen (Mythologisierung). Es ist naheliegend, dass dieser „raumbildende Prozess“ seinen eigenen begrifflichen und methodologischen Hintergrund schuf. Für die (raum)theoretische Begründung des ungarischen politischen Raumes, für den Beweis des Zusammenhanges zwischen Politik und Raum, haben die damaligen Geographen zahlreiche naturgeographische Argumente aufgezählt. Die Notwendigkeit des einheitlichen Staatsraums beruht auf einem „gut sichtbaren“, als grundlegend verstandenen Gelände und Flusssystem, ist „tiefgewurzelt“ und beruht auf basalen geologischen Grundlagen. In den 1920er Jahren hat der Anthropoethnolog Gyula Prinz (1882–1973) die Tisia-Theorie formuliert.

Gemäß dieser Theorie ist das in die Tiefe des Ungarischen Tieflandes gesunkene kristallartige Tisia-Massiv gleichförmig aufgebaut. Dieser einmal sich erhöhende Kristallenblock der Tisia hat die Karpathen zu ihrer charakteristisch kranzförmigen Aufstreifung gezwungen. Der Tisia-Block ist also die Grundlage, auf der sich die weiteren, die Einheit des Staatsraums bedingenden, sichtbaren Oberflächenformen aufbauen. Wie es Gyula Prinz formulierte, diese physisch/geologische Formation hat die geschichtliche Entwicklung des ungarischen Staats bestimmt, sogar die Gesinnung der Menschen bestimmter Gegenden: „Inner-Ungarn (Tisia) war das wahre Mutterland, Aussen-Ungarn war eine Kette von Grenzgebieten, die sich aus dem ursprünglich unbewohnten Grenzgürtel entwickelte. Die Gesellschaft des Mutterlands gestaltete sich ganz anders, als die im Grenzgürtel [...]. Das Mutterland [...] ist zum einheitlichen Gebiet geworden. Aussen-Ungarn wurde demgegenüber seinem Hauptcharakter nach, und blieb in vieler Hinsicht auch das, was das Volk Grenzgebiet [...] nennt.“³ In dieser Idee bekam der Naturfaktor eine betont raumorganisierende Rolle im gesellschaftlichen/kulturellen Prozess des Nationenaufbaus vermuten. Hier lässt das nationale Raumvorstellungsvermögen, dass *der ungarische Staatsraum nicht das Resultat von gesellschaftlichen und geschichtlichen Prozessen ist, sondern eine Folge der Naturordnung ist, die sich hundertmillionen Jahre zuvor herausgestaltet hatte.*

³ siehe Keményfi 2006: S. 739–751.

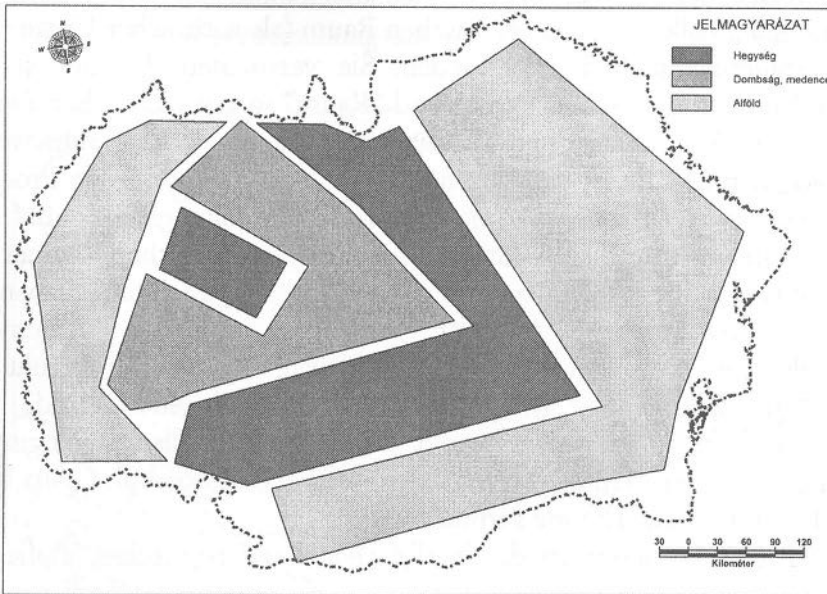

Abb. 4. Die ideale geographische Teilung von Rumänien in der Zwischenkriegszeit. Jeweils ein Drittel des Landes ist von Gebirge, Hügellandschaft und Ebene bedeckt.

Von derselben Diskrepanz zwischen Natur und Gesellschaft wurden die theoretischen Erklärungen und Legitimationen der landschaftsverteilenden Versuche im ungarischen Karpatenbecken zwischen den beiden Weltkriegen bestimmt. Die Naturlandschaften haben eigentlich die geschichtlichen Regionen (und damit zugleich den Staatsraum vor Trianon) legitimiert. Im Prozess des rumänischen Nationenaufbaus ist im Fall von Siebenbürgen – das in Trianon Ungarn ab- und Rumänien zuerkannt wurde – die gleiche Anschauung zur Geltung gekommen, allerdings in einem *umgekehrten* Wertesystem. Die Vereinigung (mit Rumänien) von Karlsburg (am 01. 12. 1918) hat nicht nur die „Rückkehr der in Ungarn lebenden Rumänen“ zum Mutterland bedeutet, sondern *auch* die naturgeographisch begründete, einheitliche räumliche Konstruktion von Siebenbürgen und Ungarn. Für das Ungarntum galt der östliche Gebirgszug der Karpaten bis zur Entscheidung von Trianon (1920) als Staats- und Landschaftsgrenze. Für die rumänische Wissenschaft galten die Gebirgszüge der Karpaten lediglich als Naturobjekt, an deren beiden Seiten sich keine Unterschiede, sondern natürliche *Parallelen* befinden: „Rumänische Verfasser [...] nennen die Mittelgebirge von

Siebenbürgen »Westkarpaten«, die Höhenkategorien werden anhand des idealen 1/3-1/3-1/3 Verhältnisses von Gebirge-Hügellandschaft-Ebene festgestellt (Abb. 4.)⁴.

Gleichzeitig wird das Siebenbürgische Mittelgebirge seitens der ungarischen Landschaftsbetrachtung (und des Großteils der siebenbürgischen ungarischen Forscher) als Scheidewand betrachtet. Die einzelnen Abschnitte der Karpaten werden von einem Standpunkt aus dem Inneren des Beckens heraus den Himmelsrichtungen gemäß bezeichnet. Der ungarische Landkataster betrachtet Siebenbürgen anders als der rumänische Landkataster. Es ist Geschmackssache, auf welche Weise man Geofaktoren und exakt gemeinte natürliche Landschaft *gruppiert*. Man kann ja durch eine „geschickte“ Anordnung der Landschaftsfaktoren ganz andere Landschaftsgrenzen ein- und derselben Gegend festlegen. In diesem Sinn schrieb die rumänische Kartographie nach dem zweiten Wiener Schiedsspruch (1940) über das Gebiet des Landes Rumänien so, als ob das natürliche Bild (die Form, die natürliche Einheit) des Landes durch die ungarische Annexion verletzt worden wäre. Das mit dem zweiten Wiener Schiedsspruch verlorene Gebiet harmonisiere mit den natürlichen Gegenden von Ungarn (z.B. den alluvialen Ebenen der Theiß) nicht, Ungarn habe also eine ihm fremde, *anorganische* natürliche Region erworben, verschiedene Landschaften wurden durch die Wiener Entscheidung in einem anorganischen Rahmen vereinigt.⁵ Doch auch die ungarische Partei beharrte auf ihren Gesichtspunkt. Die Aufteilung des Landes folgte in der Periode zwischen den beiden Weltkriegen dem Prinzip „Karpaten als scharfe natürliche Grenzen“, und man fand es minuziös bestätigt.

Selbstverständlich sind diese Erwägungen über die Ein- und Aufteilungen der Landschaft von den beiden Parteien nachvollziehbar. Ungarn musste die Kontinuität des zerfallenen Staates legitimieren, die rumänische Geographie versuchte den organischen Charakter eines nagelneuen, bis zu jenem Zeitpunkt nicht existierenden Staatsgebildes nachzuweisen. Es ist naheliegend, dass die rumänische Geographie die natürliche Geographie in den Dienst des Aufbaus einer völlig neuen, einheitlichen rumänischen Nation gestellt hat, die über Landschaften mit einem völlig unterschiedlichen geschichtlichen, geographischen, kulturellen Hintergrund verfügte.

⁴ Hajdú-Moharos 1997: S. 188–201.

⁵ *The Historical...* 1942.

Im gesellschaftlichen/kulturellen Prozess des Nationenaufbaus spielten die natürlichen Faktoren eine wichtige Rolle. Diese Gedanken beruhen aber auf grundsätzlich *fragwürdigen* gesellschaftsphilosophischen Grundlagen. Die Deutung gesellschaftlicher Erscheinungen als Folge natürlicher (naturwissenschaftlicher) Grundlagen ist nicht anders als „ein Messer ohne Heft und Klinge“.

Schon die Wissenschaftsphilosophie des 19. Jahrhunderts klärte das Verhältnis zwischen Naturwissenschaften und Geisteswissenschaften. Die Neukantianer des letzten Drittels des 19. Jahrhunderts beanspruchten eine philosophische Erklärung der Naturwissenschaften, die eine alle Erwartungen übertreffende Entwicklung durchgemacht hatten. Die Schlüsselfrage allerdings, ob eine objektive Gesellschaftswissenschaft existiere, wurde auch von den Neukantianern gründlich umgangen. Schließlich galt das Hauptbestreben der deutschen Philosophie gegen Ende des 19. Jahrhunderts der Erhöhung der Genauigkeit (der Prägnanz) des geisteswissenschaftlichen Wissenschaftsparadigmas. Die Erkenntnis, dass die Objektbezeichnung und die Methodik der Geisteswissenschaften radikal von der Praxis der Naturwissenschaften abweichen, musste systematisch weiter ausgearbeitet werden. Der Begriff des „Geistes“ verweist auf die Anlehnung an den subjektiven Idealismus Hegels und auf dessen teilweise Überschreitung, insofern er (der Geist) den Gegenstand der Geisteswissenschaften immer als reflektierten kognitiven Inhalt definiert, von dem die auf objektiven Gesetzmäßigkeiten beruhenden Verfahren der Naturwissenschaften streng geschieden sind.

Wilhelm Windelband [...] behauptete, dass ein Forscher bei der Untersuchung eines Gegenstandes zwei entgegengesetzte strategische Positionen einnehmen kann.⁶

Neben dem nomothetischen Konzept, also neben dem Forschungsvorgehen das die charakteristischen Gesetzmäßigkeiten eines Gegenstandes beschreibt, existiert ein *idiographisches* Konzept, nämlich der Versuch die Eigenschaften, die die partikuläre Verschiedenartigkeit des Gegenstandes ausmachen zu beschreiben.⁷ Der Gegenstand der Geisteswissenschaften ist als *reflektierter, sich ständig verändernder* Inhalt

⁶ Wilhelm Windelband (1848–1915) siehe zu diesem Thema den vollständigen Text der berühmten Antrittsvorlesung des neuen Rektors unter 1. http://www.fh-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/19Jh/Windelband/win_re

⁷ Biczó 2004: S. 145–160; Pascher 1997.

definiert, der sich dadurch von dem auf „objektiven Gesetzmäßigkeiten“ beruhenden Gegenstand der Naturwissenschaften unterscheidet. Man darf also praktisch diese beiden unterschiedlichen Annäherungsweisen und Forschungstechniken *nicht mit einander zusammen vermischen*. Diesen Grundsatz nicht anerkennend traten nun Argumentationssysteme zwischen den beiden Weltkriegen auf, die zwischen „Volk“ und dem physischen Raum (als natürlicher Umgebung) eine Verbindung suchten und fanden. (Der theoretischen Falle kann man natürlich ausweichen, weil die anthropogenetische Geomorphologie, ein Zweig der Geographie, der das Verhältnis zwischen menschlicher Handlung und natürlicher Umgebung analysiert, – mit entsprechender wissenschaftlichen Distanz – Ergebnisse vorzeigen kann, die beide Anschauungen erfolgreich vereinigen. Für die Fachwissenschaft haben Archivdaten, Verträge, Niederschriften z.B. der Baugeschichte einen ernsthaften Quellenwert, die anthropogenetische Geomorphologie kann mit deren Hilfe den Ursprung der natürlichen Formen beleuchten, die z. B. durch den lokalen Bergbau zustande gekommen sind. Gesellschaftsgeschichtliche Quellen können also als Mittel in der Erläuterung der natürlichen Erscheinungen verwendet werden.⁸)

Weiterhin ist fraglich, wie man ein im Grunde geomorphologisches (also naturwissenschaftliches) System auf die Gesellschaft/Kultur projizieren kann. Auf welche Weise kann man gesellschaftliche Raumkategorien auf natürliche Landschaften und Gebiete abbilden, bzw. wie kann man die „starren staatsbildenden Mythen“ übertreten?

Man kann aber die „verwurzelten“, geschichtlichen, volkskundlichen Landschaften als keine voneinander abgegrenzten natürlichen Einheiten betrachten und unabhängig von der ethnischen Zugehörigkeit untersuchen, welche Wirkungen, Parallelen auf den mit „exakten Faktoren“ bestimmbaren Gebieten entstehen. Die Volkskunde/Kulturgeographie hat ja Gleichheiten in der Lebensweise identifiziert, die präzise bestimmte Kleingebiete übergreifen (Mikro-Ebene), und mehrere Gegenden zu einer Wirtschaftseinheit (Mezo-Ebene) formen. Ein passendes Beispiel dafür stellen die Forschungen dar, die den Abgrenzungscharakter der ausgerechnet am meisten mythologisierten Grenzlinienstrecke – die Ostkarpaten – widerlegen. Diese „tausend Jahre alte“ ehemalige ungarische Grenze ist *keine* Trennungslinie. Die Feldforschungen in der rumänisch-ungarischen Kontaktzone der Gyimes haben keine *abgrenzende*, sondern die

⁸ siehe Jäger 1969.

Lebensweise *verbindende Rolle des Berges nachgewiesen*.⁹ Das bedeutet nicht, dass dieser Zustand, diese Parallele in der Lebensweise bis „in alle Ewigkeit“ mit naturwissenschaftlicher Rigorosität bestehen bleibt. Gesellschaftliche Prozesse (z.B. Alterung, Migration, Änderung der Bevölkerungsstruktur, Krieg) können die Abweichung zwischen dem natürlichen und sozialen Raum „korrigieren“.

Bei der Interpretation geschichtlicher Raumstrukturen sehe ich die nächste Gefahr darin, dass die Geographie dem gesellschaftlichen *Zeitfaktor* eine legitimierende Kraft innerhalb der geographischen Raumstruktur zugesteht. Die beiden Zweige der Geographie haben zwischen den Weltkriegen ein Argumentationssystem ausgearbeitet, das unter paralleler Verwendung von Argumenten der Gesellschaftsgeographie und mittels *naturwissenschaftlichen* Rigorosität (physische Geographie) es vermochte, *die Unantastbarkeit des ungarischen Staatsraums und der ungarischen Staatsgrenzen und die tiefe Eingebettetheit der ungarischen Kultur in die natürliche Umgebung zu beweisen*. In diesem Gedankenkreis wurde das Verhältnis zwischen den Staatsgrenzen und natürlicher Umgebung immer betonter analysiert.

Auf den Spuren der deutschen politischen Geographie, auf Ratzel zurückgreifend, wirft die ungarische Geographie die markante Frage auf, welchen Naturerscheinungen, Geofaktoren, Landescharakteren die ideale Staatsgrenze entspricht? Auf den Schock von Trianon fand die hiesige Geographie die naheliegende Antwort im idealisierten naturgegebenen Lauf der ungarischen Staatsgrenzen vor dem Friedensvertrag: Eine gute Grenze ist unbewohnt, unpassierbar und verläuft auf wertlosen Gebieten. Unsere Geographie hat die legitime Lage der einstigen Staatsgrenze mit der territorialen „Haltbarkeit“ des ungarischen Staats begründet und als bewiesen angesehen. Die ungarische Geographie sah die Legitimität der ehemaligen Staatsgrenze deswegen als bewiesen an, weil das Territorium dauerhaft erhalten blieb und unverletzt war.

Hier kann man also die Karten von Rónai über die Dauer von Staatsgrenzen erwähnen (Abb. 5.). Man versuchte den idealen Charakter der „tausendjährigen“ Grenzen gerade mit einem Faktor zu beweisen, der in der Geographie am schwersten zu deuten und im Raum abzubilden ist, nämlich *mit der Zeit*. In diesem Sinn ist die Staatsgrenze kein gesellschaftlich oder politisch bestimmter Rahmen, keine einheitliche, die Gebiete des Rechts und der Steuern zusammenfassende Trennungslinie (Anthony D.

⁹ Ilyés 2004: S. 189–212.

Smith), die die jeweiligen internationalen Machtverhältnisse und Vereinbarungen widerspiegelt, sondern sie ist ein statisches, vom „Gesetz der Natur“ (Friedrich Ratzel) bestimmtes System, nach dem sich die Gesellschaftsordnung richten muss.

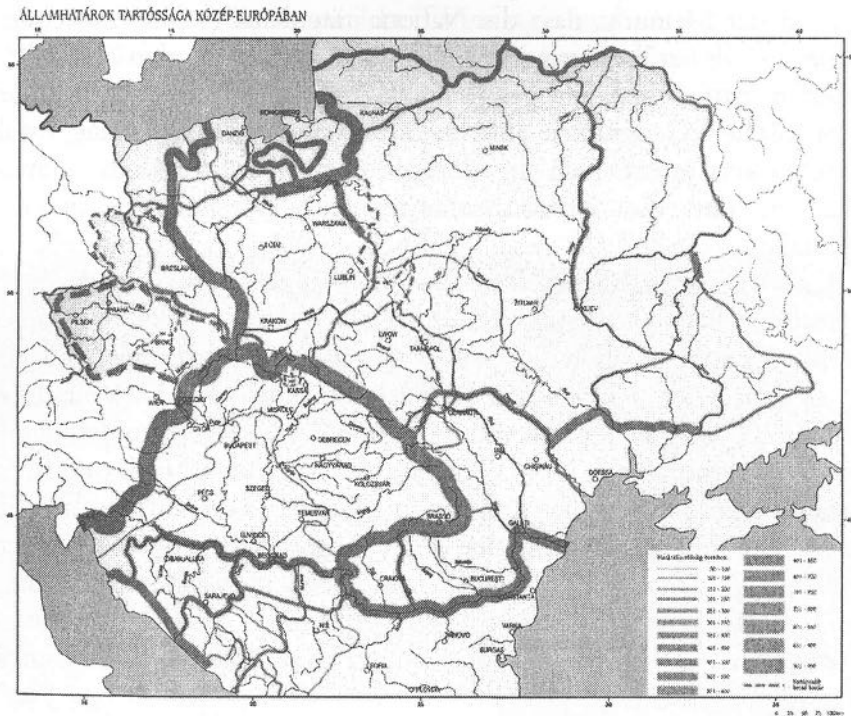

Abb. 5. Die „geschichtliche Stabilität“ der Staatsgrenzen in Mitteleuropa. Rónai (Hrsg.) 1993: S. 401.

Ich würde es so formulieren, dass die endgültige Legitimation des von den Karpaten und den Donau-Draua umrahmten ungarischen Staatsraums hat eben das Zerfallen der Raumkonstruktion im Jahr 1920 angegeben.

Die staatsnationale Denkweise kann also nichts mit der über „unscharfe“ Ziele verfügenden Geopolitik anfangen. Die französische Geographie hat gegen die deutschen Staatsgrenzenkonzeptionen der Zwischenkriegszeit scharf Stellung bezogen: „Autrement dit la frontière ne peut paraître qu'une limite, longtemps molle et provisoire, à la longue parfois rigide et permanente aux activités d'une société humaine. Elle se calque, plastique, non sur les obstacles auxquels elle se heurte pour se fixer, mais sur

ce qui s'agite au dedans. [...] Ecartons donc en ces matières la notion du bien ou du mal. N'ajoutons que de créance aux arguments, pour le moins contradictoires, qui mettent en lumière ou l'impérieux fatalisme de la Nature ou la volonté, au surplus embrigadée, des hommes. [...] Le temps ne fait rien à l'affaire. Les Empires les plus solides, voire millénaires, s'écroulent."¹⁰

Ich bin der Meinung, dass die Nationalitätenkartographie zwischen den Weltkriegen als stillschweigender *Übergang* zwischen den beiden verschiedenen (natürlichen und gesellschaftswissenschaftlichen) Sichtweisen in der ungarischen Geographie auftritt. Sie erscheint als Übergang, weil ein Argumentationssystem sich in der kartographischen Praxis allmählich entwickelte, das die Zusammenhänge und Beziehungen unter den grundsätzlich *veränderlichen* gesellschaftlichen Phänomenen mithilfe eines quasi naturwissenschaftlichen Begriffssystems und derartigen Faktoren eine Art Beständigkeit widerspiegelnd zu erklären und sogar zu beweisen versuchte. Es haben sich in dem interpretierenden Wortgebrauch auf Karten (und in dem der Auftraggeber) Ausdrücke für die Unwandelbarkeit, Unveränderlichkeit, Determiniertheit eingebürgert, die bis zum heutigen Tag wieder in der ethnischen Geographie erscheinen. In den Niederschriften der Regierung wurde über die Rolle des Ungarntums als "Wellenbrecher" Rechenschaft verlangt, man beachte den heutigen Wortgebrauch, der auf die "Verteidigung", "Standhaftigkeit", "Unzerbrechlichkeit" Bezug nimmt, und die schon zitierten Ausdrücke wie „ethnische Bastion“, „ethnischer Schutzstreifen“, „ethnischer Frontkämpfer“, „ethnische Geiselsituation“ oder "ethische geistliche Waffe".¹¹

2. Übergang: Volkskundliche Sichtweise in der Geographie

Abschließend möchte ich auf die Strömungen des kulturellen Diffusionismus verweisen, deren radikale Ansichten die kulturschaffende Fähigkeit der geographischen/landschaftlichen Umgebung hervorgehoben haben, und deren Irrtümer Boas in seiner Zeit kategorisch ausgebessert, bzw. widerlegt hat. An die kulturellen Theorien des angelsächsischen Europas knüpfte – obwohl mit deutscher Übertragung – die ungarische Geographie an, sie fand eine ideale Grundlage für den Beweis des Zusammenhangs

¹⁰ Ancel 1938: S. 3; 182; 188.

¹¹ siehe Keményfi 2004: S. 119–131.

zwischen der Kultur/Ethnie und der Umgebung, und für die Ausarbeitung von eigenen, ebenso ausgerichteten Ideen. *Eine Vorstellung tauchte wieder auf der ungarischen wissenschaftlichen Palette auf, die im Westen schon bei ihrer Geburt eine Reihe von unlösbaren theoretischen Fragen aufgeworfen hatte.* Das Prinzip von 'Ethnien in Räumen/Landschaften als kulturschaffende Völker' erwies sich als sehr nützlich für die ungarische Ethnologie und Geographie zwischen den beiden Weltkriegen. Die Vorstellung half bei der Auslegung des engen Zusammenhanges zwischen dem Raum und der Kultur, bzw. mittels dieser gedanklichen Unterstützung konnte die hiesige Geographie die vollkommene kulturschaffende Fähigkeit des 'Keimgebietes' der ungarischen Kultur mit einem geographischen Argumentationssystem untermauern.

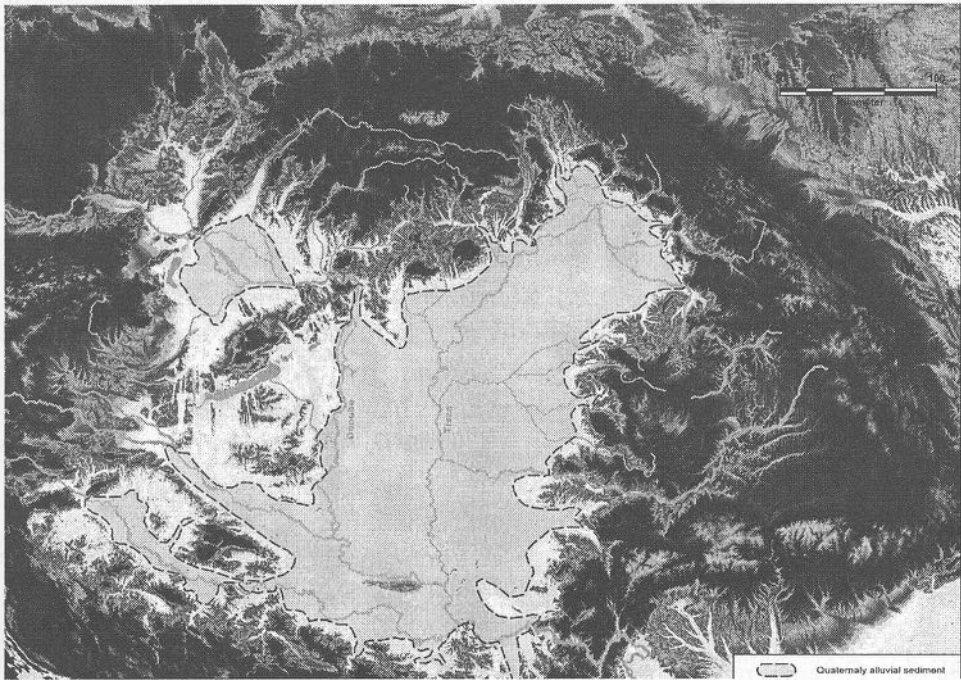

Abb 5. Das alluviale Gebiet und die Grenze des Karpatenbeckens im Quartär

Gemäß der Vorstellung verfügt das Beckenzentrum über einen naturgeographischen Hintergrund, der der in ihm sich herausbildenden Kultur eine „kulturelle diffundierende Kraft“ verleiht. Je mehr man sich vom idealen natürlichen Zentralgebiet entfernt, desto mehr befindet man sich an der Peripherie der Keimkultur („kulturelle Verschlechterung“). Man begann also ein theoretisches Netz auszuarbeiten, dessen Hauptsatz

lautete: Damit die abgetrennten ungarischen und *nicht*-ungarischen(!) Gebiete kulturell am Leben bleiben können, *sind* sie einfach auf die ungarische Keimkultur, auf die diffundierende Kraft von „Inner-Ungarn“ angewiesen. So konnte Gyula Prinz, der zweite wichtige ungarische Geograph in der Zwischenkriegszeit, über „das ungarische Mesopotamien“ schreiben. Den naturwissenschaftlichen Hintergrund für diesen Argument bildete die Tatsache, dass die ungarische Kultur auf dem Schüttungsboden der Anschwemmungskegel von Flüssen entstanden ist. Die Voraussetzung für das Entstehen einer großen Ackerbau treibenden Zivilisation war eine ähnlich natürliche Umgebung. Dem Zweistromland des Tigris und des Euphrats *ähnlich* hat die Grundstruktur der Donau und der Theiß Ungarn zum mesopotamischen Land erhoben. So konnte die zentrale ungarische Umgebung zum kulturellen Zentrum werden, so konnte diese Kultur gegen die anderen im Karpatenbecken lebenden Völker diffundieren. „Unsere kulturelle Wirkungskraft“ hat also auch das Kulturniveau der am Rande des Karpaten-Beckens lebenden anderen Völker „angehoben“. Die Grenze der „Keimkultur“ befindet sich also dort, wo das Gebiet des Ungarntums endet.

Man kann die Vorstellung von Gyula Prinz – also das Entwicklungsmodell der staatsgeographischen bzw. der kulturschaffenden Bedeutung der Flüsse – folgendermaßen zusammenfassen: Die Landnahme hat in erster Linie das Erosionshügelland, die pannonische Landschaft betroffen. Als dann die nomade/turane Bevölkerung die Überschwemmungs- und Lössebenen des *alluvialen* Tieflands kultiviert hatte, wurde durch diese Anpassung unsere kulturelle (z.B. unsere Assimilationskraft) und staatsorganisierende Kraft erhöht (Abb. 5; 6.).

Wie ich schon erwähnt habe, die wilden deterministischen Triebe der Theorie wurden schon zu der Zeit als sie von Prinz formuliert wurde von den Vertretern der angelsächsischen Anthropologie zurückgewiesen. In diesen Gedanken ist die Idee der notwendigen Absonderung von den umliegenden Völkern auf Grund der Natur und die Idee der kulturellen Überlegenheit enthalten. Auf der alluvialen Ebene ist keine außergewöhnliche Kultur entstanden, es hat nur eine *Anpassung an die Umgebung in der Lebensweise* stattgefunden.¹²

¹² Zur Analyse über die von Ethnien unabhängigen natürlichen Umgebung des Tieflands, die für alle eine gleiche Möglichkeit in der Lebensweise bietet, und zur Widerlegung der nationalen Lesungen siehe: Szabó 1996.

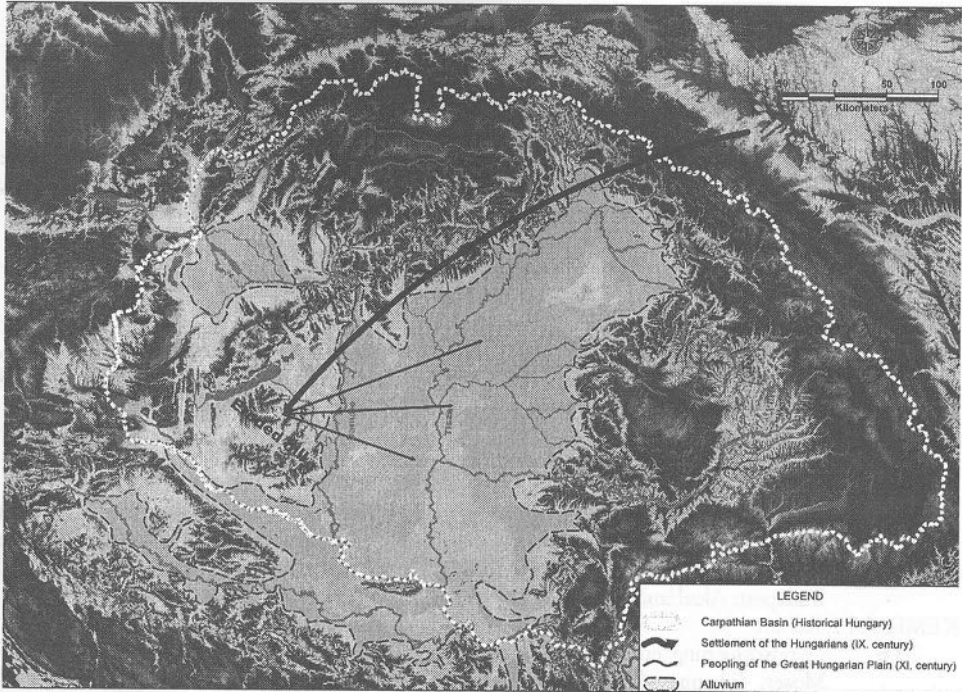

Abb. 6. Landkartenmodell nach den Vorstellungen von Gyula Prinz. Über den Vorgang der Besiedlung der alluvialen Ebenen durch die Ungarn

Mit diesen Beispielen wollte ich veranschaulichen, dass die Geographie geneigt ist – wegen des wissenschaftlichen Charakters –, die weiche Komplexität von gesellschaftlichen/geschichtlichen Prozessen als eine kompakte Einheit auf den Raum zu projizieren. Obwohl die Größe des Blickwinkels (Mikro-, Mezo-, und Makroebene) die Tiefe der Forschungen und die Möglichkeit der Analyse bestimmt, ist es doch nicht sicher, dass unsere im Nachhinein geschaffenen Raumstrukturen die tatsächlich stattgefundenen geschichtlichen/kulturellen Prozesse widerspiegeln. Ich bin der Meinung, dass man die gesellschafts- und historisch-geographischen Vorstellungen auch im theoretischen Feld der Gesellschafts- und philosophischen Wissenschaften platzieren soll. Wir müssen den philosophischen Hintergrund, die ideengeschichtliche Umgebung unserer seit langen Jahrzehnten bestehenden geographischen Idee klären.

Literatur

- ANCEL, Jacques
1938 *Géographie des frontières*. Paris: Librairie Gallimard
- BICZÓ, Gábor
2004 Radcliffe-Brown és a filozófiai antropológia [Radcliffe-Brown und das Philosophische Anthropologie], in: Borsos, Balázs – Szarvas, Zsuzsa – Vargyas, Gábor (Hgg.), *Fekétén, fehéren*. [Auf schwarz und weiss], S. 145–160 Budapest: L'armattan
- HAJDÚ-MOHAROS, József
1997 Táj és geopolitika. (Landschaft und Geopolitik) *Gazdaság és társadalom*. VIII. 1–2. S. 188–201.
- ILYÉS, Zoltán
2004 Szimbolikus határok és határjelek (Symbolische Grenzen und Grenzzeichen). In: Biczó, Gábor (Hrsg.): *Vagabundus*. S. 189–212. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék
- JÄGER, Helmut
1969 *Historische Geographie*, Braunschweig: Westermann
- KEMÉNYFI, Róbert
2004 „... A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” („...In der Angelegenheit der ungarischen Staatsgrenzen, Sprachinseln, und Diasporen.”) In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (Hrsg.): *Tér és terep* III. S. 119–131. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KEMÉNYFI, Róbert
2006 „Konstituierung ethnischer Räume, ethnischer Grenzen.” In: Hengartner, Thomas – Moser, Johannes (Hrsg.): *Grenzen & Differenzen*. S. 739–751. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH
- PASCHER, MANFRED
1997 Einführung in den Neukantianismus: Kontext – Grundpositionen – Praktische Philosophie. München: Fink
- RÓNAI, András (Hrsg.)
1993 *Közép-Európa Atlasz*. (Atlasz von Mitteleuropa.) Budapest, Szent István Társulat – Püski Kiadó
- SZABÓ, László
1996 *Társadalom, etnikum, identitás*. (Gesellschaft, Ethnikum, Identität.) Folklor és etnográfia 91. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
- THE HISTORICAL AND ETHNIC SPACE OF ROMANIA
1942 *The Historical and Ethnic Space of Romania*. București: Monitorul Oficial

Lubinszki Mária

Pszichológiatörténet – Psychologiegeschichte

LUBINSZKI MÁRIA
MÁRIA LUBINSZKI

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1957

1957

Pszichoanalízis életutak kereszteződésében: Sigmund Freud, Ludwig Binswanger és Ferenczi Sándor

„Mert vannak életünkben emberek, akik egyszerre jelentik
az eltűnő éveket és szebbik létezésünk lényegét.”

Szerb Antal

Bevezetés

Vannak mérföldkövek az ember életében. Vannak kapcsolatok, amelyben a másik lényét tágabb vonatkoztatási keretbe foglalja egy társ, mintegy értelmet, jelentést és biztonságot adva törekeny létezésének.¹ Vannak barátok, akik végigkísérnek életünkön, és jelzőtüzként mutatják, merre vegyük utunkat. Mégis oly ritka az ilyen találkozás, a tudományban pedig még inkább. A pszichoanalízis története bővelkedik levelezésekben,² Sigmund Freud maga is több emberrel tartott fenn ily módon kapcsolatot, azonban csak kevesekkel sikerült ezt élethosszig megőrizni. Ezen kevesek közé tartozik Ferenczi Sándor³ és Ludwig Binswanger.⁴ A velük folytatott levelezés azon túl, hogy talán a legmélyebb betekintést nyújtja a pszichoanalízis magyarországi, svájci és ausztriai történetébe, egyben hiteles krónikája két olyan barátság történetének, mely példaértékű lehet napjainkban is. Sigmund Freud Ludwig Binswangerrel 1907 februárjában, Ferenczi Sándorral 1908 februárjában találkozott, és változó intenzitással, de töretlen hittel íródtak leveleik. Mind-egyikük másvalamiben hitt; épp ez adja meg a levelek különös hangulatát, az ellentétek kimondott-kimondatlan feszültségét.

¹ Lubinszki Mária, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem Tanárképző Intézet.

² Gondoljunk csak többek között Freud–Fliess, Freud–Jung, Freud–Bleuler, Ferenczi–Groddeck levelezéseire.

³ Ferenczi Sándor (1873–1933) pszichoanalitikus 12 gyermek közül a nyolcadiknak született, orvosi tanulmányait Bécsben folytatta. 1897-től élt Budapesten, ahol a vezető értelmiséghez tartozott. Neki köszönhetően Budapesten a pszichoanalízis összefonódott a haladó kulturális mozgalmakkal.

⁴ Ludwig Binswanger (1881–1966) svájci pszichiáter. Orvosi tanulmányait 1900 és 1906 között Lausanne-ban, Zürichben és Heidelbergben végezte. Már ezekben az években intenzíven tanulmányozta a pszichoanalízist. 1906 júniusától a zürichi Burghölzli pszichiátriai klinikán vállalt asszisztens teendőket, itt C. G. Jung tanítványaként írta disszertációját. Fitchner 1992, XVII. A nagyapja által alapított Bellevue magánklinikán dolgozott 1956-ig. Kutatási irányát a pszichiátrián belül 1941-től a *Daseinsanalyse* névvel illette, mely a freudi pszichoanalízisből, a husserli fenomenológiából és a heideggeri ontológiából alakult ki.

Alig több mint egy évtizeddel ezelőtt, 1992-ben látott nyomtatásban napvilágot e két levelezésgyűjtemény. A Freud–Ferenczi-levelezés megjelenése hosszabb huzavona után, 1992-től vette kezdetét először francia nyelven, összesen három kötetben.⁵ A levelezés magyar nyelven 2000-től jelenik meg kötetenként⁶ folyamatosan, jelenleg az ötödik fél kötet van előkészületben. A Freud–Binswanger-levelezés szintén 1992-ben jelent meg, egy kötetet tesz ki, a tudományos előszó és lábjegyzetek megkönnyítik a tájékozódást.⁷

A két levelezés külön-külön más-más jelentőséggel bír. A Freud–Ferenczi levelezés személyes és szakmai konfliktusoktól sem mentes, de igen mély és szoros barátság krónikája, míg a Freud–Binswanger-levelezés egészen más típusú emberi kapcsolatot tár fel: egy lassan kibontakozó, tiszteletteljes, őszinte barátság példája annak ellenére, hogy két korban, személyiségben, intellektuális stílusban és alapvető meggyőződésben ennyire különböző emberről volt szó. Dolgozatom célja betekintést nyújtani e levelezések különös emberi világába, elsősorban, hogy miként távolodott el Binswanger a pszichoanalízistől és miként születhetett a *Daseinsanalyse* a freudi elméletből. Így nagyobb hangsúlyt kap a Freud–Binswanger-levelezés, annál is inkább, mert a pszichológia egy kevésbé ismert területére vezet el, azonban Freud Ferenczivel folytatott levelezése izgalmas kiegészítéseket nyújt mindkét kapcsolat megértéséhez. A Freud–Ferenczi-kapcsolatot 1236 levél őrzi, míg a Freud–Binswanger-kapcsolatot 195.

A Freud–Binswanger-kapcsolat

Ludwig Binswanger életútjáról, családjáról, Freuddal való kapcsolatának fő mozzanatairól és személyes találkozásairól egy korábbi cikkben számoltam be.⁸ Jelen tanulmány ennek folytatása, és konkrétan a Freud–Binswanger-kapcsolat érdekesebb fejezeteit mutatja be, a Ferenczire történő utalásokkal együtt.

Freud 1907 februárjában találkozott először Ludwig Binswangerrel, Jung kapcsán, akinek ez idő tájt asszisztense volt a zürichi Burghölzli klinikán. Freud

⁵ Erős 2000: 11. In Freud–Ferenczi 2000.

⁶ A francia kiadás (1992) a levelezést három kötetre tagolta: I. kötet: 1908–1914, II. kötet 1914–1924, III. kötet: 1924–1933. Az egy évvel később, 1993-ban megjelenő német kiadás további fél kötetekre osztotta a levelezést, amely így összesen hat kötetet tesz ki, ez szolgál a magyar kiadás alapjául. Erős 1993: 20.

⁷ Larsson 1995: 769.

⁸ Lubinszki 2003: 157–168.

ekkor 51 éves volt, 25 évvel idősebb Binswagnerél, és nagy reményeket fűzött a fiatalhoz: mivel Binswanger pszichiáter családból származott, azt remélte, ő majd összekötő kapocs lehet a pszichoanalízis és az akadémiai, intézményes pszichiátria között. Binswanger azonban kezdettől fogva nem tudott otthonra lelni a pszichoanalízisben, bár az első években még kiemelkedő jelentőséggel bírt számára⁹. Elsősorban a pszichés „apparátus” természettudományos megközelítését tartotta problematikusnak, determinisztikusnak.¹⁰ A neurózisok keletkezésének freudi elméletével sem értett egyet, amely az infantilis komponenst hangsúlyozta; lassan elkezdte saját gondolati útját járni.¹¹ Mégis, az első pillanattól kezdve mély emberi kötelék fűzte őket egymáshoz, Binswanger Freudot egész életében apafiguraként tisztelte. Barátságuk túlélte a munka és az élet összes megpróbáltatását, noha Binswanger egyre távolabb került a pszichoanalízistől¹². A freudi teória mégis élete végéig ösztönző erő maradt számára, és hiába próbált távol maradni, mégis egész életét áthatották a pszichoanalízissel kapcsolatos konfliktusok.¹³ Freud és Binswanger az első látogatást követően személyes céllal még hatszor találkozott, ezenkívül a nemzetközi pszichoanalitikus kongresszusokon is viszontlátták egymást. Ferenczi Sándor 17 évvel volt fiatalabb Freudnál, és találkozásukkor már egy széles látókörű, kiforrott személyiségként nagy terápiás és orvosi tapasztalattal rendelkezett. Hasonlóan Binswangerhez, Freud nála is apaszerepet töltött be, apját idealizálta benne.¹⁴ Freud és Ferenczi kapcsolata sokkal intenzívebben fejlődött, számtalanszor találkoztak, és töltöttek együtt szünidőt.

Az első, Binswangerhez írt levél keltje 1908. január 14. Freud tollából. A kezdeti levélváltások hangneme hivatalosabb, főként közös pácienseik kezelésével kapcsolatos tapasztalatcseréből álltak, valamint a pszichoanalízissel kapcsolatos tudományos munkák beszámolóiból. Freud már a kezdet kezdetén panaszkodott Binswanger kézírására: „Az Ön borzalmas írása” olvashatatlanak tartotta. Ezért Binswanger a legtöbb levelét írógépbe diktálta, és egy másolatot megtartott mindig magának. Így maradhatott fenn a levelezés, hiszen Binswanger eredeti levelei Bécsben maradtak, amikor Freud 1938-ban Londonba emigrált, végül elvesztek a háború alatt.¹⁵

⁹ Lowenfeld 1967: 459.

¹⁰ Heiner 1993: 25; Edelheit 1967: 85.

¹¹ Larsson 1995: 771.

¹² Lowenfeld 1967: 459.

¹³ Lowenfeld 1957: 418.

¹⁴ Nemes 151.

¹⁵ Larsson 1995: 770.

Konfliktus a svájci pszichoanalitikus életben

Az 1909-es időszaktól kezdődően Freudnak különösen fontos volt, hogy a pszichoanalízis az intézményes pszichiátrián belül is előrelépjen, és nagy reményeket fűzött Binswangerhez.¹⁶ Binswanger 1910 elején meglátogatta Freudot, és még ugyanezen év júniusában sor került a zürichi pszichoanalitikus szövetség megalapítására, mely 1907-től működött Freudi Kutatói Társaság néven Eugen Bleuler¹⁷ vezetésével. Nem mindenki akart azonban automatikusan a nemzetközi pszichoanalitikus társaság tagja lenni, többek között Eugen Bleuler sem. Freudban felmerült a kétely: változott-e a pszichoanalízisről vallott meggyőződése azoknak, akik a belépést Bleulerrel együtt megtagadták?¹⁸ Binswangert is meglepte Bleuler ellenállása, de nem szeretett volna beleavatkozni. Ezért ő maga sosem kérdezte Bleulert, és Freud szándékával sem volt egészen tisztában: „A közöttünk meglévő nyíltságra alapozva hálás lennék, kedves professzor úr, ha megmondaná nekem a véleményét nyíltan, hogy meg tudjuk érteni egymást.”¹⁹ Freud közvetítő szerepet szánt ebben a helyzetben Binswangernek; informálódjon, próbálja meg kideríteni az okokat, azonban Binswanger távolságtartással reagált. Októberben Freud maga írt Bleulernek, magyarázatot kérve arra, miért zárta ki magát a szövetségből. Nem titkolt célja volt, hogy elérje Bleuler csatlakozását a svájci szövetséghez. Innentől Freud és Bleuler élénk, terjedelmes levelezést folytatott, mely a mai napig kiadatlan maradt. 1910. december 25-én találkoztak Münchenben, másnap Jung is csatlakozott Freudhoz, aki így számolt be Ferenczinek a Bleulerrel való találkozásról: „Teljes egyetértésre és jó személyes kapcsolatra jutottam vele, ő is ugyanolyan szegény ördög, mint mi, s azt szeretné, ha kicsit szeretnénk, amit a számára fontos személyektől talán kevésbé kapott meg. Aligha kétséges, hogy be fog lépni a zürichi egyesületbe. S ezzel az ottani szakadás megszűnne.”²⁰ A beszélgetések eredményeképpen Bleuler végül 1911. január 13-án a Nemzetközi Pszichoanalitikus Szövetség zürichi

¹⁶ Freud – Binswanger 1992: 19F 31.

¹⁷ Eugen Bleuler (1857–1939) svájci elmeorvos, a zürichi Burghölzli elmeorvosintézet és pszichiátriai klinika igazgatója 1898-tól, mely ekkor Európa egyik legfontosabb és legprogresszívebb intézményének számított. Az a tény, hogy vonakodott elkötelezni magát a pszichoanalitikus „mozgalom” mellett, feszültséget okozott a Junggal és Freuddal való kapcsolatában. Freud – Ferenczi 2002: 2F, 18F, 63, 84. Freuddal való levelezése 1904-ben kezdődött, ekkor már néhány éve szorgalmasan foglalkozott a pszichoanalízissel. Fichtner 1992: X. Binswanger 1906 júniusától 1907 áprilisáig szintén Burghölzliben dolgozott doktorandusként, Bleuler és Jung tanítványaként.

¹⁸ Freud – Binswanger 1992: 33F 48.

¹⁹ Freud – Binswanger 1992: 34B 50.

²⁰ Freud – Ferenczi 2000: 190F 365.

csoportjának tagja lett, és az elnöki tisztelet vehette át Binswangertól. Ez volt az első olyan eset a kapcsolatukban, ahol Binswanger eltávolodásának kezdeti mozzanatait tetten érhetjük, hiszen Binswanger őszinte távolságtartással reagált, és még Freud kérésére sem akart beavatkozni az eseményekbe. Bleuler végül 1911. november 28-án közölte Freuddal, hogy kilépett a pszichoanalitikus szövetségből.

A Bellevue klinika és a pszichoanalízis teoretikus megalapozása

Binswanger életében az 1910-es év komoly fordulópontra jelentett. Édesapja, Robert Binswanger váratlan halálának következtében 1911. január 1-jén hivatalosan is átvette a Bellevue²¹ magánszanatórium vezetését, alig 29 évesen, melynek ekkor már 80 páciense volt, és 5-6 orvos dolgozott folyamatosan az intézetben. Freud ekkor ismét kifejezte reményeit Binswangerrel kapcsolatban; szeretné, ha utat tudna nyitni a pszichoanalízisnek a pszichiátriai praxisban. Nem sokkal ezután Freud tiltakozott az ellen, hogy ő utalt volna arra, hogy Binswanger feladata a pszichoanalízis intézményi praxisba való bevezetése.²² Ellenben biztatta Binswangert, hogy a pszichoanalitikus technikát tudatosan formálja át az intézményi kezelésre. Binswanger ebben az időben még azt gondolta: csaknem minden pácienszt analizálni kell. Tíz év kemény munka és csalódás árán kellett rájönnie, hogy a páciensek csak egy bizonyos, meghatározott része analizálható.²³ 1911-ben egy prospektusban számolt be a Bellevue klinikáról: a betegek kezelése az édesapja és nagyapja alapelveit követi, fő feladat az egyénre szabott pszichoterápia. A gyakorlat és

²¹ Ludwig Binswanger nagyapja, Ludwig Binswanger (1820–1880) alapította a Bellevue szanatóriumot, ideg- és elmegyógyintézetet Kreuzlingenben 1857-ben, és komoly szakmai hozzájárulást nyújtott az Alzheimer-kórral kapcsolatban. Gondolkodása a pszichiátriai kezelést illetően forradalmi volt: az akkor még széles körben elterjedt kényszerítő eszközöket teljesen kizárta, helyette az intézményi kezelés és a családi ápolás kombinációjának megvalósításán fáradozott. Robert Binswanger (1850–1910), a legidősebb fia így ír édesapjáról: „Egész élete a betegek szolgálatából állt, a legnagyobb áldozatkészséggel szentelte magát nekik, és ezt teljes mértékben megkívánta a családjától és mindazoktól, akik a páciensek kezelésében és ápolásában részt vettek.” (Fichtner 1992: XII.) Az intézményből egy szeretetteljes, nagy családot hozott létre, mely a gyógyulás komoly erőforrásává vált. A Bellevue klinika 15 pácienssel kezdett, 1879-re azonban ez a szám 40-re nőtt, 1910-re pedig 80-ra. A Bellevue klinika a 19. század közepétől egészen 1980-ig tükrözte a pszichiátria aktuális helyzetét, végigkísérte annak minden változását. Ludwig Binswanger antropológiai megközelítése az emberséget, és az emberről való tudást egyaránt magában foglalta. Herzog 1995: 9.

²² Freud – Binswanger 1992: 49F 70.

²³ Binswanger 1956.

kutatás alapjának a pszichoanalízist tartja, mint a hisztéria, kényszerneurozisz, fóbia és hasonló betegségek pszichoterápiás módszerét.²⁴ Freud továbbra is a pszichoanalízist „erőltette” Binswangerre. Azt javasolta neki, hogy a két, már meglévő komplexusa mellé, mint az intézményi munka és a tudományos munka, rosszul teszi, ha nem vesz fel egy harmadikat is, a pszichoanalitikus komplexust. Binswanger rengeteget dolgozott ebben az időben, és már régen nem analizált senkit. Freud így próbálta ösztönözni: „Tudassa velem, mikor van újra ideje analízist átvenni.” Búcsúzásképp pedig: „Az összes komplexusának erős gyógyulást kívánok!”²⁵

Freud már érezte Binswanger pszichoanalízissel kapcsolatos ellenállását, és finoman bár, de egyre inkább próbálta meggyőzni: „Mint minden apa, gyenge vagyok és elvakult, és ezért büszke egy ilyen fiúra, nehezen is szánom rá magam, hogy figyelmeztessem. Az Ön pszichoanalitikus komplexusában biztos vagyok, csak azt gondolom, ha Ön meg akarja fontolni, a nehézségeinek melyik oldalát részesítse tudatosan előnyben: – úgy a pszichoanalitikust válassza az intézményivel szemben, mivel utóbbi a tudattalanban olyan jól be van biztosítva, hogy nem igényel megerősítést.”²⁶

Ezen a ponton Binswanger tovább távolodott Freudtól. Freud megérezte Binswanger tudattalan ellenállását, aki számára elsősorban ismeretelméleti és antropológiai-filozófiai nézőpontból szorult kiegészítésre a pszichoanalízis. 1911 áprilisában hallott egy előadást Hugo Liepmantól „Wernicke befolyása a klinikai pszichiátriára”²⁷ címmel, amely nagy hatást tett rá: elhatározta, megírja, Freud milyen befolyással bírt a klinikai pszichiátriára. Hamar rájött azonban: a pszichoanalízis tudományos-teoretikus értékeléséhez hiányoznak bizonyos előfeltételei, ekkor kezdte intenzíven tanulmányozni Bergson és Husserl-t. Freud meglepve, de örömmel fogadta Binswanger kezdeményezését: „Hogy mégis a munka mellett döntött, nagyon örvendetes. (...) Úgy látom: ez az Ön számára értékes, számunkra pedig megnyugtató, hogy ilyesmit ír.”²⁸ Ez a munka hosszú-hosszú évek kutatásai során, 1922-ben²⁹ készült el és akkor is csak részben, azonban Binswanger gondolati fejlődésének kiemelten fontos állomása volt. Az eredetileg kétkötetesre tervezett mű második kötete már

²⁴ Freud – Binswanger 1992: 51F 73.

²⁵ Freud – Binswanger 1992: 53F 76.

²⁶ Freud – Binswanger 1992: 55F 79.

²⁷ Liepman 1911. id. Fichtner 1992: XX.

²⁸ Freud – Binswanger 1992: 60F 88.

²⁹ Binswanger 1922.

nem készült el.³⁰ Letért a pszichoanalízis útjáról, noha épp azon dolgozott, hogy közös nevezőre hozza a klinikai pszichiátriával, és teoretikusan megalapozza. Nehezen haladt, és folyamatos kétely gyötörte, hogy egyáltalán lehetséges-e, amire vállalkozott. Személyes kapcsolatuk változatlanul őszinte és tiszteletteljes maradt. Binswanger csodálattal nézett Freudra: „Mint ahogy már írtam, nem tudom Önt öregnek elképzelni.”³¹ Apjához hasonlította Freudot. Mindig Freud töretlen szellemi frissessége lebegett a szeme előtt, ilyennek látta, amikor először találkoztak. Binswanger rengeteget olvasott tervezett munkájához, és szinte mindenről beszámolt barátjának.

A „kreuzlingeni gesztus”

1912 tavasza Binswanger életében és Freuddal való kapcsolatában is fontos események színtere volt. Kiderült, hogy Binswangert egy különösen rosszindulatú tumorról kellett megoperálni, és attól félt, már csak rövid ideje van hátra. Szerencsére a műtét sikerült, és meggyógyult. Freud pünkösdkor meglátogatta Kreuzlingenben, és bár személyes látogatásnak indult, óriási következményekkel járt a pszichoanalitikus mozgalomra nézve.³² Barátságuknak kétségkívül ez volt az egyik legszorosabb időszaka. Freud és Jung egyre növekvő eltávolodásában ez a találkozás különös szerepet játszott, hiszen Jung rossz néven vette, hogy Freudnak nem állt szándékában meglátogatnia őt. Jung Freud viselkedését később „kreuzlingeni gesztus”-ként emlegette, és csak fél évvel később, Münchenben sikerült tisztázniuk a félreértést: Jung elismerte, hogy a látogatás hétvégéjén egyáltalán nem is volt Zürichben, hanem vitorlaskiránduláson vett részt. Erről a müncheni beszélgetésről Freud Ferenczinek is beszámolt. Az ülés előtt, 11 óra körül mentek el sétálni, és Freud rákérdezett, mit jelent célzása a „kreuzlingeni gesztusra”. Freud szerint Jungon vele szemben az apakomplexus lett úrrá. Így ír Jungról Ferenczinek: „A lényében azonban van valami őszintétlenség, ami lehetővé teszi számára, hogy kimossa magából a kapott benyomásokat”.³³ A Junggal kapcsolatos nézeteltérések végül 1913-ban szakításhoz vezettek.

A kreuzlingeni látogatás után Freud így számolt be Ferenczinek: „Már régóta megígértem Binswangernak, hogy meglátogatom, úgy fogadott, mint az

³⁰ A második kötet tervezett címe ez lett volna: *Die Psychologie Freuds und der Aufbau der Person*.

³¹ Freud – Binswanger 1992: 57B 82.

³² Haesler 1993: 1078.

³³ Freud – Ferenczi 2002: 349F 159.

atyaúristent. (...) Binswangerről Ön is tudja, hogy rendkívül tisztességes, komoly és becsületes, nem nagyon tehetséges, de ezt tudja is, ezért ilyen szerény.”³⁴ Freud szerencsére sohasem érezte Binswangerrel, hogy ez a véleménye róla. A Binswangerrel tett látogatás után Freud kivételesen jól tudta olvasni Binswanger egyébként „borzalmas” kézírását, mely Binswanger szerint azt jelenthette, hogy Freudnak sikerült néhány ellenállását vele szemben feladnia. Binswanger is sokkal bátrabban nyilvánította ki véleményét: „Ön egy született uralkodó, és ezt az ösztönét az emberek pszichés uralására használja.”³⁵ Freud egész művében valamely ösztön uralkodása nyilvánul meg, ez Freud apakomplexusával függ össze, mely az álmefejtésből könnyen belátható. Binswanger nem volt túl kíméletes, meglehetősen merészen írt. Freud így válaszolt erre: „Nagyon meglepett vagyok önanalízisemhez való hozzájárulása miatt. Nem akarok Önnek ellentmondani a hatalmi akaratról, de semmit nem tudok erről.”³⁶ Mindenesetre komolyan fontolóra veszi, majd megköszöni: „Köszönöm tehát Önnek, hogy engem olyan érdekesnek talál.”³⁷

További konfliktusok a pszichoanalitikus életben és az első világháború

Freud kapcsolata Binswangerrel végigkísérte azokat a konfliktusokat, amit a pszichoanalízistől eltávolodó személyek váltottak ki. Egy-egy szakember végleges leválása mindig meglehetősen megterhelte Freudot. Adler, Bleuler és Jung után a Stekellel³⁸ való huzavona is szakításhoz vezetett, melynek mélyebb okaiba nem megyünk bele: „Közlöm Önnel, hogy Stekellel összeveszttem.”³⁹ Freud új folyóiratot⁴⁰ alapított, melynek szerkesztését Ferenczinek

³⁴ Freud – Ferenczi 2002: 302F 91.

³⁵ Freud – Binswanger 1992: 69B 101.

³⁶ Freud – Binswanger 1992: 70F 104.

³⁷ Freud – Binswanger 1992: 70F 104.

³⁸ Wilhelm Stekel (1868) bécsi ideggyógyorvos, Freud egyik első tanítványa. Számos népszerűsítő cikket és könyvet írt a pszichoanalízisről. Freudtól való eltávolodásának elsősorban eltérő temperamentuma volt az oka, valamint a rövid terápiás módszer kifejlesztésére irányuló törekvései. Freud – Ferenczi 2000: 12F 78.

³⁹ Freud – Binswanger 1992: 78F 115.

⁴⁰ A pszichoanalitikus „mozgalmon” belüli változásokat leginkább a pszichoanalitikus folyóiratokkal történt változások tükrözték. A *Jahrbuch* Eugen Bleuler és Freud adta ki, Jung szerkesztette. A *Zentralblatt* Freud adta ki és Wilhelm Stekel szerkesztette. Mindkettő megszűnt, ezzel Jung, Adler és Stekel elvesztették befolyásukat a pszichoanalitikus publikációkra. Két új folyóirat született: az *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften* (1912) és az *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* (1913). Freud – Ferenczi 2002: 21.

akarta átadni. Binswanger Ferenczivel kapcsolatos gondolatait ennek kapcsán fejtette ki a legbővebben: „Mindazok alapján, amiket Öntől Ferencziről hallottam, meg vagyok győződve, hogy Önnek mint ember és tanítvány nagy jelentőséggel bír, és ezt meg is érdemli. (...) Amennyire a tudományos munkáját nagyra becsülöm, annyira nincs hajlama a tudományos és kritikai rálátásra, ami egy szerkesztőtől elvárható lenne. (...) Pontosán tudom, épp most, amikor olyan intenzíven kutatom az Ön műveit, hogy Önt mindenhova követni tudom, miközben Ferenczi munkáiból számomra egy nagy adag komolyság hiányzik, ami az Ön egész tevékenységét a részletekig ábrázolja. (...) De nyugodtan mondhatom, hogy nemcsak Ferenczi, hanem senki közülünk Ön mellett nem tudna állni”.⁴¹

Binswanger vállalkozása, hogy összegezze Freud hozzájárulását a klinikai pszichiátriához, 1922-ig nagyon komoly próbatétel elé állította. Többször váltott levelet Freuddal a munkával kapcsolatos nehézségeiről. Közben kitört az első világháború, és a levélváltások megritkultak; több hónapos szünetekkel írtak egymásnak. A pszichoanalízis életében azonban a háború ellenére ismét feszültséget keltő események történtek. 1914 nyarán a zürichi csoport 15:1 ellenében úgy döntött, kilép a Nemzetközi Pszichoanalitikus Szövetségből. Binswanger nem tudta a kilépés sem látens, sem manifeszt okait elismerni, és az új, független szövetségbe⁴² nem kívánt belépni. „De szívesen kész vagyok arra, hogy a bécsi vagy berlini csoportba belépjek, ha Ön azt tanácsolja.”⁴³ A belépést azonban a háború megakadályozta, és később sem került rá sor.

A levelezések főszereplőjévé egy időre a történelem vált, mely „drasztikusan beleszólt a levelezőpartnerek életébe”.⁴⁴ A háború megviselte Freudot, sokszor elkedvetlenítette: „A háború nyolc hónapja olyan, mint egy rossz álom. A feleségem és sógornőm nélkülözök az 1914-ben elmaradt nyári szünidőt, én magam sem lehetek fiatalabb és frissebb az egyharmadára redukálódott munkateljesítménytől. (...) A valóságban egyik napról a másikra élünk, minden más pusztá fantázia.”⁴⁵ Freud ezt a helyzetet látványos teljesítményrobbanással kompenzálta: 1912–1913 folyamán elkészült a *Totem és tabu*, befejezte módszertani írásait, és 1915 márciusától tizenkét metapszichológiai írást készített. A levelezése Ferenczivel a háború éveiben a legterjedelme-

⁴¹ Freud – Binswanger 1992: 80B 117.

⁴² A svájci analitikusok többsége ezek után Jung csoportjához csatlakozott, és csak 1919-ben került sor a máig fennálló Svájci Pszichoanalitikus Egyesület megalapítására. Freud – Ferenczi II/1: 488F 59.

⁴³ Freud – Binswanger 1992: 100B 141.

⁴⁴ Erős 1996: 292.

⁴⁵ Freud – Binswanger 1992: 105F 147.

sebb, ekkor voltak a legszorosabb kapcsolatban. Binswangerék Svájcban egészen másképp éltek meg a háborút: „Mi itt békében élünk, amit Ön már elképzelni sem tudhat.”⁴⁶ Freud 1919-ben megkérte Binswangeret, hogy hitelezzen neki és küldjön pénzt Martin fiának Genovába, Bécsben ekkor nem volt sem líra, sem frank. „Csak a pszichoanalitikus dolgok állnak jól.”⁴⁷ A háború éveit Binswanger is kemény munkával töltötte; egyre inkább kezdte belátni, hogy a pszichoanalízist nem magából a pszichoanalízisből, hanem csak a pszichológia fő problémáinak perspektívájából kiindulva tudja ábrázolni. Az 1920-as években találkozott Husserlrel és Heideggerrel, ennek hatására még inkább eltávolodott a pszichoanalízistől, és a fenomenológiai antropológia felé fordult.

Az 1920-as és 1930-as évek: útban az antropológiai szemlélet felé

Az 1920-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy Binswanger nem tud tenni semmit a pszichoanalízis külső fejlődéséért, a belsőért a tervezett munkájával próbált volna, de ez is befejezetlen maradt. Ebben az időben Dilthey, Hegel, Schleiermacher és Kant írásai érintették meg. Binswanger megértette, hogy a filozófiai gondolkodás Freud számára „idegennek és antipatikusnak tűnik”.⁴⁸ 1922-ben, könyve megjelenése kapcsán írta Freudnak: „Elég jól ismer ahhoz, hogy tudja; az én személyes barátságomat Önnel a legkevésbé sem érinti, hogy vajon tud-e valamit kezdeni a könyvemmel vagy nem.”⁴⁹ Ezek után közölte Freud: „Nagyon imponált nekem a könyv – mindenekelőtt csalódtam is benne, mert ez nem az, amire Ön többszöri tájékoztatásával felkészített. Elvártam, hogy Ön hidat épít a klinikai pszichiátria és a pszichoanalízis közé...”⁵⁰ Binswanger nem lepte meg a kritika, erre számított. Személyes kapcsolatuk azonban Freud szerint is töretlen maradt: „... a kapcsolatunk másfajta, erős, szilárd motívumokon nyugszik, és ilyesmi fordulatoktól független.”⁵¹ Binswanger ennek ellenére sosem tagadta, mekkora hatással volt rá a pszichoanalízis: „Akit egyszer megragadott a pszichoanalízis, azt nem engedi

⁴⁶ Freud – Binswanger 1992: 108B 150.

⁴⁷ Freud – Binswanger 1992: 119F 163.

⁴⁸ Freud – Binswanger 1992: 132B 180.

⁴⁹ Freud – Binswanger 1992: 132B 180.

⁵⁰ Freud – Binswanger 1992: 133F 183.

⁵¹ Freud – Binswanger 1992: 140F 190.

már el; az egyiket gyakorlatban, a másikat elméletben, hajlamtól függően, és senki sem mondhatja, hogy az életfeladatának ezzel semmi dolga nincs.”⁵²

Az utolsó egy évtizedben igen megritkultak a levelek, és egyre több számvetést, mérlegelést tartalmaztak. 1936-ban az Orvosi Pszichológia Akadémiai Szövetsége⁵³ felkérte Binswanger-t, hogy tartson Freud 80. születésnapjának tiszteletére egy előadást. Ebben határozottan állást foglalt a fenomenológiától az antropológia felé fordulása mellett. Az antropológiai szemléletet nem a hagyományos értelemben használta: nem az emberi jelenvaló lét értelemadása, nem az ember helyének megtalálása a kozmoszban, hanem mint az emberi valóság, az emberi lét megértése és eredendő alapirányultságainak feltárása.⁵⁴ Ekkor találkoztak személyesen utoljára.

Binswangernek tulajdonképpen nem volt mély pszichoanalitikus tapasztalata, 1909 és 1942 között összesen 28 páciens-t analizált.⁵⁵ Esetismertetései szokatlan megfigyelési módot közvetítettek, elméleti munkáiban sokszor nem könnyű követni gondolkodását,⁵⁶ mely a filozófiai szemléletéből adódhat. Freuddal való kapcsolatának harminc éve alatt, egészen 1966-ban bekövetkezett haláláig azon dolgozott, hogy szintézist találjon a freudi pszichoanalízis és Husserl, Heidegger filozófiája között. Freud sajnos már nem érthette meg Binswanger fő művének megjelenését 1942-ben, a *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins* címmel, mely az első, létanalízis témakörében született publikáció. Ezt számtalan létanalízisről szóló írás követte. 1956-ban, 45 év után lemondott a Bellevue klinika főorvosi pozíciójáról, de a tanítást és írást egészen haláláig folytatta⁵⁷. Az A. Grinstein által összeállított pszichoanalitikus írások indexe alapján Binswanger összesen 71 könyvet és cikket jelentetett meg.⁵⁸

⁵² Freud – Binswanger 1992: 143B 194.

⁵³ *Akademische Verein Für Medizinische Psychologie*. Freud – Binswanger 1992: 180B 230.

⁵⁴ Fichtner 1992: XXIII–XXIV.

⁵⁵ Larsson 1995: 771.

⁵⁶ Lowenfeld 1967: 459.

⁵⁷ Boeree 1997.

⁵⁸ Schmidl 1959: 40.

Összegzés

„Valami meghalt belőlünk, ami pótolhatatlan”

E rövid tanulmányban megpróbáltam azokat az eseményeket kiemelni, melyek hűen tükrözik Binswanger fokozatos eltávolodását a pszichoanalízistől, valamint azt, miként tudták mégis megőrizni személyes kapcsolatuk tisztaságát. A Ferenczi-levelezéssel párhuzamba állítva kevésbé intenzív és mély kapcsolat volt köztük, azonban annál nagyobb tisztelet és őszinteség, különösen az élet legnehezebb helyzeteiben. Freud 1926 végén ezt írta Binswangernek: „Ön még elég fiatal ahhoz, hogy legyőzze a veszteséget, én már nem.”⁵⁹ Freud mégsem tört meg, és tovább dolgozott a pszichoanalízisért. Binswanger 1929-ben ezt írta neki: „... azt hiszem, az élet mégiscsak tartogat még valamit. És azt hiszem, hogy az a tudat, hogy a barátainak a szükség-helyzetekben és a sötétségben támaszt és vigaszt tudott nyújtani, nem az egyetlen érték, amelyet létezésével létrehozott.”⁶⁰ A levelezések azon túl, hogy a pszichoanalízis történetének fontos dokumentációi, alapvetően olyan értékrendet közvetítenek, mely segít eligazodni abban, mi az, ami igazán lényeges, és megtanítanak egy „kapcsolatban létezni”. Ha akarva-akaratlanul is meghal valami belőlünk az idők folyamán, legyen egy társ, aki elkísér utunkon, az idők végeztéig.

Irodalom

- BINSWANGER, Ludwig
 1922 *Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie*. Berlin: Springer-Verlag
 1956 *Erinnerungen an Sigmund Freud*. A. Bern: Francke AG Verlag
- BOEREE, C. George
 1997 *Ludwig Binswanger* www.ship.edu/~cgboeree
- EDELHEIT, H.
 1967 Binswanger and Freud. *The Psychoanalytic Quarterly*. 36. 85–90.
- ERŐS Ferenc
 1993 Díványkeveredések. *BUKSZ.* 20–23.
 1996 Ferenczi, a derék katona. *BUKSZ.*
- FICHTNER, Gerhard
 1992 Einleitung. In S. Fischer: *Sigmund Freud Ludwig Binswanger Briefwechsel 1908–1938*.
- FREUD, Sigmund – BINSWANGER, Ludwig
 1992 *Sigmund Freud Ludwig Binswanger Briefwechsel 1908–1938* S. Fischer, G. Fitchner

⁵⁹ Freud – Binswanger 1992: 154F 208.

⁶⁰ Freud – Binswanger 1992: 169B 223.

- FREUD, Sigmund – FERENCZI Sándor
2000 *Levelezés I/1.* kötet 1908–1911. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (szerk.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
2002 *Levelezés I/2.* kötet 1912–1914. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (szerk.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
2002 *Levelezés II/1.* kötet 1914–1916. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (szerk.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
2003 *Levelezés II/2.* kötet 1917–1919. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (szerk.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
- HAESLER, L.
1993 Sigmund Freud – Ludwig Binswanger, Briefwechsel 1908–1938. *The International Journal of Psychoanalysis*. 74. 1077–1080.
- HEINER, S.
1993 *Die Gewissenslehre S. Freuds und das neue Verständnis des Gewissens in der Daseinsanalyse von M. Boss und seinen Schülern.* Diplomarbeit. Universitäts Wien
- HERZOG, M. (Hg.)
1995 *Ludwig Binswanger und die Chronik der Klinik „Bellevue“ in Kreuzlingen Eine Psychiatrie in Lebensbildern.* Berlin–München: Quintessenz
- LARSSON, B.
1995 Sigmund Freud–Ludwig Binswanger. Briefwechsel 1908–1938. *The Psychoanalytic Quarterly*. 64. 769–773.
- LUBINSZKI Mária
2003 Létanalízis és pszichoanalízis. Sigmund Freud és Ludwig Binswanger kapcsolata. *Thalassa*. 14. 2–3. 157–168.
- LOWENFELD, Y.
1957 Erinnerungen an Sigmund Freud. *The Psychoanalytic Quarterly*. 26. 416–419.
- LOWENFELD, H.
1967 Ludwig Binswanger – 1881–1966. *Bulletin of the American Psychoanalytic Association*. 23. 459–460.
- NEMES L.
1998 Adalék a Freud–Ferenczi viszonyhoz: egy lehetséges interpretáció In *Alkotó és alkotás*. 145–154. Budapest: Animula
- SCHMIDL, F.
1959 Sigmund Freud and Ludwig Binswanger. *The Psychoanalytic Quarterly*. 28. 40–58.
- SZERB Antal
2002 *Utazás és holdvilág.* Budapest: Magvető

Psychoanalyse in der Kreuzung von Lebensläufen: Sigmund Freud, Ludwig Binswanger und Sándor Ferenczi

„Denn wir haben Menschen in unserem Leben, die
die verschwundenen Jahre und das Wesen
unserer schöneren Existenz gleichzeitig bedeuten“
Antal Szerb

Einleitung

Es gibt Meilensteine in unserem Leben. Es gibt Beziehungen, in denen das Wesen des Anderen von einem Gefährten in einen breiteren Bezugsrahmen gefasst wird, um dem zerbrechlichen Dasein Sinn, Bedeutung und Sicherheit zu geben.¹ Es gibt Freunde, die uns durch das ganze Leben begleiten und wie ein Leuchtturm zeigen, welchen Weg wir einschlagen sollen. Jedoch kommt so eine Begegnung sehr selten vor, besonders in der Wissenschaft. Die Geschichte der Psychoanalyse ist reich an Korrespondenzen,² Sigmund Freud hat mit vielen Briefe gewechselt, er konnte aber nur mit wenigen die Beziehung lebenslang aufrechterhalten. Zu diesen wenigen gehören Sándor Ferenczi³ und Ludwig Binswanger⁴. Beide Korrespondenzen bieten wohl den tiefsten Einblick in die Geschichte der Psychoanalyse in Ungarn, in der Schweiz und in Österreich, und gelten zugleich als eine authentische Chronik einer Freundschaft, die auch heutzutage als Beispiel dienen könnte. Sigmund Freud lernte

¹ Mária Lubinszki, Assistent, Universität Miskolc Fakultät für Pädagogik

² Man denke zum Beispiel an die Korrespondenzen Freud–Fliess, Freud–Jung, Freud–Bleuler, Ferenczi–Groddeck.

³ Sándor Ferenczi (1873–1933) Psychoanalytiker, er war das achte von den 12 Kindern und studierte Medizin in Wien. Er lebte ab 1897 in Budapest, wo er zu der fortschrittlichen Intelligenz gehörte. In Budapest hat sich die Psychoanalyse mit den fortschrittlichen kulturellen Bewegungen verflochten.

⁴ Ludwig Binswanger (1881–1966) Schweizer Psychiater, das Medizinstudium legte er zwischen 1900 und 1906 in Lausanne, Zürich und Heidelberg ab. In diesen Jahren setzte sich Binswanger mit der Psychoanalyse intensiv auseinander. Ab Juni 1906 erfüllte er Assistentenaufgaben am Psychiatrischen Klinikum in Burghölzli, wo er seine Dissertation als Student von C. G. Jung schrieb. Fitchner 1992: XVII. Binswangers Großvater hatte die Privatklinik Bellevue gegründet, hier arbeitete er bis 1956. Er nannte seine Forschungsrichtung innerhalb der Psychiatrie von 1941 an *Daseinsanalyse*, die aus der Freudschen Psychoanalyse, der Husserlschen Phänomenologie und der Heideggerschen Ontologie hervorging.

Ludwig Binswanger im Februar 1907, Sándor Ferenczi im Februar 1908 kennen, und die Briefe wurden mit verschiedener Intensität, aber mit einem ungebrochenen Glauben geschrieben. Alle drei glaubten an etwas anderes, was den Briefen eine besondere Stimmung und die Spannung der ausgesprochenen und unausgesprochenen Gegensätze verleiht.

Kaum mehr als vor einem Jahrzehnt, im Jahr 1992 wurden beide Korrespondenzen veröffentlicht. Die Freud-Ferenczi-Korrespondenz konnte erst nach einem längeren Tauziehen von 1992 an in drei aufeinander folgenden Bänden auf Französisch erscheinen.⁵ In ungarischer Sprache erscheint die Korrespondenz seit 2000 allmählich,⁶ zurzeit wird der fünfte Halbband vorbereitet. Die Korrespondenz von Freud und Binswanger wurde auch im Jahre 1992 herausgegeben, sie macht insgesamt nur einen Band aus, ein wissenschaftliches Vorwort und zahlreiche Fußnoten erleichtern die Orientierung.⁷

Beide Korrespondenzen sind von unterschiedlicher Bedeutung. Die Briefe von Freud und Ferenczi sind mit persönlichen und beruflichen Konflikten behaftet, wobei sie von einer recht tiefen und engen Freundschaft zeugen. Die Briefe von Freud und Binswanger enthüllen dagegen eine menschliche Beziehung vollkommen anderer Art: das Beispiel einer sich langsam entwickelnden, ehrlichen und respektvollen Freundschaft, auch wenn es sich um zwei Personen handelt, die hinsichtlich des Alters, der Persönlichkeit, des intellektuellen Stils und der grundlegenden Überzeugungen weitgehend verschieden sind. Diese Studie will einen Einblick in die besondere menschliche Welt dieser Korrespondenzen bieten, und vor allem darin, wie sich Binswanger von der Psychoanalyse distanzierte, und wie die *Daseinsanalyse* aus der Freudschen Theorie hervorging. Daher wird auf die Freud-Binswanger-Korrespondenz mehr Nachdruck gelegt, besonders deswegen, weil es uns zu einem bisher weniger bekannten Gebiet der Psychologie führt. Allerdings bieten die Briefe von Freud und Ferenczi spannende Ergänzungen, um beide Beziehungen besser verstehen zu können. Die Freud-Ferenczi-Korrespondenz besteht aus 1236 Briefen, die Freud-Binswanger aus 195.

⁵ Erős 2000: 11. In Freud - Ferenczi 2000.

⁶ In der französischen Auflage (1992) wird die Korrespondenz auf drei Bände verteilt: I. Band: 1908-1914, II. Band: 1914-1924, III. Band: 1924-1933. In der deutschen Auflage aus dem Jahr 1993 wurde die Korrespondenz auf weitere Halbbände verteilt, so besteht sie aus 6 Bänden, und sie diente auch als Grundlage zur ungarischen Auflage. Erős 1993: 20.

⁷ Larsson 1995: 769.

Die Freud-Binswanger-Beziehung

Über Binswangers Lebenslauf und Familie, die wichtigsten Momente seiner Beziehung zu Freud und über die persönlichen Begegnungen habe ich bereits in einem früheren Artikel von mir berichtet.⁸ Die vorliegende Studie gilt als dessen Fortsetzung, und stellt die interessantesten Kapitel der Freud-Binswanger-Beziehung dar, ergänzt um Hinweise auf Sándor Ferenczi.

Freud begegnete Binswanger zum ersten Mal im Februar 1907, durch C. G. Jung, als dessen Assistent Binswanger damals an der Klinik Burghölzli in Zürich arbeitete. Freud war 51 Jahre alt, 25 Jahre älter als Binswanger, und hegte große Hoffnungen für den Jugendlichen: da Binswanger aus einer Psychiaterfamilie stammte, erhoffte Freud sich, dass er etwa zum Bindeglied zwischen der Psychoanalyse und der akademischen, institutionellen Psychiatrie werden kann. Binswanger konnte sich aber in der Psychoanalyse von Anfang an nicht zu Hause fühlen, obwohl sie für ihn in den ersten Jahren von hervorragender Bedeutung war⁹. Vor allem hielt er die naturwissenschaftliche Auffassung des psychischen „Apparats“ für problematisch und deterministisch.¹⁰ Er war mit Freuds Theorie über die Entstehung der Neurosen, die besonders die infantile Komponente hervorhob, ebenfalls nicht einverstanden und begann, seinen eigenen Gedankenweg zu beschreiten.¹¹ Die beiden waren jedoch ab dem ersten Moment in einer tiefen menschlichen Beziehung miteinander verbunden; Binswanger ehrte Freud sein Leben lang als eine Vaterfigur. Diese Freundschaft überlebte alle Schwierigkeiten des Lebens und der Arbeit, obwohl Binswanger sich immer mehr von der Psychoanalyse trennte.¹² Die Freudsche Theorie galt ihm während seines ganzen Lebens als Antriebskraft, vergebens wollte er sich davon immer wieder distanzieren, sein ganzes Leben ist von den Konflikten mit der Psychoanalyse durchzogen.¹³ Freud und Binswanger trafen sich nach der ersten Begegnung aus persönlichen Gründen noch sechsmal, außerdem sahen sie sich auch auf internationalen psychoanalytischen Kongressen wieder. Sándor Ferenczi war 17 Jahre jünger als Freud, und hatte schon bei der ersten Begegnung mit Freud eine ausgereifte Persönlichkeit und verfügte über beachtliche therapeutische und ärztliche Erfahrun-

⁸ Lubinszki 2003: 157–168.

⁹ Lowenfeld 1967: 459.

¹⁰ Heiner 1993: 25; Edelheit 1967: 85.

¹¹ Larsson 1995: 771.

¹² Lowenfeld 1967: 459.

¹³ Lowenfeld 1957: 418.

gen. Ähnlich wie bei Binswanger galt Freud auch bei Ferenczi als eine idealisierte Vaterfigur.¹⁴ Die Beziehung von Freud und Ferenczi entwickelte sich sehr intensiv, sie haben sich mehrmals getroffen, und gemeinsam Urlaub verbracht.

Der erste Brief von Freud an Binswanger wurde am 14. Januar 1908 geschrieben. Der Ton der ersten Briefe ist noch eher offiziell, es ging vor allem um Erfahrungsaustausch bezüglich der Behandlung von gemeinsamen Patienten, ferner um die Diskussion der theoretischen Arbeit im Bereich der Psychoanalyse. Freud hatte schon von Anfang an Probleme, Binswanger Schrift zu lesen: seine „schreckliche Handschrift“ hielt er für unlesbar. Deswegen diktierte Binswanger die Mehrheit seiner Briefe in die Schreibmaschine und behielt eine Kopie für sich. Auf diese Weise konnte die Korrespondenz erhalten bleiben, weil die originalen Briefe von Binswanger in Wien geblieben waren, als Freud im Jahr 1938 nach London emigrierte, später sind sie während des Weltkrieges untergetaucht.¹⁵

Ein Konflikt im Leben der Schweizer Psychoanalytiker

Von 1909 an hielt es Freud für sehr wichtig, dass die Psychoanalyse auch in der institutionalisierten Psychiatrie Fuß fasst,¹⁶ und hegte daher große Hoffnungen für Binswanger. Binswanger machte Anfang 1910 bei Freud einen Besuch, und noch im Juni desselben Jahres wurde die Züricher Psychoanalytische Vereinigung gegründet, hervorgegangen aus der seit 1907, unter der Führung von Eugen Bleuler¹⁷ existierenden „Gesellschaft für Freudsche Forschungen“. Nicht alle wollten aber in der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung automatisch Mitglied werden, unter anderen auch Eugen Bleuler nicht. Freud erhob den Zweifel: diejenigen, die mit Bleuler den Eintritt verweigerten, haben ihre Überzeugungen über die Psychoanalyse doch nicht geändert?¹⁸ Binswanger war selber überrascht wegen Bleulers Widerstand, aber eingreifen wollte er nicht. Deshalb hat er Bleuler nie gefragt, und Freuds An-

¹⁴ Nemes 151.

¹⁵ Larsson 1995: 770.

¹⁶ Freud – Binswanger 1992: 19F 31.

¹⁷ Eugen Bleuler (1857–1939) Schweizer Psychiater, von 1898 bis 1927 als Nachfolger von August Forel Professor der Psychiatrie in Zürich und Direktor der Kantonalen Heil- und Pflegeanstalt Burghölzli, Lehrer von Jung und Binswanger, früher Anhänger der Psychoanalyse, später zunehmend kritisch. Fichtner 1992: XXXIV.

¹⁸ Freud – Binswanger 1992: 33F 48.

sichten waren ihm auch nicht vollkommen bewusst: „Bei der zwischen uns bestehenden Offenheit wäre ich Ihnen, lieber Herr Professor, sehr dankbar, wenn Sie mir Ihre Meinung offen sagten, damit wir uns verständigen können.“¹⁹ Freud hat in dieser Situation für Binswanger eine Vermittlerrolle beigemessen; sich zu informieren, die Beweggründe aufzudecken, aber Binswanger antwortete mit Distanzierung. Im Oktober schrieb Freud selbst Bleuler einen Brief, in dem er eine Erklärung dafür verlangte, warum er sich aus der Vereinigung ausgeschlossen hatte. Der Zweck war kein Geheimnis: er wollte erreichen, dass Bleuler in den Züricher Verein eintritt. Von da an schrieben Freud und Bleuler zahlreiche Briefe aneinander, die bis heute nicht herausgegeben wurden. Bleuler und Freud trafen sich am 25. Dezember 1910 in München, und am nächsten Tag kam Jung auch an. Freud berichtete Ferenczi von der Begegnung mit Bleuler: „Wir waren vollständig Einverstanden, und in gute persönliche Beziehung, er ist der gleiche arme Teufel, wie wir, und möchte mehr Liebe, was er von Ihm wichtige Personen nicht bekommen hat. Kaum ist es Zweifel, das er in Züricher Verein eintreten wird, und damit wäre die Probleme gelöst“²⁰ Als Ergebnis dieser Gespräche wurde Bleuler am 13. Januar 1911 Mitglied in der Züricher Gruppe der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung, und übernahm die Präsidentschaft von Binswanger. In der Beziehung zwischen Freud und Binswanger war dies die erste Situation, wo sich die Anfangsmomente von Binswangers Distanzierung von Freud beobachten lassen, da Binswanger mit einer ehrlichen Distanzierung reagierte und sogar auf Freuds Bitte hin nicht eingreifen wollte. Schließlich teilte Bleuler Freud am 28. November 1911 mit, dass er aus der Vereinigung ausgetreten ist.

Die Klinik Bellevue und die theoretische Fundierung der Psychoanalyse

In Binswangers Leben kam es im Jahr 1910 zu einer ernsthaften Wende. Infolge des unerwarteten Todes seines Vaters, Robert Binswanger, übernahm er am 1. Januar 1911 die Leitung der Klinik Bellevue²¹. Damals war er kaum

¹⁹ Freud – Binswanger 1992: 34B 50.

²⁰ Freud – Ferenczi 2000: 190F 365.

²¹ „Diese Privatanstalt, das sogenannte „Bellevue“, wurde von Binswangers Großvater Ludwig Binswanger (1820–1880) zur Behandlung von Nerven- und Gemütskrankheiten im Jahre 1857 in Kreuzlingen bei Konstanz gegründet. Das Konzept, das er mit der Gründung verwirklichen wollte,

noch 29 Jahre alt, und das Bellevue hatte derzeit 80 Patienten und 5-6 Ärzte, die ständig in der Kuranstalt arbeiteten. Freud sprach seine Hoffnungen für Binswanger aus; er wollte, dass Binswanger einen Weg für die Psychoanalyse in die Praxis der Psychiatrie öffnet. Bald danach schrieb Freud: „Ich verwahre mich nachträglich dagegen, als hätte ich Sie mit der Zuweisung der Aufgabe, die Psychoanalyse in die Anstaltspraxis einzuführen...“²² Im Jahre 1956 erinnert sich Binswanger an diese Zeit wie folgt: „Ich weiss nicht mehr, was ich in dieser Hinsicht schon damals 'angestrebt' habe. Denn in dieser Zeit glaubte ich noch, dass fast jeder Patient analysiert werden müsse. (...) Es hat mich zehn Jahre harter Arbeit und Enttäuschung gekostet, bis ich einsah, dass sich nur ein bestimmter Teil nderer Anstaltspatienten für die Analyse eignet.“²³ Im Jahre 1911 hat Binswanger in einem Prospekt über das Sanatorium Bellevue berichtet: „Unsere Hauptaufgabe sehen wir aber in einer individualisierenden Psychotherapie, als deren wesentliche Stütze wir die Förderung der Kranken durch körperliche und geistige Beschäftigung erblicken. Auf Grund eigener Forschung und Erfahrung halte ich auch Psychoanalyse für eine bei gewissen Formen von Hysterie, Zwangsvorstellungen, Phobien etc. Indizierte und aussichtsvolle psychotherapeutische Methode.“²⁴ Freud versuchte weiterhin, Binswanger die Psychoanalyse aufzuzwingen: „Sie tun sich doch unrecht, wenn Sie zu Ihren zwei Komplexen nicht noch den psychoanalytischen Komplex als dritten hinzunehmen. Lassen Sie mich wissen, wann Sie wieder Zeit haben, um Analysen zu übernehmen...“²⁵ Und als Abschied schrieb er noch im gleichen Brief: „Ich grüsse Sie herzlich und rufe allen Ihren Komplexen ein kräftiges 'Heil' zu.“

Freud hat schon Binswangers Widerstand gegenüber der Psychoanalyse gespürt, jedoch versuchte er, ihn zu überzeugen: „Ich bin wie alle Väter schwach

war „revolutionär“: es galt ihm als selbstverständlich, dass er die damals noch weitverbreitete Anwendung von Zwangsmitteln in seiner Anstalt ausschließen wollte. Wie der älteste Sohn, Robert Binswanger, über seinen Vater schrieb: Sein ganzes Leben stand im Dienste seiner Kranken, und er widmete sich demselben mit der grössten Opferfreudigkeit, verlangte aber dieselbe auch in vollem Masse in erster Linie von seiner eigenen Familie und dann von allen, welche dazu berufen waren, an der Behandlung und Pflege der Patienten mitzuwirken. Fichtner: 1992 XII. Aus der ganzen Anstalt entwickelte er eine große Familie, was zur Quelle der Genesung wurde. Der Betrieb begann mit 15 Patienten, die meist „der gebildeten Klasse“ angehörten, und stieg im Laufe der Jahre auf 40 Patienten an. Fichtner: 1992 XIII. „Das „Bellevue“ in Kreuzlingen ist vor allem ein Spiegel gelebter Psychiatrie seit der Mitte des letzten Jahrhunderts.“ Herzog 1995: 9.

²² Freud – Binswanger 1992: 49F 70.

²³ Binswanger 1956

²⁴ Freud – Binswanger 1992: 51F 73.

²⁵ Freud – Binswanger 1992: 53F 76.

und verblendet und darum stolz auf einen solchen Sohn, entschliesse mich auch nur schwer, ihm Vorhaltungen zu machen. Ich bin Ihres psychoanalytischen Komplexes ganz sicher, ich meine nur, wenn Sie überlegen wollen, auf welche Seite Sie das Schwergewicht Ihrer bewussten Bevorzugung verlegen können, so entscheiden Sie sich für den psychoanalytischen gegen den Anstaltkomplex, denn letzterer ist im Unbewussten so gut gesichert, dass er einer Verstärkung nicht bedarf.“²⁶

In diesem Punkt distanzierte sich Binswanger weiter von Freud. Freud erkannte den unbewussten Widerstand von Binswanger, wem die Psychoanalyse aus erkenntnistheoretischer und anthropologisch-philosophischer Sicht als ergänzungsbedürftig vorkam. Im April 1911 hörte er den Vortrag Hugo Liepmans über „Wernickes Einfluss auf die klinische Psychiatrie“²⁷, der ihn tief beeindruckte. Er entschloss sich, selbst darüber zu schreiben, inwieweit Freud die klinische Psychiatrie beeinflusst hatte. Er kam aber bereits ganz früh darauf, dass er zu einer wissenschaftlich-theoretischen Untersuchung der Psychoanalyse einiger Voraussetzungen bedarf und begann sich intensiv mit Bergson und Husserl zu befassen. Freud war überrascht, als er von Binswangers Plan zuerst erfuhrt, allerdings freute er sich darüber: „Das Sie sich zu der aufgegebenen Arbeit doch wieder entschlossen haben, scheint mir sehr erfreulich. (...) Es scheint mir wertvoll für Sie und beruhigend für uns, dass Sie so etwas schreiben“.²⁸ Nach langjähriger Forschung wurde diese Arbeit erst 1922 fertig, dabei spielte sie bei der Entwicklung von Binswangers Denken eine wichtige Rolle.²⁹ Ursprünglich wurden zwei Bände geplant, der zweite wurde aber nie fertig geschrieben.³⁰ Binswanger ist vom Weg der Psychoanalyse abgekommen, obwohl er sich gerade darum bemühte, sie mit der klinischen Psychiatrie in Einklang zu bringen und theoretisch zu fundieren. Er kam nur schwierig voran und war ständig vom Zweifel gequält, ob es überhaupt möglich ist, was er unternommen hatte. Ihre persönliche Beziehung blieb ehrlich und respektvoll. Binswanger hat Freud bewundert: „Wie ich Ihnen schon einmal schrieb, kann ich mir Sie nicht als Alternden vorstellen. Ich fühle, das kommt daher, dass mir mein Vater, der ja über 60 Jahre alt wurde,

²⁶ Freud – Binswanger 1992: 55F 79.

²⁷ Liepman 1911. id. Fichtner 1992: XX.

²⁸ Freud – Binswanger 1992: 60F 88.

²⁹ Binswanger, L. 1922.

³⁰ Der Titel des geplanten zweiten Bandes wäre folgendes gewesen: *Die Psychologie Freuds und der Aufbau der Person*

niemals als ein Alternder vorkam.”³¹ Vor seinen Augen schwebte immer nur die ungebrochene geistige Frische von Freud, wie er ihm bei ihrer ersten Begegnung vorkam. Binswanger las für seine geplante Arbeit enorm viel und unterrichtete seinen Freund über alles.

Die „Geste von Kreuzlingen”

Im Frühling 1912 gingen in Binswangers Leben und auch in der Beziehung zu Freud sehr wichtige Ereignisse vor sich. Es stellte sich heraus, dass Binswanger wegen eines besonders bösartigen Tumors operiert werden muss, so dass er damals befürchtete, nur noch eine kurze Lebenszeit vor sich zu haben. Zum Glück ist die Operation gelungen, und er genas. Freud besuchte Binswanger am Pfingsten in Kreuzlingen: ursprünglich war ein persönlicher Besuch geplant, doch spielte das eine riesige Rolle in der psychoanalytischen Bewegung³². Zweifelsohne war diese die engste Epoche ihrer Freundschaft. Dieser Besuch hat bei der zunehmenden Entfremdung von Freud und Jung eine besondere Rolle gespielt. Jung nahm es Freud übel, dass er nicht beabsichtigt hatte, ihn anlässlich seiner Fahrt nach Kreuzlingen ebenfalls zu besuchen, und bezeichnete später Freuds Verhalten als „Geste von Kreuzlingen”. Freud und Jung besprachen den Vorfall am 24. November 1912 in München. Jung musste nämlich zugeben, dass er an dem Wochenende des Besuchs gar nicht in Zürich gewesen war und deshalb Freuds Besuchsankündigung nicht rechtzeitig erhalten hatte. Von diesem Gespräch in München berichtete Freud auch Ferenczi: Sie haben einen Spaziergang gegen 11 Uhr gemacht, und Freud hat Jung über die ‚Geste von Kreuzlingen’ gefragt. Freud war der Meinung, dass Jung gegenüber ihm einen starken Vaterkomplex hätte. Er schrieb zu Ferenczi: „Es gibt in seine Seele etwa unehrlichkeit, die ermöglichen kann, alle Eindruck aus sie auszuwaschen.”³³ Infolge der Unstimmigkeiten brach die Freud-Jung-Beziehung im Jahre 1913.

Nach dem Besuch in Kreuzlingen berichtete Freud Ferenczi: „Schon seit langem habe ich Binswanger versprochen, dass ich ihn besuchen werde, er hat mir bewillkommen, wie ich ein Gott wäre. (...) Sie wissen auch von Binswanger, dass er ziemlich anständig, ernst und ehrlich, nicht besonder begabt,

³¹ Freud – Binswanger 1992: 57B 82.

³² Haesler 1993: 1078.

³³ Freud – Ferenczi 2002: 349F 159.

aber er weiss es von sich selbst, deswegen ist er so bescheiden".³⁴ Zum Glück gab Freud Binswanger diese seine Meinung über ihn nie erkennen. Nach dem Besuch bei Binswanger konnte Freud Binswangers „schreckliche“ Schrift ohne Schwierigkeiten lesen, was für Binswanger hieß, Freud habe einige Widerstände gegen ihn aufgegeben. Daher äußerte Binswanger seine Meinung viel mutiger: „Sie sind ein geborener Herrscher, und dass Sie diesen Herrschtrieb auf die psychische beherrschung des Menschens hinübergeleitet haben, war eine besonder gelungene Sublimierung.“³⁵ In dem Gesamtwerk von Freud manifestiert sich die Herrschaft irgendeines Triebes, was mit Freuds Vaterkomplex im Zusammenhang steht, was aus der Traumdeutung eindeutig hervorgeht. Binswanger war nicht eben rücksichtsvoll, er formulierte ziemlich scharf. Freuds Antwort darauf: „Ich bin sehr überrascht durch die Beiträge zu meiner Selbstanalyse, die Sie mir spenden, und hoffe, etwas aus ihnen zu lernen“.³⁶ Doch überlegt Freud und schreibt schließlich: „Ich danke Ihnen also dafür, dass Sie mich so interessant finden.“³⁷

Weitere Konflikte in der psychoanalytischen Szene und der erste Weltkrieg

Die Freud-Binswanger-Beziehung erlebte viele Konflikte. Der endgültige Abgang eines oder des anderen Kollegen belastete Freud in der Regel erheblich. Nach Adler, Bleuler und Jung endete das Hin und Her mit Stekel³⁸ auch mit einem Bruch, dessen Gründe hier nicht eingehender analysiert werden. „Sonst habe ich Ihnen mitzuteilen, dass ich Stekel losgeworden bin“.³⁹ Freud gründete eine neue Zeitschrift,⁴⁰ mit deren Redaktion er Ferenczi beauftragen

³⁴ Freud – Ferenczi 2002: 302F 91.

³⁵ Freud – Binswanger 1992: 69B 101.

³⁶ Freud – Binswanger 1992: 70F 104.

³⁷ Freud – Binswanger 1992: 70F 104.

³⁸ Wilhelm Stekel (1868) Wiener Nervenarzt, einer der ersten Schüler von Freud. Er veröffentlichte zahlreiche Artikel und Bücher über die Psychoanalyse, um sie immer populärer zu machen. Die Gründe der Entfremdung von Freud sind vor allem das abweichende Temperament und sein Bestreben nach der Entwicklung der Kurztherapie-Methode. Freud – Ferenczi 2000: 12F 78.

³⁹ Freud – Binswanger 1992: 78F 115.

⁴⁰ Die Veränderungen in der psychoanalytischen Bewegung widerspiegeln sich am besten in den Veränderungen, die in den psychoanalytischen Zeitungen vor sich gegangen sind. Das *Jahrbuch* hat Eugen Bleuler und Sigmund Freud herausgegeben, der Redakteur war Jung. Den *Zentralblatt* hat Freud herausgegeben, mit Wilhelm Stekel. Beide wurden eingestellt, damit verloren Jung, Adler und Stekel ihren Einfluss auf die psychoanalytischen Publikationen. Zwei neue Zeitschriften wurden

wollte. Binswanger äußerte am ausführlichsten zu diesem Anlass seine Meinung über Sándor Ferenczi: „Nach allem, was ich von Ihnen über Ferenczi höre, bin ich überzeugt, dass er für Sie als Mensch und Schüler von grosser Bedeutung ist, und bin überzeugt, dass er dies auch verdient. Sosehr ich auch einzelne seiner wissenschaftlichen Arbeiten schätze, so hat er meiner Ansicht nach aber doch nicht diejenige Ader wissenschaftlicher und kritischer Übersicht, wie ich sie – mag sein in übertriebener Weise – von jemand erwarte, der die Redaktion eines Blattes übernimmt, das Sie herausgeben. (...) Ich weiss ganz gut, gerade jetzt, wo ich mich so intensiv mit Ihrer Art zu forschen abgebe, dass ich Ihnen so gut wie überall folgen kann, während mir bei Ferenczis Arbeiten hie und da der hohe Ernst fehlt. (...) Ich kann es auch ruhig sagen, dass nicht nur Ferenczi, sondern niemand von uns neben Ihnen bestehen könnte.“⁴¹

Das Unterfangen, Freuds Beitrag zur klinischen Psychiatrie zusammenzufassen, stellte Binswanger bis zum Jahr 1922 vor eine schwerwiegende Herausforderung. Er wechselte mit Freud über die Schwierigkeiten, auf die er während seiner Arbeit stieß, mehrere Briefe. Als der erste Weltkrieg ausbrach, wurde die Korrespondenz viel reger; sie schrieben einander oft mit mehrmonatiger Verzögerung. Im Leben der Psychoanalyse sorgten trotz dem ersten Weltkrieg neue Ereignisse für Spannung. Im Sommer 1914 hat die Züricher Ortsgruppe mit 15 gegen 1 Stimme beschlossen, aus der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung auszutreten. Biswanger schreibt darüber so: „Ich kann dem neuen unabhängigen Verein⁴² zu weiterer Arbeitsgemeinschaft nicht beitreten, und bin gerne bereit, der Wiener oder Berliner Gruppe beizutreten, wenn Sie mir dazu raten.“⁴³ Der Beitritt konnte wegen dem Krieg nicht zustande kommen und er fand danach auch nicht statt.

In dieser Zeit wurde die Geschichte zum Hauptthema der Briefe, die „das Leben der Korrespondenzpartner drastisch beeinflusste.“⁴⁴ Der Krieg hat Freud erschöpft: „Die acht Monate des Krieges lasten auf uns wie ein böser Traum. (...) In Wirklichkeit leben wir nur von einem Tag zum anderen; alles übrige ist Phantasieren“.⁴⁵ Freud kompensierte diesen Zustand mit einem spektakulären

gegründet: *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften* (1912) die *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* (1913). Freud – Ferenczi 2002: 21.

⁴¹ Freud – Binswanger 1992: 80B 117.

⁴² Die Mehrheit der Schweizer Psychoanalytiker hat Jung gefolgt, und erst im Jahre 1919 wurde der Schweizer Psychoanalytische Verein gegründet. Freud – Ferenczi II/1 488F 59.

⁴³ Freud – Binswanger 1992: 100B 141.

⁴⁴ Erös 1996: 292.

⁴⁵ Freud – Binswanger 1992: 105F 147.

Leistungsaufschwung: in den Jahren 1912–1913 wurden *Totem und Tabu* sowie die methodologischen Schriften fertig und ab März 1915 erstellte er 12 metapsychologische Schriften. Der Briefwechsel mit Ferenczi ist in den Kriegsjahren am umfangreichsten, ihre Beziehung ist zu dieser Zeit am engsten. Die Familie Binswanger hat den Krieg in der Schweiz ganz anders erlebt: „Wir leben hier im Frieden, wie Sie ihn sich kaum mehr werden vorstellen können.“⁴⁶ Im Jahre 1919 hatte Freud eine Bitte zu Binswanger, Geld nach Genova für seinen Sohn Martin zu senden. „Nur die psychoanalytische Sache steht gut.“⁴⁷ Die Kriegsjahre verbrachte Binswanger auch mit harter Arbeit; er sah immer mehr ein, dass die Psychoanalyse nicht aus der Psychoanalyse selbst, sondern von der Perspektive der Grundprobleme der Psychologie aus dargestellt werden kann. In den 20er Jahren stieß er auf die Werke von Husserl und Heidegger, unter deren Einfluss er sich von der Psychoanalyse noch weiter distanzierte und der phänomenologischen Anthropologie zuwandte.

Die 1920er und 30er Jahre: auf dem Weg zur anthropologischen Auffassung

Es stellte sich in den 20er Jahren heraus, dass Binswanger zur Entwicklung der Psychoanalyse nichts beisteuern kann. In dieser Zeit setzte er sich mit den Schriften von Dilthey, Hegel, Schleiermacher und Kant auseinander. So schreibt Binswanger: „Ich musste von vornherein damit rechnen, dass Ihnen diese ganze Art des Denkens als ‚philosophisch‘ fremd oder gar antipathisch sein würde, da sie auf die Empirie noch sehr wenig Rücksicht nimmt.“⁴⁸ Im Jahre 1922 schrieb Binswanger im Zusammenhang mit seinem Buch an Freud folgendes: „Ich hoffe, Sie kennen mich genug, um zu wissen, dass meine persönliche Freundschaft für Sie nicht im geringsten dadurch berührt wird, ob Sie mit dem Buch etwas anfangen können oder nicht“⁴⁹. Freuds Antwort darauf lautet: „Ihr Buch hat mir sehr imponiert – mich allerdings auch enttäuscht, denn es ist nicht das, worauf Sie mich durch mehrfache Mitteilungen vorbereitet hatten. Ich erwartete, dass Sie die Brücke zwischen der klinischen Psychiatrie und der Psychoanalyse bauen...“⁵⁰ Binswanger war wegen dieser Kritik

⁴⁶ Freud – Binswanger 1992: 108B 150.

⁴⁷ Freud – Binswanger 1992: 119F 163.

⁴⁸ Freud – Binswanger 1992: 132B 180.

⁴⁹ Freud – Binswanger 1992: 132B 180.

⁵⁰ Freud – Binswanger 1992: 133F 183.

nicht überrascht, die persönliche Beziehung blieb ungebrochen: „Aber unsere Beziehungen beruhen ja auf festen Motiven anderer Art und sind von solchen Einwendungen unabhängig.“⁵¹ Binswanger leugnete trotzdem nie, wie sehr ihn die Psychoanalyse beeinflusst hatte: „Wen die Psychoanalyse einmal gepackt hat, den lässt sie nicht mehr los...“⁵²

In den letzten Jahrzehnten sind die Briefe immer seltener geworden und sie enthielten immer mehrere Erwägungen. Im Jahre 1936 wurde Binswanger vom Akademischen Verein für Medizinische Psychologie in Wien beauftragt, am 7. Mai einen Vortrag zu Ehren von Freuds 80. Geburtstag zu halten.⁵³ In diesem Vortrag nahm er für seine Zuwendung von der Phänomenologie zur Anthropologie eindeutig Stellung. Er arbeitete mit der anthropologischen Sichtweise nicht in traditionellem Sinne: es ging ihm nicht um die Sinnesgebung dem menschlichen Dasein, oder um das Finden des Platzes des Menschen im Kosmos, sondern um das Verständnis und die Erschließung der menschlichen Wirklichkeit, des menschlichen Daseins und seiner herkömmlichen grundlegenden Ausrichtungen.⁵⁴ Das war übrigens ihre letzte persönliche Begegnung.

Binswanger sammelte eigentlich keine tiefgreifenden Erfahrungen in der Psychoanalyse, zwischen 1909 und 1942 analysierte er nur noch 28 Patienten.⁵⁵ Seine Berichte sind von einer ungewöhnlichen Herangehensweise gekennzeichnet, in seinen theoretischen Werken ist sein Gedankengang schwer nachvollziehbar⁵⁶, was auf seine philosophische Anschauung zurückgeführt werden kann. Während seiner 30-jährigen Beziehung zu Freud, ganz bis zu seinem Tod im Jahr 1966 bemühte er sich darum, eine Synthese zwischen der Freudschen Psychoanalyse und der Husserlschen und Heideggerschen Philosophie zu finden. Freud konnte die Erscheinung des Hauptwerkes von Binswanger mit dem Titel *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins* im Jahr 1942 leider nicht mehr erleben, dies gilt als die erste Publikation im Bereich der Daseinsanalyse. Dem folgten eine Reihe Schriften über die Daseinsanalyse. 1956 dankte er als Chefarzt der Klinik Bellevue ab, er schrieb und unterrichtete aber bis zu seinem Tod weiter⁵⁷. Aufgrund des Indexes über die psychoanalyti-

⁵¹ Freud – Binswanger 1992: 140F 190.

⁵² Freud – Binswanger 1992: 143B 194.

⁵³ Freud – Binswanger 1992: 180B 230.

⁵⁴ Fichtner 1992: XXIII–XXIV.

⁵⁵ Larsson 1995: 771.

⁵⁶ Lowenfeld 1967: 459.

⁵⁷ Boeree 1997.

schen Schriften, der von A. Grinstein zusammengestellt wurde, veröffentlichte Binswanger insgesamt 71 Bücher und Artikel.⁵⁸

Zusammenfassung „Etwas Unersetzliches ist in uns verstorben“

In dieser kurzen Studie habe ich es versucht, diejenigen Ereignisse hervorzuheben, die Binswangers Distanzierung von der Psychoanalyse und die Art und Weise, wie sie die Reinheit ihrer persönlichen Beziehung trotzdem bewahren konnten, authentisch widerspiegeln. Die Beziehung von Freud zu Binswanger war im Vergleich mit der zu Ferenczi weniger tief und intensiv, sie war aber durch umso mehr Ehre und Ehrlichkeit gegenüber einander geprägt, besonders in den schwierigsten Situationen des Lebens. Ende 1926 hat Freud folgendes an Binswanger geschrieben: „Sie sind jung genug, um den Verlust zu überwinden; ich muss ja nicht mehr.“⁵⁹ Freud blieb ungebrochen, und hat weiter für die Psychoanalyse gearbeitet. Binswanger schrieb ihm im Jahre 1929: „... glaube ich, dass das Leben Ihnen doch noch einiges zu bieten vermag. Und ich glaube, dass das Bewusstsein, Ihnen Freunden in der Not und im Dunkel ein Halt und Trost sein zu können, nicht der geringste Wert ist, der Ihrem Dasein zukommt.“⁶⁰ Die Korrespondenzen stellen eine wichtige Dokumentation zur Geschichte der Psychoanalyse dar und vermitteln außerdem im Grunde genommen ein Wertsystem, das einem helfen kann, sich in tatsächlich wichtigen Sachen zurecht zu finden und „in einer Beziehung zu existieren“. Wenn etwas in uns im Laufe der Zeit gewollt oder ungewollt verstirbt, sollten wir einen Gefährten haben, der uns auf dem Weg begleitet, bis zum Ende der Zeit.

Literatur

- BINSWANGER, Ludwig
1922 *Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie*. Berlin: Springer-Verlag
1956 *Erinnerungen an Sigmund Freud*. A. Bern: Francke AG Verlag
BOEREE, C. George
1997 *Ludwig Binswanger* www.ship.edu/~cgboeree

⁵⁸ Schmidl 1959: 40.

⁵⁹ Freud – Binswanger 1992: 154F 208.

⁶⁰ Freud – Binswanger 1992: 169B 223.

- EDELHEIT, H.
1967 Binswanger and Freud. *The Psychoanalytic Quarterly*. 36. S. 85–90.
- ERŐS, Ferenc
1993 *Díványkeveredések*. BUKSZ. S. 20–23.
1996 Ferenczi, a derék katona. BUKSZ.
- FICHTNER, Gerhard
1992 Einleitung. In S. Fischer: *Sigmund Freud Ludwig Binswanger Briefwechsel 1908–1938*.
- FREUD, Sigmund – BINSWANGER, Ludwig
1992 *Sigmund Freud Ludwig Binswanger Briefwechsel 1908–1938* S. Fischer, G. Fichtner
- FREUD, Sigmund – FERENCZI Sándor
2000 *Levelezés I/1. kötet 1908–1911*. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (Hrsg.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
2002 *Levelezés I/2. kötet 1912–1914*. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (Hrsg.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
2002 *Levelezés II/1. kötet 1914–1916*. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (Hrsg.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
2003 *Levelezés II/2. kötet 1917–1919*. E. Brabant – E. Falzeder – P. Giampieri. (Hrsg.) Budapest: Deutsch Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó
- HAESLER, L.
1993 Sigmund Freud – Ludwig Binswanger, Briefwechsel 1908–1938. *The International Journal of Psychoanalysis*. 74. S. 1077–1080.
- HEINER, S.
1993 *Die Gewissenslehre S. Freuds und das neue Verständnis des Gewissens in der Daseinsanalyse von M. Boss und seinen Schülern*. Diplomarbeit. Universität Wien
- HERZOG, M. (Hrsg.)
1995 *Ludwig Binswanger und die Chronik der Klinik „Bellevue“ in Kreuzlingen Eine Psychiatrie in Lebensbildern*. Berlin–München: Quintessenz
- LARSSON, B.
1995 Sigmund Freud–Ludwig Binswanger. Briefwechsel 1908–1938. *The Psychoanalytic Quarterly*. 64. S. 769–773.
- LUBINSZKI, Mária
2003 *Létanalízis és pszichoanalízis. Sigmund Freud és Ludwig Binswanger kapcsolata*. *Thalassa*. 14. 2003. 2–3. 157–168.
- LOWENFELD, Y.
1957 Erinnerungen an Sigmund Freud. *The Psychoanalytic Quarterly*. 26. S. 416–419.
- LOWENFELD, H.
1967 Ludwig Binswanger – 1881–1966. *Bulletin of the American Psychoanalytic Association*. 23. S. 459–460.
- NEMES, L.
1998 Adalék a Freud–Ferenczi viszonyhoz: egy lehetséges interpretáció In *Alkotó és alkotás*. Budapest: Animula. S. 145–154.
- SCHMIDL, F.
1959 Sigmund Freud and Ludwig Binswanger. *The Psychoanalytic Quarterly*. 28. 40–58.
- SZERB, Antal
2002 *Utazás és holdvilág*. Budapest: Magvető

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

1918

A polgári jogi társaság az osztrák gazdasági életben

Polgári jogi társaság a magyar és az osztrák jogban egyaránt létezik.¹ A jogforrásuk is – hasonló módon – a Polgári Törvénykönyvben² (Ptk.) és az Osztrák Polgári Törvénykönyvben (Optk. [ABGB³]) található meg. A törvényi fogalommeghatározásból is láthatjuk az azonosságokat.

Magyar Polgári Törvénykönyv

Ptk. 568. § (1)

A polgári jogi társaság létesítésére irányuló társasági szerződéssel a felek arra vállalnak kötelezettséget, hogy gazdasági tevékenységet is igénylő közös céljuk elérése érdekében együttműködnek és az ehhez szükséges vagyoni hozzájárulást közös rendelkezésre bocsátják. Polgári jogi társaságot a felek közös gazdasági érdekeik előmozdítására és az erre irányuló tevékenységük összehangolására, vagyoni hozzájárulás nélkül is létrehozhatnak.

Osztrák Polgári Törvénykönyv

Optk. 1175. §

A szerződéssel, amelyhez két vagy több személy hozzájárul, hogy vagy csak a munkájuk, vagy a dolgaik közös használatában állapodnak meg, a társaságból közös szerzeményt létesítenek.⁴

Magyarországon ezen társasági forma jelentősége csekély, szemben az osztrák példával, amelyben a létjogosultsága nem kérdőjelezhető meg. A ta-

¹ Szikora Veronika, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék.

² 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről.

³ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch vom 1.6.1811 JGS 946 idgF (Ausztria 1811).

⁴ § 1175 ABGB: „Durch einen Vertrag, vermöge dessen zwei oder mehrere Personen einwilligen, ihre Mühe allein, oder auch ihre Sachen zum gemeinschaftlichen Nutzen zu vereinigen, wird eine Gesellschaft zu einem gemeinschaftlichen Erwerbe errichtet.”

nulmány a polgári jogi társaság Ausztriában betöltött szerepét mutatja be, amely megfontolandó a magyar jogalkotók és jogalkalmazók számára, és jogosan teszi fel a kérdést: miért mostohagyerek a magyar társasági életben a polgári jogi társaság?

1. A polgári jogi társaság jogforrása és fogalma

A polgári jogi társaság (die Gesellschaft bürgerlichen Rechts = GesBR⁵) az Osztrák Polgári Törvénykönyv (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch = ABGB) 1812-ben történt hatálybalépése óta jelen van az osztrák jogrendszerben, mint az egyetlen társasági jogi norma abban az időben. A polgári jogi társaság minden személyegyesítő társaság alapformája.⁶

A polgári jogi társaság (GesBR) jogforrása az Osztrák Polgári Törvénykönyv (Optk.) 27. Főrészében, az 1175–1216. §-aiban található.⁷ 1811 óta szinte változatlan formában⁸ maradtak meg az Optk. ezen szakaszai a mai napig⁹. Az Optk.-nak ezt a Főrészét szinte teljes mértékben megkímélte az idő múlása, ennél fogva a polgári jogi társaságra vonatkozó szabályok mintegy 190 éve hatályban vannak Ausztriában.¹⁰ Ez az oka ezen szakaszok nehezen érthetőségének és régies nyelvezetének.¹¹

A polgári jogi társaság az osztrák társaságok alapformája. Mivel a Kereskedelmi Törvénykönyv (HGB) szabályai a polgári jogi társaság szabályainak kiegészítő alkalmazását kifejezetten elutasítják, éppen ezért az Optk. polgári jogi társaság vonatkozó szabályainak hézagpótló szerepe is erősen korlátozott.¹²

⁵ Az Optk. 1175. §-ában megtalálható törvényi definíció a nyereségre orientált polgári jogi társaságot fogalmazza meg, az ún. „Erwerbsgesellschaft bürgerlichen Rechts” formát.

⁶ Fritz 2002: 65.

⁷ Holzhammer – Roth 1997: 14.

⁸ Optk. 1196. § (a törvényi kamatot meghaladó kamatfizetés – veszteségrészesedés nélküliség tilalmának hatályon kívül helyezése) RGBI 1868/62, illetve a kereskedelmi társaságok különrendelkezéseinek (§§ 1204 und 1214) hatályon kívül helyezése (§ 1 EGAHGB 1863). Az Optk. 1210. §-a a társasági tag kizárásáról rendelkezik. Ez a szakasz kétszeri módosításon esett át. (Lásd BGBI 1974/496 és BGBI 1983/136.)

⁹ Kastner – Doralt – Nowotny 1990: 38.

¹⁰ Hämmerle – Wünsch 1993: 36.

¹¹ Schummer 2002: 10.

¹² Szep 1997: 16. Rz 40.

Az azóta hatályba lépett kereskedelmi és társasági jogi külön törvények (Kereskedelmi Törvénykönyv [Handelsgesetzbuch = HGB],¹³ a korlátolt felelősségű társaságokról szóló törvény [Gesetz über die Gesellschaft mit beschränkter Haftung = GmbHG]¹⁴, a „részvénytörvény” [Aktiengesetz = AktG],¹⁵ a nyereségre törekvő [„üzleti/szerzeményi”] társaságokról szóló törvény [Erwerbsgesellschaftengesetz = EGG]¹⁶) miatt az Optk. 1175. §-ától kezdődő – a polgári jogi társaságra vonatkozó – ezen szakaszainak felhasználási lehetőségei szűkültek és ezzel egyidejűleg a fentebb említett külön törvények joghézagait is kitölti.¹⁷

A polgári jogi társaság fogalmát az Optk. 1175. §-ában – kissé régiesen – a következőképpen fogalmazza meg: „A szerződéssel, amelyhez két vagy több személy hozzájárul, hogy vagy csak a munkájuk, vagy a dolgaik közös használatában állapodnak meg, a társaságból közös szerzeményt létesítenek.”¹⁸

A polgári jogi társaság két vagy több személy közössége, amelyet szerződéssel azért hoznak létre, hogy egy közös cél elérésére fordítsák a munkájukat.¹⁹

Az Optk. 1175. §-ában megfogalmazott törvényi definíció csak a nyereségre létrehozott társaságot foglalja magában, tehát egy nyereségre törekvő („üzleti/szerzeményi”) polgári jogi társaságot.²⁰ A közös cél azonban nemcsak gazdasági jellegű lehet, hanem eszmei is.²¹

Az elsődleges jelentősége a polgári jogi társaságnak az, hogy már legalább két szerződő fél egyesülhet egy közös cél elérése érdekében. Az egyszemélyes polgári jogi társaság – mint ebben a stádiumban mindig – nem megengedett. Polgári jogi társaság mindig szerződéssel keletkezik, és nem a törvény előírása alapján. A társaság célja lehet tartós egy közös ipari üzem keretein belül, de átmeneti is, például egy alkalmi társaság formájában. A célnak közösnek kell lennie, úgyhogy egyetlen társasági tagokat előnye nem elegendő. Azon-

¹³ HGB = Handelsgesetzbuch vom 10.5.1897 dRGrBl 219 in Österreich eingeführt durch dRGrBl 1938 I. 1999, idgF.

¹⁴ GmbHG = Gesetz vom 6.3.1906 über Gesellschaften mit beschränkter Haftung RGrBl 58, idf 1994/153 idgF.

¹⁵ AG = Bundesgesetz vom 31. März 1965, BGBl. Nr. 98, über Aktiengesellschaften; Aktiengesetz 1965.

¹⁶ EGG = Gesetz über eingetragene Erwerbsgesellschaften vom 25. 4. 1990, BGBl. 1990/257, 1991. január elsején lépett hatályba. Lásd még: Roth 1992: 383, Krejci: EGG (1991) sp., Graff 1990: 133.

¹⁷ Fritz 2000: 1.

¹⁸ § 1175 ABGB: „Durch einen Vertrag, vermöge dessen zwei oder mehrere Personen einwilligen, ihre Mühe allein, oder auch ihre Sachen zum gemeinschaftlichen Nutzen zu vereinigen, wird eine Gesellschaft zu einem gemeinschaftlichen Erwerbe errichtet.”

¹⁹ Lásd még: Giefers 1992: 324; Alberts 1994: 200; Ulmer 1997: 661; Tzschaschel 1993: 42. Terlau 1999: 327; Holzhammer – Roth 1997: 17.

²⁰ Erwerbsgesellschaft bürgerlichen Rechts.

²¹ Strasser in Rummel 1992: 1175. § Rz. 7.

ban az már megengedett, hogy a társasági tagok – egy közös társasági cél keretein belül – különböző érdekek vezéreljék, és a társasági tagsági előnyökön kívül más konkrét előnyökre is törekedjenek. A társasággal elérni kívánt célnak nem kell önhasznúnak lennie, idegen érdekeket²² is szolgálhat²³. A társaság célja szolgálhat eszmei vagy közhasznú érdekeket is, amennyiben ez a cél megengedett.²⁴

2. A polgári jogi társaság alkalmazási területei

A polgári jogi társaság (GesbR) az Optk. 1175–1216. §-ában csak szűken szabályozott, azonban a gyakorlatban alkalmazott és jól bevált társasági forma²⁵. A kereskedők összefogása (a korlátozott kereskedelmi tevékenységet űzőké) a kereskedelemben és az iparban egyaránt fellelhető, kezdve a mezőgazdászoktól, az erdőmérnököktől („házastársi társaságok”²⁶), a szabadfoglalkozásúak hozzátartozóiktól („hivatali/irodai közösségek”²⁷) a konzorciumokon („bank- és emissziókonzorciumok”²⁸) keresztül az érdekvédelmi és munkaközösségekig²⁹, különösen az építőiparban. Ezekről nem készült jegyzék és a változó fennmaradásról pontos számok nem állnak rendelkezésre. A pénzügyi igazgatás által nyilvántartott³⁰ „tartós/állandó társaságok”³¹ (polgári jogi társaságok a mező- és erdőgazdaságban, az ipari üzemeknél, a szabadfoglalkozásúaknál, ház- és lakástulajdon közösségeknél³²) száma Ausztriában a nyolcvanas évek elején elérte a 85 ezret.³³

²² Mint pl. az „idegen hasznú bizalmi ügyletnél”, ahol nem a saját haszon elérése a cél (einer fremdnützigen Treuhand).

²³ Vö. Riedl véleményével: Riedl in Fritz: Handbuch der GmbH-Beratung, Register 18/A/4.

²⁴ Fritz, C.: *Ges.-u. Unt.formen* (2002) 66.

²⁵ Kastner 1969: 211.

²⁶ Ehegattengesellschaften.

²⁷ Kanzleigemeinschaften.

²⁸ Bank- und Emissionskonsortien.

²⁹ Interessen- und Arbeitsgemeinschaften.

³⁰ Ausztria, 1982, *Die österreichischen Gesellschaftsformen (Gesetzestexte nach dem Stande vom 1. 1. 1982)* Eisenstadt: Prugg (1982) 11.

³¹ Dauergesellschaften.

³² Haus- und Wohnungseigentungsgemeinschaften.

³³ *Die österreichischen Gesellschaftsformen (Gesetzestexte nach dem Stande vom 1.1.1982)* Eisenstadt: Prugg (1982) 11.

Lajstrombavétel nélkül „bejegyzetté” válnak és a váltakozó fennállás miatt pontos számuk nem adható meg.³⁴

Polgári jogi társaságot – a „teljes jogú kereskedelmi” tevékenységi kört kivéve – különféle célokból lehet alakítani, emiatt a teljes jogú kereskedelmi tevékenységet és a nem kereskedelmi tevékenységet folytató vállalkozások között elhelyezkedő ún. „minderkaufmännischen” üzletmenet,³⁵ különösen a bejegyzett nyereségre törekvő („üzleti/szerzeményi társaságok”)³⁶ komoly konkurenciát jelentettek ezzel a jogi formával szemben.³⁷

A polgári jogi társaságnak összehasonlításként kevés a jelentősége a „határontúli” (jelen esetben értsük ezalatt például egy osztrák székhelyű, német tulajdoni hányaddal rendelkező társaságot) vállalatalapításnál, emiatt a következőkben ennek a jogformának csak az alapvető alkalmazási módjait taglaljuk.³⁸

A polgári jogi társaság főbb alkalmazási területeinek felosztása:³⁹

- a) egy nem kereskedelmi tevékenységet folytató vállalkozás működtetése (pl. szabadfoglalkozású tevékenységet űzők összekapcsolódása⁴⁰)
- b) korlátozott kereskedelmi⁴¹ tevékenységet űző vállalkozás folytatása⁴²
- c) csak egy (adott esetben kiterjedt) üzlet megvalósulása érdekében létrejött alkalmi társaság⁴³ összefogása. (Az utóbbi időben ennek jelentősége megnövekedett.)⁴⁴
- d) előtársaság⁴⁵

a) *nem kereskedelmi vállalatok:*

- szabadfoglalkozásúak
- művészek

³⁴ *Die österreichischen Gesellschaftsformen (Gesetzestexte nach dem Stande vom 1.1.1982)* Eisenstadt: Prugg (1982) 11.

³⁵ „Minderkaufmännischen” – A polgári jogi társaság alkalmazási területeinek egyik csoportját (csoportosítási szempontjait lásd a későbbiekben) képezi.

³⁶ Eingetragene Erwerbsgesellschaften (EEG), a későbbiekben lásd ezen társasági forma részletezését.

³⁷ Fritz 2000: 1.

³⁸ Fritz 2000: 1.

³⁹ Fritz 2002: 67. és Fritz 2000: 1.

⁴⁰ Zusammenschluss von freiberuflich Tätigen.

⁴¹ A „minderkaufmännisches Unternehmen” jelentésének megfelelő kereskedelmi forma nem található Magyarországon.

⁴² Betrieb eines minderkaufmännischen Unternehmens.

⁴³ Gelegenheitsgesellschaft.

⁴⁴ Fritz szerint időközben ezen esetcsoport a polgári jogi társaság fő alkalmazási esetévé vált Ausztriában (2000).

⁴⁵ Fritz, C. az előtársaságot is elhelyezi ebben a felosztásban, lásd: Fritz 2002: 67.

- gazdálkodók
 - holdingtársaságok
 - alérdekeltségek⁴⁶
- b) *korlátozott kereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok:*
- az 1. §-ban szabályozott kereskedők összefogása
- c) *alkalmi társaságok:*
- munkaközösségek
 - konzorciumok
 - egyes célokra létrehozott társaságok⁴⁷
 - szavazati jogot meghatározó szerződések⁴⁸
 - kartellszerződések
- d) *előtársaság:*⁴⁹
- A tevékenység elkezdése a cégkönyvbe való bejegyzést megelőzően.

3. A polgári jogi társaság jogképessége

A polgári jogi társaság nem jogi személy⁵⁰ és nem jogképes.⁵¹ A társasági tagok ennek következtében a társasági vagyon hitelezői, a kötelmi jogviszony kötelezettjei és jogosultjai.⁵²

A polgári jogi társaság nem önálló jogi személyiség és a polgári peres eljárásokban sem aktív, sem passzív perképességgel nem rendelkezik.⁵³ Minden társasági tagot együtt kell perelni, illetve csak együtt perelhetnek.⁵⁴

⁴⁶ Unterbeteiligungen.

⁴⁷ Pl.: vendéglátói ünnepségek (Wirtfest).

⁴⁸ Stimmrechtsbindungsverträge.

⁴⁹ A legtágabb értelemben ez a forma is polgári jogi társaságnak tekinthető.

⁵⁰ OGH 5.4.1990 WBl 1990, 314; OGH (Oberster Gerichtshof) 9.4.1992 WBl 1992, 265. Strasser in Rummel: *Kommentar zum ABGB...* II. (1992) § 1175 Rz. 13; Kastner – Doralt – Nowotny 1990: 56; Jabornegg in Schwimann 1990: § 1175, Rz. 20.

⁵¹ Müther 2001: MDR 8/2001.

⁵² Fritz 2000: 1.

⁵³ Z. B. SZ 53/3; WBl 1987, 192; SZ 70/138.

⁵⁴ Fritz 2000: 247; Fritz 2002: 66.

A polgári jogi társaság nem rendelkezik aktív legitimációval, továbbá sem csekk-képességgel, sem telekkönyvképességgel.⁵⁵ Az utóbbi esetben mindig a társasági tagot kell bejegyezni a telekkönyvbe.⁵⁶ A polgári jogi társaság mint ilyen, nem is csődképes.⁵⁷

4. A polgári jogi társaság alapítása; a társasági szerződés

Áttekintés: Egy polgári jogi társaság létrehozásánál a következő alapelveket kell figyelembe venni:⁵⁸

- alakilag kötetlen konszenzuál-szerződés, vagyis a társasági szerződést szóban is meg lehet kötni,
- diszpozitív törvényi szabályozás, vagyis a felek a megállapodásukkal egy, a törvénytől eltérő szabályozást is alkalmazhatnak,
- nem kell bejegyezni a cégkönyvbe.

4.1. Tagok

A GesbR legalább 2 tagból áll. Egyszemélyes társaság nem létezik ennél a társasági formánál,⁵⁹ így a „továbbműködési megállapodás”⁶⁰ ellenére is megszűnik a társaság, ha a tagjainak száma egy főre csökken, és nincs a tagok személyében utánpótlás.⁶¹

Tag lehet minden természetes és jogi személy, valamint jogi személyiség nélküli gazdasági társaság (közkereseti társaság – OHG⁶², betéti társaság – KG⁶³, bejegyzett nyereségre törekvő [„üzleti/szerzeményi”] társaság – EEG⁶⁴).

⁵⁵ Stöber 2001: 10/2001.

⁵⁶ Fritz 2002: 66.

⁵⁷ HS 10.334 (HS – Handelsrechtliche Entscheidungen, szerkesztők: Jabornegg – Karollus – Kaindl).

⁵⁸ Fritz 2002: 68.

⁵⁹ Az osztrák Legfelsőbb Bíróság döntése alapján (SZ – Entscheidungen des österreichischen Obersten Gerichtshofes in Zivil- und Justizverwaltungssachen, veröffentlicht von seinen Mitgliedern) Band 63/Nr. 44.

⁶⁰ Fortsetzungsklausel.

⁶¹ Hämmerle–Wünsch 1993: 46.

⁶² OHG = Offene Handelsgesellschaft (A HGB 105-160. §§-ai szabályozzák); lásd: Mischalski 2000: 956.

⁶³ KG = Kommanditgesellschaft (a HGB 161-170. §§-ai szabályozzák); lásd: Straube – Torggler 1989: 70.; Feil 1995: 144., Bydliniski 1997: 253. Rz 923.

⁶⁴ EEG = eingetragene Erwerbsgesellschaft; Die offene Erwerbsgesellschaft (OEG) und die Kommanditerwerbsgesellschaft (KEG) szabályozását lásd: Gesetz über eingetragene Erwerbsgesellschaften vom 25. 4. 1990, BGBl. 1990/257, a törvény 1991. január 1-jén lépett hatályba.

Amennyiben a GesbR jogi személyiség nélküli gazdasági társaságként működik (pl. szervezett vállalkozói GesbR), egy másik GesbR-ben részesedhet.⁶⁵

4.2. Forma

A polgári jogi társaság konszenzuál szerződéssel jön létre, a formaszabadság⁶⁶ elvének érvényesülése mellett.⁶⁷ A társasági szerződés nemcsak írásban,⁶⁸ hanem szóban⁶⁹ és ráutaló magatartással⁷⁰ is létrejöhet.⁷¹ Az írásbeliség nem elengedhetetlenül szükséges.⁷²

A társasági szerződés megkötése mentes a formai előírásoktól. A törvényi formakényszer csak meghatározott, a társasági tagok meghatározott formát megkövetelő kötelezettségeinél⁷³ áll fenn.⁷⁴

Mint ahogy a fentiekben említettük, a társasági szerződés megkötése elvileg mentes az alaki kötöttségektől. Sőt a szóbeli megállapodás mellett már a következetes kereskedelem is elegendő. Sem az írásbeli formát, sem a közjegyzői okiratba foglalást nem követelik meg. Az írásba foglalás azonban ajánlott bizonyítási okokból.⁷⁵

A házassági szerződések érvényességéhez közjegyző közreműködése szükséges.⁷⁶

Mindenesetre a társasági szerződést akkor kell írásba foglalni, ha egy társasági tag kötelezi magát arra, hogy egy ingatlanát tagi hozzájárulásként a társaságra ruházza, vagy egy korlátolt felelősségű társaságban való részét beviszi a társasági vagyona.

⁶⁵ Holzhammer-Roth 1997: 20.

⁶⁶ EvBl (Evidenzblatt der Rechtsmittelentscheidungen, in: Österreichische Juristen-Zeitung) 1963/243; GesRZ 1973, 49; SZ 46/62; EvBl 1976/271; GesRZ 1978, 169; JBl 1982, 330; RdW (Österreichisches Recht der Wirtschaft) 1990, 18.

⁶⁷ A numerus clausus elve mindezek mellett él, ennek figyelembevételével érvényesülhet csak a formaszabadság (numerus clausus = Geschlossenheit der Gesellschaftsformen).

⁶⁸ EvBl 1962/514; GesRZ 1974, 61; EF (Ehe- und familienrechtliche Entscheidungen) 90.096.

⁶⁹ GesRZ 1973, 49.

⁷⁰ Z. B SZ 34/184; JBl 1963, 39; EvBl 1963/243; 46/62; GesRZ 1976, 57; SZ 50/123; GesRZ 1978, 169; JBl 1982, 330; JBl 1991, 645; RdW 1999, 18.

⁷¹ Reich-Rohrwing 1983; JBl 1989, 587; Fritz 2000: 2.

⁷² Fritz 2000: 244.

⁷³ Például egy ingatlan átruházása vagy egy részesedés ajándékozás útján való átengedése esetén.

⁷⁴ Fritz 2002: 69.

⁷⁵ Fritz 2002: 65.

⁷⁶ NotZwG 1. § (Notariatszwangsgesetz vom 25.7.1871 RGBI 76 idgF).

A polgári jogi társaságot nem jegyzik be a cégkönyvbe,⁷⁷ mivel alapvetően nem kereskedelemmel⁷⁸ foglalkozik. (A GesbR nem végezhet teljesértékű kereskedelmi tevékenységet.⁷⁹)

A polgári jogi társaságnak a jogi kapcsolatokban sokféle megjelenési formája van, mivel a jogszabályok a szerződés megkötésére nem írnak elő formakényszert, és a célja nincs vállalkozói tevékenységhez kötve. Tekintettel arra, hogy a társasági szerződés csendesen is létrejöhet, a gyakorlatban az érdekeltek számára gyakran nem világos, hogy ők egy társasági szerződést kötöttek. Az Optk. 1175. §-ától kezdődő, a társaságra vonatkozó szakaszai messzemenően rugalmas joganyagot tartalmaznak, ebből eredően a szerződő felek a társasági szerződést a saját elképzeléseik szerint hozhatják létre.⁸⁰

A szerződés megkötésekor akkor beszélhetünk polgári jogi társaságról, ha a társaság nem foglalkozik kereskedelemmel, és ezáltal nem minősül a kereskedelmi törvény 105. § (1) bekezdése értelmében közkereseti társaságnak.⁸¹

Mivel a törvényi jog messzemenően diszpozitív, a szerződés tartalma a felek akaratanak megfelelően szabadon meghatározható.⁸² Az Optk. diszpozitív törvényi szabályai akkor lépnek érvénybe, ha a társasági szerződés nem rendelkezik a polgári jogi társaság szervezetéről.

Amennyiben a társaság – az 1994-es Gewerbeordnung (GewO 1994)⁸³ értelmében – iparszerű tevékenységet űz, minden társasági tagnak a szükséges ipari jogosultsággal kell rendelkeznie, abban az esetben, ha a társaság nem „iparjogképes”.⁸⁴ Egyes speciális előírásoknak⁸⁵ megfelelően a szabadfoglalkozású tevékenységet folytató polgári jogi társaság létrehozása általánosan megengedett. A több szakterületet érintő társulások⁸⁶ (Sozietät), szemben a német szokásokkal, Ausztriában többnyire nem megengedettek.⁸⁷

⁷⁷ Firmenbuch; Holzhammer – Roth 1997: 22.

⁷⁸ Fritz 2002: 65.

⁷⁹ WBl – Wirtschaftsrechtliche Blätter, 1987: 312.

⁸⁰ Fritz 2002: 65.

⁸¹ Fritz 2002: 65.

⁸² Fritz 2000: 2.

⁸³ GewO 1994. (Gewerbeordnung vom 29.11.1973 BGBl 1974/50 idgF) 1. §-a szerint. (Gewerbeordnung BGBl. Nr. 194/1994, in der geltenden Fassung, einschließlich der Gewerbeordnungsnovelle 2002. Mit 1.8.2002 trat die Gewerbeordnungsnovelle BGBl. I Nr. 111/2002 in Kraft.)

⁸⁴ Gewerberechtsfähig.

⁸⁵ Standesvorschriften.

⁸⁶ Például a gazdasági ügyletekben bizalmi szerepet betöltő személyek, adóügyi tanácsadók és vállalkozási tanácsadók, illetve az ügyvédek és a közjegyzők.

⁸⁷ Fritz 2000: 2.

A belépési nyilatkozat nem minősül a legszemélyesebb jogügyletnek, ezért megengedett a képviselet az Optk. 1002. §-ában megfogalmazott általános alapelveknek megfelelően.⁸⁸

Képviselő igénybevételéhez speciális felhatalmazottság szükséges.⁸⁹

A társasági szerződésben rögzíteni kell a közös célt, és a társasági tagok kötelezettségeinek jellegét és terjedelmét is. Alapvetően kereskedelmi tevékenységet folytatni nem lehet (ezt a közkereseti társaság tartja fenn magának). Az Optk. 1175. §-ának törvényi előírásai annyiban érvényesülnek, amennyiben a társasági szerződés előírásai nem szorítják ki őket, ezáltal a legmesszemenőbb privátautonómiáról beszélhetünk.⁹⁰

5. Párhuzamok – elhatárolások

5.1. *A házassági szerződés – polgári jogi társaság – házassági vagyonközösség*

A házassági szerződéssel⁹¹ megalapított házassági vagyonközösség⁹² is egy társaság, amelyet az Optk.⁹³ és a NotZwG⁹⁴ kiegészítően szabályoznak.

A házassági és egyéb életközösségek már nem polgári jogi társaságok. Kiváltképpen a házastársaknak kell a házassági kölcsönös segítői kötelezettség keretében gazdasági szolgáltatásokat is nyújtaniuk.⁹⁵

Ellenben ha a házastársak⁹⁶ mindketten fáradságot, tőkét, jövedelmet és egyéb tárgyakat abból a célból egyesítenek, hogy valamilyen gazdasági célt elérjenek⁹⁷ (pl.: gazdaságot vezessenek, házat építsenek vagy azt felújítsák, lakást béreljenek, vagy azt berendezzék), hallgatólagosan megalapítanak egy „üzleti/szerzeményi” polgári jogi társaságot.⁹⁸

⁸⁸ Fritz 2002: 69.

⁸⁹ § 1008 ABGB.

⁹⁰ Fritz 2002: 69.

⁹¹ Ehepakt, lásd: Welsch 1976: 34.

⁹² Gütergemeinschaft, lásd bővebb kifejtését: Siehe: Grillberger 1982, sp.; Rummel 1973 sp.

⁹³ Optk. 1233–1236. §§-ai.

⁹⁴ NotZwG 1. §-a értelmében a házassági szerződések érvényességéhez közjegyző közreműködése szükséges (NZwG – Notariatszwangsgesetz [25.7.1871 RGBI 76 idgF]).

⁹⁵ ZVR – Zeitschrift für Verkehrsrecht 1989/77.

⁹⁶ A jegyesekre és az élettársakra szintén vonatkoznak ezek a szabályok.

⁹⁷ Holzhammer és Roth példái nyomán, lásd bővebben Holzhammer – Roth 1997 op. cit.

⁹⁸ Kerschner, JBl – Juristische Blätter, 1988: 516.

5.2. *A személyegyesítő kereskedelmi társaságok⁹⁹ és a polgári jogi társaság viszonya*

Bár a polgári jogi társaság az „anyaföldet”¹⁰⁰ jelenti a fejlett kereskedelmi társaságok számára,¹⁰¹ az EVHGB¹⁰² kifejezetten kizárja az Optk. 1175. §-ától kezdődő szakaszok alkalmazását a személyegyesítő kereskedelmi társaságra, és a részletesen szabályozott tőketársaságoknak egyébként sincs szüksége a polgári jogra való visszautalásra.

Másrészt a személyegyesítő kereskedelmi társaságok¹⁰³ nagykereskedelmi tevékenység üzésére vannak korlátozva (HGB 4/2.§).¹⁰⁴ Ebből kifolyólag a kiskereskedők, a gazdálkodók és az erdészek mindig csak polgári jogi társasággá (vagy bejegyzett szerzeményi társasággá¹⁰⁵) alakulhatnak. Ha hivatalból kitörölnek egy személyegyesítő kereskedelmi társaságot, mert nem folytatott teljeskörű kereskedelmet, kifelé polgári jogi társaságként lép fel.¹⁰⁶

5.3. *Társasági szerződés – munkaszerződés*

A társasági szerződés a munkaszerződéstől is különbözik abban, hogy a társasági tagok közreműködési- és ellenőrzési jogokat enged. Ezek nélkül nincs polgári jogi társaság, még akkor sem, ha a részesedést a garantált minimális összeg meghatározásával, vagy anélkül állapították meg.¹⁰⁷

Ha valaki másoknak utasítást adhat, a megállapított nyereség- és veszteség-részesedéssel összhangban, az egy meghatározott, egyedüli üzletvezetési jogsultságként értelmezhető.¹⁰⁸

⁹⁹ Die handelsrechtlichen Personengesellschaften, Personenhandelsgesellschaften.

¹⁰⁰ „Mutterboden”.

¹⁰¹ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: 301.

¹⁰² EVHGB – Erste bis Vierte Verordnung zur Einführung handelsrechtlicher Vorschriften in Österreich ([1. EVHGB vom 11.4.1938 DRGBl 1938 I, 2. EVHGB vom 2.8.1938 DRGBl 1938 I 988], 3. EVHGB vom 14.10.1938 DRGBl 1938 1428 und 4. EVHGB 24.12.1938 dRGBl I 1999, berichtigt durch dRGBl 1939 I, 23 idGF).

¹⁰³ Liedermann 1955: 102.

¹⁰⁴ Az osztrák Kereskedelmi Törvénykönyv (HGB) 4/2 §-a.

¹⁰⁵ Erwerbsgesellschaft (EEG) formában.

¹⁰⁶ Ecolex 1991: 696.

¹⁰⁷ Strasser in Rummel: *Kommentar zum ABGB...* II. (1992) 1175. §, Rz. 18.

¹⁰⁸ Az osztrák Legfelsőbb Bíróság döntése alapján (SZ – Entscheidungen des österreichischen Obersten Gerichtshofes in Zivil- und Justizverwaltungssachen, veröffentlicht von seinen Mitgliedern) Band 48/Nr 53.

6. A polgári jogi társasági jogforma előnyei és hátrányai

Előnyök: A polgári jogi társaság egyik lényeges előnye a jogi szabályozás rugalmasságában van, amely lehetővé teszi a „méretre szabott társasági szerződés”¹⁰⁹-t. Az alapvető formai szabadság és az, hogy nincs cégkönyvbe való bejegyzési kötelezettség, lehetővé teszi, hogy a társasági szerződést a formális előírások figyelmen kívül hagyásával a mindenkori megváltozott szükségletekhez igazítsák.¹¹⁰

Hátrányok: A nyereségre törekvő („üzleti/szerzeményi”) társaságokról szóló törvény (EGG)¹¹¹ megalkotása és bevezetése¹¹² miatt a polgári jogi társaság sokat veszített a jelentőségéből a gazdasági gyakorlatban, mivel – mint ahogyan azt Christian Fritz részletesen kifejti¹¹³ – az üzleti/szerzeményi társaságnak a polgári jogi társasággal szemben gyakorlatilag egyetlen hátránya sincs.¹¹⁴

A polgári jogi társaság alapítása akkor is hátrányos lehet, ha a társasági szerződésben a jogszabályi rendelkezéseket nem az adott esetben megfelelőbb rendelkezésekkel pótolják.

A társaság szervezete a legtöbbször előforduló megjelenési formákhoz képest sem a gyakorlatban, sem törvényileg nincs kielégítően szabályozva. A társasági tagok gazdasági tevékenységének kiterjesztésével átléphetik a kereskedelmi foglalkozás határát, amelynek eredményeként ebben az esetben a lényegesen szigorúbb kereskedelmi jogi rendelkezéseket kell alkalmazni.¹¹⁵

¹⁰⁹ „Gesellschaftsvertrag nach Maß”.

¹¹⁰ Fritz 2002: 68.

¹¹¹ Az offene Erwerbsgesellschaft (OEG) és a Kommanditerwerbsgesellschaft (KEG) a „Gesetz über eingetragene Erwerbsgesellschaften” törvényben szabályozottak (25. 4. 1990, BGBl. 1990/257, 1991. január 1-jén lépett hatályba). Az OEG-ről és a KEG-ről részletesebben lásd még: Bydlinski 1997: 253. Rz 925.

¹¹² Roth 1992: 383; Thiery, Gottfried: *Zum Anwendungsbereich der eingetragene Erwerbsgesellschaft (EEG)*, FS Kastner (1992) 431; Müller – Rief – Thiery 1994: 182.

¹¹³ Fritz 2002: 7. fejezete.

¹¹⁴ Fritz 2002: 68.

¹¹⁵ Fritz 2002: 68.

7. Külső társaság¹¹⁶ – belső társaság¹¹⁷

A polgári jogi társaság (GesbR) lehet ún. „külső társaság” vagy csak „belső társaság”.¹¹⁸

A polgári jogi társaságot legtöbbször külső társaság formájában hozzák létre: itt a társasági tagok harmadik személlyel szemben egy egységként lépnek fel és a társaság nevében tevékenykednek. Nem szükséges, hogy a társaság, mint külső társaság, a saját vagyonával érdekelt legyen az általános jogi kapcsolatokban. A polgári jogi társaság akkor tekinthető külső társaságnak, ha az érdekeltek a 3. személyekkel való jogi kapcsolatban társaságként lépnek fel. Ehhez az szükséges, hogy a jogügyleteket a társaság nevében kössék meg.¹¹⁹

A polgári jogi társaságnak azonban a külkapcsolatokban nem kell ilyenképpen megjelennie, a polgári jogi társaság lehet csak „belső társaság” is, amelynél csak egy társasági tag lép fel kifelé, és a másik (mások) a belső viszonyai(k)ban a társaság tagja (tagjai).¹²⁰

Ebben az esetben a társasági tag harmadik személlyel szemben a saját nevében, de mindenki számlájára lép fel,¹²¹ vagyis a többiek közvetett képviselőjeként jár el.¹²²

A belső társaságok közé sorolhatjuk azokat a társaságokat, amelyek nem szerepelnek a külső jogi kapcsolatokban, és azokat is, amelyek nem rendelkeznek saját vagyonnal. A 3. személyekkel való kapcsolatot illetően itt a közvetett képviselő eseté forog fenn. Egy tisztán belső társaságnál összeütközés esetén pénzben kell kárpótolnia a (belső) társasági tagot kétsége esetén.¹²³

A pusztán belső társaságot néha foglalkozási vagy adózási okokból alapítják, vagy azért, mert a törvény megtiltja a külső társaságot (pl. egy gyógyszer-tár működése).¹²⁴ Különösen akkor ajánlatos, ha sok társasági tag érdekelt

¹¹⁶ Außengesellschaft.

¹¹⁷ Innengesellschaft.

¹¹⁸ EvBl 1976/271; GesRZ 1987, 206; RdW 1987, 288; VwGH ÖJZ 1988, 124/1150; RdW 1990, 294; OLG Innsbruck Arb 10.824; Kastner – Doralt – Nowotny 1990: 52, Paschinger 1990: 189.

¹¹⁹ Fritz 2000: 66.

¹²⁰ Fritz 2000: 66.

¹²¹ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: 306.

¹²² Jabornegg in Schwimann 1990: 1175. §, Rz 18.

¹²³ Fritz 2002: 66.

¹²⁴ Az osztrák Legfelsőbb Bíróság döntése alapján (SZ – Entscheidungen des österreichischen Obersten Gerichtshofes in Zivil- und Justizverwaltungssachen, veröffentlicht von seinen Mitgliedern) Band 50/ Nr. 96.

(pl. sískolák 120 síoktatóval).¹²⁵ Mindenesetre azt figyelembe kell venni, hogy a törvény kijátszása semmissé teheti a társasági szerződést.¹²⁶

A pusztán belső társaságnak is van szervezete. Csak ettől függ, hogy a vita hogyan történik. Ha a pusztán belső társasági tag a társasági vagyongból részesül, nincs szüksége arra, hogy a közvetett képviselőjétől pénzben kártalaníttassa magát.¹²⁷

8. Belső jogviszonyok

8.1. Hozzájárulási és együttműködési kötelezettség (tartalom)

Egy polgári jogi társaság létrehozásával a társasági tagok a társasági szerződésben kölcsönösen arra vállalnak kötelezettséget, hogy a közös cél elérése érdekében a szerződésben meghatározott módon töreksenek, és elsősorban szolgáltatják a szerződésben megállapított betétet.¹²⁸ Tehát a GesbR, mint minden más társaság, társasági szerződésen alapul, amiben a tagok arra vállalnak kötelezettséget, hogy egy meghatározott cél elérése érdekében, meghatározott dolgot teljesítenek. A teljesítés lehet pénzbeli és nem pénzbeli hozzájárulás, valamint szolgáltatás.

1. Hozzájárulásnak számít minden, ami a társaság céljának megvalósulását elősegíti. A betét egy vagyoni értékű hozzájárulás, ami a társaság vagyongába – a törzstőkébe – kerül.¹²⁹ A társasági tagok betétjei különféle szolgáltatásokból állhatnak. A testi tárgyi javak (anyagi javak)¹³⁰ bevihetők tulajdonként, illetve használati jogként. A „bevétel”¹³¹ kifejezés jelen esetben azt jelenti, hogy egy társasági tag kizárólagos tulajdonát közös tulajdonba adja. A társasági jogviszonyok diszpozitív jellege alapján nem szükséges, hogy minden társasági tag ugyanazon mértékű betétet vigyen be és ugyanannyi közös munkát végezzen. (Ez különösen gyakori sískol-

¹²⁵ GesRZ – Der Gesellschafter, Zeitschrift für Gesellschaftsrecht (1986) 93.

¹²⁶ Lásd: Jabornegg, Peter véleményét Schwimmman, M. Gyakorlati kommentárjában: Jabornegg in Schwimmann 1990: 1175. §, Rz 14.

¹²⁷ Strasser, Rudolf véleményét fejezi ki Rummel, P. Kommentárjában: Strasser in Rummel 1992: 1175. §, Rz 15 – szemben az osztrák Legfelsőbb Bíróság döntésével: SZ Band 28/Nr 129.

¹²⁸ Fritz 2002: 65.

¹²⁹ Holzhammer – Roth 1997: 22.

¹³⁰ Körperliche Sachen.

¹³¹ „Einbringen”.

lákna, amelyeknél a változó nyereségrészesedés elosztása az operatív közreműködés¹³² alapján történik.¹³³) (Optk. 1185. §)¹³⁴

2. Minden tagnak kötelezettsége a részesedéstől függetlenül a társaságban közreműködni. A társasági szerződés rendelkezhet másképpen a közreműködés tartalmáról és felmentést is adhat alóla. (Optk. 1185. §)¹³⁵

8.2. Társasági vagyon

Az összes befektetés együttes összege alkotja a társasági vagyont, amire az Optk. kissé régiesen a „Hauptstamm”¹³⁶ („főtörzs”) kifejezést használja. A társasági vagyon mindazon társasági tag közös tulajdonában áll, akik ehhez hozzájárultak (Optk. 1182. §-a¹³⁷ és 1183. §-a¹³⁸). A társaságban csupán munkát végző tagok nem részesülnek a társasági tulajdonból.¹³⁹

8.3. Közös haszon

A társaság tagjai nem meghatározott szolgáltatásokat cserélnek ki, hanem „vagy csak a fáradságukat, vagy az egyéb dolgaikat is haszonszerzés mint közös cél érdekében” egyesítik (Optk. 1175. §).¹⁴⁰ Ez többféle módon történhet: munkaközösség (pl.: csoportos megállapodás), szabadfoglalkozású közösség (pl.: ügyvédi társaság, jazz-zenekar), konzorcium (pl.: emissziókonzorcium, alapítási konzorcium), érdekközösség (pl.: szindikátus, kartell, konzern).

¹³² Ez a síoktatásban való részvételt jelenti.

¹³³ Ez különösen síiskoláknál gyakori, amelyeknél a nyereségrészesedés elosztása az operatív közreműködés (= részvétel a síoktatásban) alapján történik. (Fritz példája in Fritz 2000: 2.)

¹³⁴ Az Optk. 1185. §-át lásd később.

¹³⁵ § 1185 ABGB: „In der Regel sind alle Mitglieder verbunden, ohne Rücksicht auf ihren größeren oder geringern Anteil, zu dem gemeinschaftlichen Nutzen gleich mitzuwirken.”

¹³⁶ A „Hauptstamm” kifejezés jelenti még a főágot (családi főág), vagy a főtörzset is. Esetünkben az Optk. közvetlenül vonatkozó szakaszai: 1182–1184. §§.

¹³⁷ § 1182 ABGB: „Alles, was ausdrücklich zum Betriebe des gemeinschaftlichen Geschäftes bestimmt worden ist, macht das Kapital, oder den Hauptstamm der Gesellschaft aus. Das Übrige, was jedes Mitglied besitzt, wird als ein abgesondertes Gut betrachtet.”

¹³⁸ § 1183 ABGB: „Wenn Geld, verbrauchbare, oder zwar unverbrauchbare, jedoch in Geldwert angeschlagene Sachen eingelegt werden; so ist nicht nur der daraus verschaffte Nutzen, sondern auch der Hauptstamm in Rücksicht der Mitglieder, welche hierzu beigetragen haben, als ein gemeinschaftliches Eigentum anzusehen. Wer nur seine Mühe zum gemeinschaftlichen Nutzen zu verwenden verspricht, hat zwar auf den Gewinn, nicht aber auf den Hauptstamm einen Anspruch (§ 1192)”

¹³⁹ Fritz 2000: 2.

¹⁴⁰ Optk. 1175. §-a, bővebben lásd a Fogalom meghatározás című 1. fejezetnél.

Közös haszonszerzésre irányuló cél nélkül nincs polgári jogi társaság. Egy közös működési tárgy nem elegendő. Másrészt a közös célra csak törekedni kell, nem szükséges azt ténylegesen el is érni. Az elért eredménynek sem kell minden esetben a közösség javára szolgálni.¹⁴¹

8.4. Bizalmi kötelezettség (hűségi kötelelem)¹⁴²

A társaság személyes bizalmi kapcsolaton alapul.¹⁴³ A társasági tagok összefogásával létrejövő polgári jogi társaság a legszemélyesebb bizalmi viszonyt hozza létre, amely személyes közreműködést kíván meg és nem engedi meg a társasági tagság átruházását.

Minden tagnak személyesen kell teljesítenie a hozzájárulási és közreműködési és üzletvezetési kötelezettséget, ezeket másra átruházni nem lehet. Ugyanúgy tilos harmadik személy felvétele a társaságba, vagy a tagság átruházása 3. személyre. (Optk. 1186. §)¹⁴⁴

Mivel polgári jogi társaságban való tagságot nem lehet átruházni, egy kartelltag egyedüli jogutódja nem minden további nélkül lép be a polgári jogi társaságként megnevezett kartellbe.¹⁴⁵

Egy alérdekeltség¹⁴⁶ megengedett:¹⁴⁷ egy harmadik személy a tagnak az eszközt a részvétel ellenében engedi át anélkül, hogy ő maga a polgári jogi társaság tagjává válna, utána ezen 3. személy már csak az illető taggal áll egy saját al-polgári jogi társaságban.^{148,149} A társasági tagok versenytalalomnak tekintik alá magukat, illetve káros mellékiparagat nem űzhetnek (Optk. 1186. §). A jogviszonyok diszpozitív jellegéből eredően ez a versenytalalom magától értődően kiköthető.¹⁵⁰

¹⁴¹ Thiery, GesRZ 1989: 152.

¹⁴² Treuepflicht.

¹⁴³ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: 308.

¹⁴⁴ § 1186 ABGB „Kein Mitglied ist befugt, die Mitwirkung einem Dritten anzuvertrauen; oder jemanden in die Gesellschaft aufzunehmen; oder ein der Gesellschaft schädliches Nebengeschäft zu unternehmen.”

¹⁴⁵ Holzhammer – Roth 1997: 24.

¹⁴⁶ Unterbeteiligung.

¹⁴⁷ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: 308.

¹⁴⁸ Unter-GesbR

¹⁴⁹ Holzhammer – Roth 1997: 24.

¹⁵⁰ Fritz 2000: 3.

9. Külső jogviszony

9.1. Képviselés

A képviselőre alapvető vonásaiban ugyanaz vonatkozik, mint az ügyvezetésre. Az üzletvezetés és a képviselés az Optk. 833. §-ának törvényi szabályozástól (együttes üzletvezetés) eltérő minden más módon kiköthető, amire a „meghatalmazási szerződés”¹⁵¹ alapelvei vonatkoznak (Optk. 1190. §-a).¹⁵² A tagoknak lehetőségük van maguk közül egyet vagy többet, egyedül vagy közösen, korlátozott vagy korlátlan hatalommal felruházni. A harmadik személyt – aki a fent említett meghatalmazás meglétében bízik – az Optk. 1026. §-a (Duldungs- und Anscheinsvollmacht¹⁵³) védi.¹⁵⁴

9.2. Felelősség

A társaság tartozásaiért minden társasági tag személyesen és korlátlanul felel. Az Optk. 1203. §-ának megfelelően egy társasági tag csak részesedésének megfelelően felel a felosztható kötelezettségért.¹⁵⁵ Ha azonban a társasági tagok kereskedelmi ügyletben szerződő felek, úgy mindegyikük egyetemlegesen felel (vö. Art. 8 Nr. 1 EVHGB¹⁵⁶, 6 § Abs. 2 BAO¹⁵⁷).

¹⁵¹ Bevollmächtigungsvertrag.

¹⁵² § 1190 ABGB: „Wird einem oder einigen Mitgliedern der Betrieb der Geschäfte anvertraut; so sind sie als Bevollmächtigte zu betrachten. Auf ihre Beratschlagungen und Entscheidungen über gesellschaftliche Angelegenheit sind ebenfalls die oben (§§ 833–842) erwähnten Vorschriften anzuwenden.”

¹⁵³ Duldungs- und Anscheinsvollmacht = Nem formálisan adott meghatalmazás elismerése és türése, és látszólagos jogérvényes meghatalmazás.

¹⁵⁴ Fritz 2000: 4.

¹⁵⁵ § 1203 ABGB: „Was also jemand an ein einzelnes Mitglied, und nicht an die Gesellschaft zu fordern oder zu zahlen hat, kann er auch nur an das einzelne Mitglied und nicht an die Gesellschaft fordern oder bezahlen. Ebenso hat aber bei gesellschaftlichen Forderungen oder Schulden jedes Mitglied nur für seinen Anteil ein Recht oder eine Verbindlichkeit zur Zahlung, außer in dem Fall, welcher bei Handelsleuten vermutet wird, dass alle für einen und einer für alle etwas zugesagt oder angenommen haben.”

¹⁵⁶ Vö. Art. 8 Nr. 1 EVHGB.

¹⁵⁷ 6 § Abs. 2 BAO – Bundesabgabenordnung vom 28.6.1961 BGBl 194 idgF.

Irodalom

- ALBERTS, Martin
1994 *Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts im Umbruch*. Frankfurt am Main [u.a.]: Lang
- BYDLINSKI, Peter
é. n. *Grundzüge des Privatrechts für Ausbildung und Wirtschaftspraxis*. Bécs: Manz. Rz 923.
- FAISTENBERGER, Christoph – BARTA, Heinz – ECCHER, Bernhard
1991 *Österreichisches Schuldrecht, Besonderer Teil*. Bécs
- FEIL, Eric
1995 *Kommanditgesellschaft (Kurzkommentar für den Praktiker)*. Wien: Linde
- FRITZ, Christian
2000 *Gesellschaftsrecht in Österreich: eine Einführung mit vergleichenden Tabellen*. München: Rehm
2002 *Gesellschafts- und Unternehmensformen: Handbuch der wichtigsten Fragen – Gründung, Haftung, Auflösung, Steuerrecht*. Bécs: Linde
- GIEFERS, Hans-Werner
1992 *Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts als Unternehmensform*. Freiburg i. Br.: Haufe.
- GRAFF
1990 *Das neue Erwerbsgesellschaftsgesetz*. RdW.
- GRILLBERGER
1982 *Eheliche Gütergemeinschaft*.
- HÄMMERLE, Hermann – WÜNSCH, Horst
1993 *Handelsrecht, Band II: Personengesellschaften*. Graz–Wien–Köln: Orac
- HOLZHAMMER, Richard – ROTH, Marianne
é. n. *Gesellschaftsrecht*. Bécs-New York: Springer
- JABORNEGG, Peter in Schwimann, Michael (Hrsg)
1990 *Praxiskommentar samt Nebengesetzen*. Bécs (1987–1990)
- KASTNER
1969 *Die bürgerlichrechtliche Gesellschaft im österreichischen Wirtschaftsleben*. GedS Gschnitzer
- KASTNER, Walter – DORALT, Peter – NOWOTNY, Christian
1990 *Grundriß des österreichischen Gesellschaftsrechts*. Bécs: Manzschce
- LIEDERMANN
1955 *Die handelsrechtlichen Personengesellschaften und der bürgerlich-rechtliche Gesellschaftsbegriff*, ÖJZ
- MISCHALSKI, Lutz
2000 *OHG- Recht (Kommentar zum Recht der offenen Handelsgesellschaften §§ 105–160 HGB)*. Köln: Heymann
- MÜLLER, Michael – RIEF, Roland – THIERY, Gottfried
1994 *Die eingetragene Erwerbsgesellschaft (offene Erwerbsgesellschaft und Kommanditerwerbsgesellschaft)*. Wien: Orac.
- MÜTHER
2001 *Rechts- und Parteifähigkeit der BGB-Gesellschaft*. MDR 8.
- PASCHINGER
1990 *Gesellschaften und Gemeinschaften im Zivilprozeß*.
- REICH-ROHRWING, Johannes
2000 *Das österreichische GmbH-Recht*. 1. Bécs
- ROTH, Marianne
1992 *Die neue Erwerbsgesellschaft im System der Personengesellschaften*. FS Kastner
- RUMMEL
1973 *Eheliche Gütergemeinschaft und Gesellschaft bürgerlichen Rechts*. Festschrift für Demelius
- SCHUMMER, Gerhard
2002 *Personengesellschaften*. Bécs: LexisNexis ARD Orac

- SZEP, Christoph
1997 *EU-Handbuch Gesellschaftsrecht/ Österreich*. In EU-Handbuch Gesellschaftsrecht, Hohloch, Gerhard (Hrsg.). Herne-Berlin: Verl. für Rechts- und Anwaltspraxis
- STRASSER, Rudolf in Rummel, Peter (Hrsg)
1992 *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch in zwei Bänden*. Bécs: Manzsche II. kötet.
- STÖBER
2001 *Grundbuchfähigkeit der BGB-Gesellschaft – Rechtslage nach der neuen BGH-Entscheidung*. MDR (Monatsschrift für Deutsches Recht) 10/2001.
- STRAUBE, Manfred – TORGLER, Hellwig
1989 *Die Kommanditgesellschaft*. Wien: Orac
- TERLAU, Mathias
1999 *Das internationale Privatrecht der Gesellschaft bürgerlichen Rechts*. Berlin: Duncker-Humblot
- THIERY, Gottfried
1992 *Zum Anwendungsbereich der eingetragene Erwerbsgesellschaft (EEG)*. FS Kastner
- TZSCHASCHEL, Hans-Ulrich
1993 *Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts*. Heidelberg: Verl.- Ges. Recht u. Wirtschaft
- ULMER, Peter
1997 *Gesellschaft bürgerlichen Rechts und Partnerschaft*.
- WELSER
1976 *Ehepakt, Erwerbsgesellschaft bürgerlichen Rechts und Formzwang*. GesRZ

Die bürgerlichrechtliche Gesellschaft im österreichischen Wirtschaftsleben

GesbR ist sowohl in der ungarischen als auch der österreichischen Rechtsnatur anwesend Ihre Rechtsquellen sind – ähnlicherweise – im Ptk.¹ (Polgári Törvénykönyv) und im ABGB zu finden. Die Übereinstimmungen kommen auch ans den gesetzlichen Begriffebestimmungen honor.

**Gesetz Nr. IV von 1959
über das Bürgerliche Gesetzbuch
Ungarn**

§ 568 (1) Ptk.

Mit dem auf die Bildung einer Gesellschaft des bürgerlichen Rechts gerichteten Gesellschaftsvertrag verpflichten sich die Parteien, zum Erreichen ihres auch eine Wirtschaftstätigkeit erfordernden gemeinsamen Ziels zusammenzuarbeiten und den dazu notwendigen Vermögensbeitrag zur gemeinsamen Verfügung zu stellen. Eine Gesellschaft des bürgerlichen Rechts können die Parteien zur Förderung ihrer gemeinsamen Wirtschaftsinteressen und zur Abstimmung der ihrer darauf gerichteten Tätigkeit auch ohne einen Vermögensbeitrag bilden.

*Allgemeines Bürgerliches
Gesetzbuch vom 1.6.1811
Österreich*

§ 1175 ABGB

Durch einen Vertrag, vermöge dessen zwei oder mehrere Personen einwilligen, ihre Mühe allein, oder auch ihre Sachen zum gemeinschaftlichen Nutzen zu vereinigen, wird eine Gesellschaft zu einem gemeinschaftlichen Erwerbe errichtet.

Die Bedeutung dieser Gesellschaftsform ist in Ungarn gering, dagegen stellt sich das österreichische Beispiel no deren Elistenzbereditung nicht fraglich ist.

Diese Studie edähten die Rolle de GesbR in Österreich, die für ungarische Gislhgeber und Reditsamwenden zu überlegen ist, und gerecht die Frage stellt: Warum wird die GbR im ungarischen Gesellschaftsleben als „Stiefkind“ behandelt?

¹ Veronika Szikora, Dozent, Universität Debrecen Juristische Fakultät Lehrstuhl für Bürgerliches Recht. Gesetz Nr. IV von 1959 über das Bürgerliche Gesetzbuch (Ungarn).

Rechtsquellen und Begriffbestimmung

Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts² (GesbR) war zur Zeit des Inkrafttretens des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches (ABGB³) im Jahre 1812 die einzige gesellschaftsrechtliche Norm. Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts ist die Grundform aller Personengesellschaften.⁴

Rechtsgrundlagen für eine Gesellschaft bürgerlichen Rechts sind die §§ 1175–1216 ABGB.⁵ Diese Vorschriften sind seit Inkrafttreten des ABGB im Jahr 1812 nahezu unverändert geblieben⁶. Dieses 27. Hauptstück ist vom Zeitverlauf nahezu gänzlich verschont worden, die Regeln über die GesbR stehen also nahezu unverändert rund 190 Jahre in Kraft.⁷ Dementsprechend schwer verständlich und antiquiert ist der Gesetzestext.⁸

Die GesbR ist die Grundform der österreichischen Gesellschaften. Da die Regelungen des Handelsgesetzbuches die ergänzende Anwendbarkeit der Regelungen über die Gesellschaft bürgerlichen Rechts ausdrücklich ablehnen, können die Regelungen des ABGB über die GesbR für die Lückenfüllung jedoch kaum herangezogen werden.⁹

Durch die seither in Kraft getretenen handels- und gesellschaftsrechtlichen Sondergesetze [Handelsgesetzbuch (HGB)¹⁰, Gesetz über die Gesellschaft mit beschränkter Haftung (GmbHG)¹¹, Aktiengesetz (AktG),¹² Erwerbsgesell-

² Die Legaldefinition des § 1175 ABGB erfasst nur die gewinn orientierte Gesellschaft {Gesellschaft bürgerlichen Rechts (GesbR)}, die so genannte Erwerbsgesellschaft bürgerlichen Rechts.

³ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch vom 1.6.1811 JGS 946 idgF.

⁴ Fritz 2002: 65.

⁵ Holzhammer – Roth 1997: S. 14.

⁶ § 1196, der die Zusage einer den gesetzlichen Zinssatz übersteigenden Verzinsung ohne Verlustanteil verboten hatte, wurde durch das G, RGBl 1868/62, aufgehoben. Die Sonderbestimmungen für Handelsgesellschaften (§§ 1204 und 1214) wurden durch § 1 EGAHGB 1863 außer Kraft gesetzt. Eine zweimalige Änderung hat der § 1210 ABGB (Ausschlussgründe) erfahren: BGBl 1974/496 und BGBl 1983/136.

⁷ Hämmerle – Wünsch 1993: S. 36.

⁸ Schummer 2002: S. 10.

⁹ Szep 1997: 16. Rz 40.

¹⁰ Handelsgesetzbuch vom 10.5.1897 dRGBl 219 in Österreich eingeführt durch dRGBl 1938 I, 1999, idgF.

¹¹ Gesetz vom 6.3.1906 über Gesellschaften mit beschränkter Haftung RGBl 58, idf 1994/153 idgF (GmbHG).

¹² Bundesgesetz vom 31. März 1965, BGBl. Nr. 98, über Aktiengesellschaften; Aktiengesetz 1965.

schaftengesetz (EGG)^{13]} haben die §§ 1175 ff. ABGB viel von ihrem Anwendungsbereich verloren und schließen nur noch Lücken, die zwischen den erwähnten Sondergesetzen verblieben sind.¹⁴

Der Begriff einer Gesellschaft bürgerlichen Rechts ist im § 1175 ABGB – etwas altertümlich – wie folgt normiert: „Durch einen Vertrag, vermöge dessen zwei oder mehrere Personen einwilligen, ihre Mühe allein, oder auch ihre Sachen zum gemeinschaftlichen Nutzen zu vereinigen, wird eine Gesellschaft zu einem gemeinschaftlichen Erwerbe errichtet.“

Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts ist eine Gemeinschaft zweier oder mehrere Personen, die sich durch Vertrag zusammenschließen, um ihre Leistungen einem gemeinsamen Zweck zu widmen.¹⁵

Die Legaldefinition des § 1175 ABGB erfasst nur die geninnorientierte Gesellschaft, die so genannte Erwerbsgesellschaft bürgerlichen Rechts. Der gemeinsame Zweck muss aber nicht ein wirtschaftlicher, sondern kann auch ein ideeller sein.¹⁶

Von primärer Bedeutung ist, dass mindestens zwei Vertragspartner sich zur Errichtung eines gemeinsamen Zweckes zusammenschließen. Eine Eine-Person-GesbR ist – in welchem Stadium auch immer – unzulässig. Die GesbR entsteht immer durch Vertrag und nicht durch das Gesetz. Der Zweck der Gesellschaft kann dauernd – im Rahmen eines gemeinsamen Gewerbebetriebes oder auch nur vorübergehend, z.B. in Form einer Gelegenheitsgesellschaft, sein. Der Zweck muss „gemeinsam“ sein, sodass der Vorteil eines einzigen Gesellschafters nicht ausreicht. Zulässig ist es jedoch, wenn jeder Gesellschafter – verschiedene Interessen verfolgt und konkrete andere Vorteile als seine Mitgesellschafter erzielen will. Der mit der Gesellschaft verfolgte Zweck muss nicht eigennützig sein, sondern kann auch fremden Interessen¹⁷ dienen.¹⁸ Der Gesellschaftszweck kann auch in der Verfolgung ideeller oder gemeinnütziger Interessen bestehen, sofern dieser Zweck erlaubt ist.¹⁹

¹³ Gesetz über eingetragene Erwerbsgesellschaften vom 25. 4. 1990, BGBl. 1990/257, das mit 1. Jänner 1991 in Kraft tritt, geregelt. Siehe: Roth 1992: S. 383; Krejci: EGG (1991) sp., Graff 1990: S. 133.

¹⁴ Fritz 2000: S. 1.

¹⁵ Siehe: Giefers 1992: S. 324; Alberts 1994: S. 200; Ulmer 1997: S. 661; Tzschaschel 1993: S. 42; Terlau 1999: S. 327; Holzhammer – Roth 1997: S. 17.

¹⁶ Strasser in Rummel 1992: § 1175 Rz. 7.

¹⁷ Vgl. Riedl in Fritz: Handbuch der GmbH-Beratung, Register 18/A/4.

¹⁸ Wie z.B. einer fremdnützigen Treuhand.

¹⁹ Fritz 2002: S. 66.

2. Anwendungsbereich

GesbR ist seit 1811 in den §§ 1175–1216²⁰ ABGB fast unverändert geregelt.²¹ Sie ist in den ABGB nur sehr knapp geregelt, ist aber in der Praxis vielfach angewandte und bewährte Gesellschaftsform²² für Zusammenschlüsse von Minderkaufleuten in Handel und Gewerbe.²³ Da sie in kein Register eingetragen wird und vom wechselnden Bestand ist, kann ich keine genaue Zahl²⁴ angeben.²⁵

Eine Gesellschaft bürgerlichen Rechts darf – mit Ausnahme einer vollkaufmännischen Tätigkeit – für alle Zwecke errichtet werden, wobei bei einem minderkaufmännischen Geschäftsbetrieb insbesondere die eingetragenen Erwerbsgesellschaften sehr stark in Konkurrenz zu dieser Rechtsform getreten sind.²⁶

Eine Gesellschaft bürgerlichen Rechts hat für Unternehmensgründungen über die „Grenzen“ (also Errichtungen einer Gesellschaft mit Sitz in Österreich mit deutscher Beteiligung) vergleichsweise wenig Bedeutung, weshalb im Folgenden nur die grundsätzliche Funktionsweise dieser Rechtsform beschrieben wird.²⁷

Der Hauptanwendungsbereich des GesbR gliedert sich in die folgenden vier Gruppen:²⁸

- Betrieb eines nicht kaufmännischen Unternehmens²⁹
- Betrieb eines minderkaufmännischen Unternehmens
- Zusammenschluss zu einer Gelegenheitsgesellschaft zur Durchführung nur eines (allenfalls auch umfangreichen) Geschäftes³⁰

²⁰ § 1196, der die Zusage einer den gesetzlichen Zinssatz übersteigenden Verzinsung ohne Verlustanteil verboten hatte, wurde durch das G, RGBl 1868/62, aufgehoben. Die Sonderbestimmungen für Handelsgesellschaften (§§ 1204 und 1214) wurden durch § 1 EGAHGB 1863 außer Kraft gesetzt. Eine zweimalige Änderung hat der § 1210 ABGB (Ausschlussgründe) erfahren: BGBl 1974/496 und BGBl 1983/136.

²¹ Kastner – Doralt – Nowotny 1990: S. 38.

²² Kastner 1969: S. 211.

²³ Z. B. Ehegattengesellschaften, Kanzleigemeinschaften, Bank- und Emissionskonsortien.

²⁴ Die von der Finanzverwaltung erfassten Dauergesellschaften belaufen sich auf rund 85000 (in Österreich, 1982).

²⁵ *Die österreichischen Gesellschaftsformen* (Gesetzestexte nach dem Stande vom 1.1.1982) Eisenstadt: Prugg (1982) 11.

²⁶ Fritz 2000: S. 1.

²⁷ Fritz 2000: S. 1.

²⁸ Fritz 2002: S. 67 und Fritz 2000: S. 1.

²⁹ Z. B. Zusammenschluss von frei beruflich Tätigen.

– Vorgesellschaft³¹*Anwendungsbereiche der Gesellschaft bürgerlichen Rechts*

nicht-kaufmännisches Unternehmen	minder-kaufmännisches Unternehmen	Gelegenheits-Gesellschaften	Vorgesellschaft
<ul style="list-style-type: none"> - Freiberuflicher - Künstler - Landwirte - Holdinggesellschaften - Unterbeteiligungen 	<ul style="list-style-type: none"> Zusammenschluss von § 1- Kaufleuten 	<ul style="list-style-type: none"> - Arbeitsgemeinschaft - Konsortien - Gesellschaft für Einzelzwecke³² - Stimmrechtsbindungsverträge - Kartellverträge 	<ul style="list-style-type: none"> Aufnahme der Tätigkeit vor Eintragung in das Firmenbuch³³

Rechtsfähigkeit

Die GesBR ist keine juristische Person³⁴ und daher nicht rechtsfähig.³⁵ Die Gesellschafter sind demnach Gläubiger, Schuldner und Eigentümer des Gesellschaftsvermögens.³⁶

Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts ist keine selbständige Rechtspersönlichkeit und im Zivilprozess weder aktiv noch passiv parteifähig.³⁷ Alle Gesellschafter müssen gemeinsam klagen bzw. gemeinsam au geklagt werden.³⁸

Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts besitzt keine Aktivlegitimation und ist weder scheckfähig noch grundbuchfähig.³⁹ In letztem Fall ist immer die

³⁰ Nach Auffassung des Verfassers (Fritz, C.) ist diese Fallgruppe mittlerweile der Hauptanwendungsfall einer GesBR in Österreich geworden.

³¹ Fritz 2002: S. 67.

³² Z. B. Wirtefest.

³³ Im weitesten Sinne auch eine GesBR.

³⁴ OGH 5.4.1990 WBl 1990, 314; OGH (Oberster Gerichtshof) 9.4.1992 WBl 1992, 265. Strasser in Rummel 1992: § 1175 Rz. 13; Kastner – Doralt – Nowotny 1990: 56; Jabornegg in Schwimann 1990: § 1175, Rz. 20.

³⁵ Müther MDR 8/2001.

³⁶ Fritz 2000: S. 1.

³⁷ Z. B. SZ 53/3; wbl 1987, 192; SZ 70/138.

³⁸ Fritz 2000: 247; Fritz 2002: S. 66.

³⁹ Stöber: 10/2001.

Eintragung der Gesellschafter im Grundbuch erforderlich.⁴⁰ Die GesbR ist als solche auch nicht konkursfähig.⁴¹

Gründung der Gesellschaft; Gesellschaftsvertrag

Übersicht: Für die Errichtung einer GesbR sind folgende Grundsätze zu beachten:⁴²

- formfreier Konsensualvertrag, d.h. der Gesellschaftsvertrag kann mündlich abgeschlossen werden,
- dispositives Gesetzesrecht, d.h. durch Parteienvereinbarung kann eine vom Gesetz abweichende Regelung getroffen werden,
- keine Eintragung im Firmenbuch.

Gesellschafter

Die Gesellschaft besteht aus mindestens zwei Gesellschaftern. Es gibt keine Einmanngesellschaft,⁴³ so dass eine Zweipersonengesellschaft trotz Fortsetzungsklausel endet, wenn ein Gesellschafter ersatzlos wegfällt.⁴⁴

Gesellschafter können alle natürlichen und juristischen Personen sowie Gesamthandschaften (OHG,⁴⁵ KG,⁴⁶ EEG⁴⁷) sein. Soweit eine GesbR als Gesamthandschaft in Erscheinung tritt (z.B. als organisierte Unternehmer-GesbR), kann auch sie sich an einer anderen GesbR beteiligen.⁴⁸

Eine Erbengemeinschaft (*communio*) kann nicht Gesellschafterin einer GesbR sein. Wenn der Gesellschaftsvertrag es zulässt (§ 1208 ABGB),⁴⁹ treten

⁴⁰ Fritz 2002: S. 66.

⁴¹ HS 10.334 (HS – Handelsrechtliche Entscheidungen, begründet von Stanzl, dzt hrsg von Jabornegg – Karollus – Kaindl)

⁴² Fritz 2002: S. 68.

⁴³ SZ – Entscheidungen des österreichischen Obersten Gerichtshofes in Zivil- und Justizverwaltungssachen, veröffentlicht von seinen Mitgliedern Band 63/Nr. 44

⁴⁴ Hämmerle – Wünsch 1993: S. 46.

⁴⁵ OHG = Offene Handelsgesellschaft (§§ 105–160 HGB); Siehe: Mischalski 2000: S. 956.

⁴⁶ KG = Kommanditgesellschaft (§§ 161–170 HGB); Siehe: Straube – Torggler 1989: S. 70; Feil 1995: S. 144; Bydlinski 1997: S. 253, Rz 923.

⁴⁷ Die offene Erwerbsgesellschaft (OEG) und die Kommanditerwerbsgesellschaft (KEG) sind im Gesetz über eingetragene Erwerbsgesellschaften vom 25. 4. 1990, BGBl. 1990/257, das mit 1. Jänner 1991 in Kraft tritt, geregelt.

⁴⁸ Holzhammer – Roth 1997: S. 20.

⁴⁹ § 1208 ABGB.

die einzelnen Miterben entsprechend ihren Erbteilen als Gesellschafter ein. Sonst sind sie anteilmäßig abzufinden.⁵⁰

Form

Die GesbR entsteht durch einen formfreien Konsensualvertrag kann sowohl mündlich geschlossen werden als auch durch schlüssiges Verhalten entstehen.⁵¹ Der Gesellschaftsvertrag kann formfrei,⁵² daher nicht nur schriftlich,⁵³ sondern auch mündlich⁵⁴ und sogar durch konkludente Handlungen⁵⁵ geschlossen werden.⁵⁶

Der Abschluss des Gesellschaftsvertrages erfolgt formfrei. Ein gesetzliches Formerfordernis ergibt sich nur bei bestimmten,⁵⁷ ihrerseits formbedürftigen Verpflichtungen der Gesellschafter.⁵⁸

Der Abschluss des Gesellschaftsvertrages ist grundsätzlich formfrei. Neben einer mündlichen Vereinbarung genügt sogar schlüssiges (konkludentes) Handeln. Weder Schriftform noch eine notarielle Beurkundung ist erforderlich. Ersteres ist jedoch aus Beweisgründen zu empfehlen.⁵⁹

Ehepakete bedürfen zu ihrer Gültigkeit eines Notariatsakts.⁶⁰

Der Gesellschaftsvertrag ist allerdings dann zu beurkunden, wenn sich ein Gesellschafter verpflichtet, als Gesellschafterbeitrag ein Grundstück auf die Gesellschaft zu übertragen oder einen GmbH-Anteil in das Gesellschaftsvermögen einzubringen.

Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts wird nicht in das Firmenbuch eingetragen,⁶¹ da sie kein Grundhandelsgewerbe betreibt.⁶² (Da die GesbR kein Vollhandelsgewerbe betreiben kann⁶³)

⁵⁰ Holzhammer – Roth 1997: S. 20.

⁵¹ Numerus clausus = Geschlossenheit der Gesellschaftsformen.

⁵² EvBl (EvBl – Evidenzblatt der Rechtsmittelentscheidungen, in: Österreichische Juristen-Zeitung) 1963/243; GesRZ 1973, 49; SZ 46/62; EvBl 1976/271; GesRZ 1978, 169; JBl 1982, 330; RdW (Österreichisches Recht der Wirtschaft) 1990, 18.

⁵³ EvBl (EvBl – Evidenzblatt der Rechtsmittelentscheidungen, in: Österreichische Juristen-Zeitung) 1962/514; GesRZ 1974, 61; EF (Ehe- und familienrechtliche Entscheidungen) 90.096.

⁵⁴ GesRZ 1973, 49.

⁵⁵ Z. B SZ 34/184; JBl 1963, 39; EvBl 1963/243; 46/62; GesRZ 1976, 57; SZ 50/123; GesRZ 1978, 169; JBl 1982, 330; JBl 1991, 645; RdW 1999, 18.

⁵⁶ Reich-Rohrwig 1983: JBl 1989, 587.

⁵⁷ Beispiele hierfür sind etwa die Übertragung eines Grundstückes oder die Einräumung einer Beteiligung durch Schenkung.

⁵⁸ Fritz 2002: S. 69.

⁵⁹ Fritz 2002: S. 65.

⁶⁰ § 1 NotZwG (Notariatszwangsgesetz vom 25.7.1871 RGBI 76 idGF).

Die GesbR hat im Rechtsverkehr vielfältige Erscheinungsformen gefunden, da ihr Abschluss in der Regel keinem Formzwang unterliegt und ihr Zweck nicht auf eine unternehmerische Tätigkeit gerichtet sein muss. Da der Gesellschaftsvertrag auch stillschweigend zustande kommen kann, ist es in der Praxis den Beteiligten häufig nicht klar, dass sie einen Gesellschaftsvertrag geschlossen haben. Die §§ 1175 ff. ABGB enthalten weitgehend nachgiebiges Recht, sodass die Vertragsparteien den Gesellschaftsvertrag in weitem Umfang nach ihren eigenen Vorstellungen errichten können.⁶⁴

Wird ein Vertrag geschlossen, liegt eine GesbR dann vor, wenn die Gesellschaft kein Handelsgewerbe betreibt und daher zwingend als eine OHG im Sinne des § 105 Abs. 1 HGB zu qualifizieren ist.⁶⁵

Nachdem das Gesetzesrecht weitgehend dispositiv ist, kann der Vertragsinhalt beliebig gestaltet werden.⁶⁶ Die dispositiven gesetzlichen Regelungen des ABGB greifen erst dann ein, wenn der Gesellschaftsvertrag keine Regelungen über die Organisation der GesbR enthält.

Übt die Gesellschaft eine gewerbliche Tätigkeit i.S. des § 1 GewO 1994⁶⁷ aus, muss jeder Gesellschafter die erforderliche Gewerbeberechtigung besitzen, da die Gesellschaft nicht gewerberechtsfähig ist. Nach den einzelnen Standesvorschriften ist die Errichtung einer freiberuflich tätigen Gesellschaft bürgerlichen Rechts allgemein zulässig. Fachübergreifende Sozietäten⁶⁸ sind im Gegensatz zu deutschen Gepflogenheiten in Österreich überwiegend nicht zulässig.⁶⁹

Die Beitrittserklärung ist kein höchstpersönliches Rechtsgeschäft, daher ist eine Stellvertretung nach den allgemeinen Grundsätzen des § 1002 ABGB zulässig.⁷⁰

⁶¹ Holzhammer – Roth 1997: S. 22.

⁶² Fritz 2002: S. 65.

⁶³ WBl – Wirtschaftsrechtliche Blätter, 1987: S. 312.

⁶⁴ Fritz 2002: S. 65.

⁶⁵ Fritz 2002: S. 65.

⁶⁶ Fritz 2000: S. 2.

⁶⁷ GewO – Gewerbeordnung vom 29.11.1973 BGBl 1974/50 idgF (Gewerbeordnung BGBl. Nr. 194/1994, in der geltenden Fassung, einschließlich der Gewerbeordnungsnovelle 2002. Mit 1.8.2002 trat die Gewerbeordnungsnovelle BGBl. I Nr. 111/2002 in Kraft. Dadurch wurde das bestehende Gewerbeamt wesentlich vereinfacht und dereguliert. Hier findet sich eine Kurzdarstellung der wichtigsten Elemente dieser bedeutsamen Novelle.)

⁶⁸ Z. B. zwischen Wirtschaftstreuhändern – Steuerberatern und Unternehmensberatern bzw. Rechtsanwälten und Notaren.

⁶⁹ Fritz 2000: S. 2.

⁷⁰ Fritz 2002: S. 69.

Errichtung durch Vertreter erfordert Spezialvollmacht.⁷¹

Im Gesellschaftsvertrag müssen der gemeinsame Zweck sowie Art und Umfang der Mitwirkungspflicht der Gesellschafter festgelegt werden. Es darf im Übrigen kein Grundhandelsgewerbe ausgeübt werden (dieses bliebe der OHG vorbehalten). Die gesetzlichen Vorschriften der §§ 1175 ff. ABGB gelten nur insoweit, als sie nicht durch Regelungen im Gesellschaftsvertrag verdrängt werden; es besteht somit weitestgehende Privatautonomie.⁷²

Parallelen – Abgrenzungen

Ehepakt – GesbR – Gütergemeinschaft

Auch die durch Ehepakt⁷³ begründete eheliche Gütergemeinschaft⁷⁴ ist eine Gesellschaft, für welche die ABGB⁷⁵ und NotZwG⁷⁶ zusätzlich gelten.

Eheliche und sonstige Lebensgemeinschaften sind nicht an sich schon Gesellschaften bürgerlichen Rechts. Insbesondere haben Ehegatten bereits im Rahmen der ehelichen Beistandspflicht einander auch wirtschaftliche Leistungen zu erbringen.⁷⁷ Wenn hingegen Eheleute⁷⁸ beiderseits Mühe, Kapital, Einkommen und sonstige Sachen vereinigen um einen wirtschaftlichen Zweck zu erreichen⁷⁹, dann begründen sie stillschweigend eine Erwerbsgesellschaft bürgerlichen Rechts.⁸⁰

GesbR – Personenhandelsgesellschaften

Die GesbR bildet zwar den Mutterboden für die hoch entwickelten Handelsgesellschaften⁸¹, doch schließt Art 7 Nr. 1 der 4. EVHGB⁸² die

⁷¹ § 1008 ABGB.

⁷² Fritz 2002: S. 69.

⁷³ Welser 1976: S. 34.

⁷⁴ Siehe: Grillberger 1982 sp.; Rummel 1973: S. 45.

⁷⁵ §§ 1233 bis 1236 ABGB

⁷⁶ 1 § NotZwG: Ehepakte bedürfen zu ihrer Gültigkeit eines Notariatsakts. (NZwG – Notariatszwangsgesetz vom 25.7.1871 RGBI 76 idgF)

⁷⁷ ZVR – Zeitschrift für Verkehrsrecht 1989/77.

⁷⁸ Ebenso Brautleute und Lebensgefährten.

⁷⁹ Z. B. um eine Landwirtschaft zu führen, ein Haus zu bauen oder zu renovieren, eine Wohnung zu mieten und einzurichten.

⁸⁰ Kerschner, JBl – Juristische Blätter 1988: S. 516.

⁸¹ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: S. 301.

subsidiäre Anwendung der §§ 1175 ff ABGB auf die Personenhandelsgesellschaften ausdrücklich aus, und die ausführlich geregelten Kapitalgesellschaften bedürfen ohnehin keines Rückgriffs auf das bürgerliche Recht.

Andererseits sind die Personenhandelsgesellschaften⁸³ auf den Betrieb eines Großhandelsgewerbes beschränkt.⁸⁴ Daher können sich Minderkaufleute sowie Land- und Forstwirte immer nur zu einer GesBR (oder EEG) zusammenfinden. Wird eine Personenhandelsgesellschaft von Amts wegen gelöscht, weil sie kein Vollhandelsgewerbe betreibt, so tritt sie nach außen hin als GesBR auf.⁸⁵

Gesellschaftsvertrag – Arbeitsvertrag

Auch vom Arbeitsvertrag unterscheidet sich der Gesellschaftsvertrag dadurch, dass er den Gesellschaftern Mitwirkungs- und Kontrollrechte einräumt. Ohne solche gibt es keine GesBR, selbst wenn Mitbeteiligung mit oder garantierten Mindestbetrag vereinbart ist.⁸⁶

Wenn einer den Übrigen Weisungen erteilen darf, kann dies im Zusammenhang mit einer vereinbarten Gewinn- und Verlustbeteiligung als vereinbarte Alleingeschäftsführungsbefugnis gedeutet werden.⁸⁷

Vor- und Nachteile der Rechtsform einer Gesellschaft bürgerlichen Rechts

Vorteile. Ein wesentlicher Vorteil der Gesellschaft bürgerlichen Rechts besteht in der Nachgiebigkeit der gesetzlichen Regelungen, welche eine „Gesellschaftsvertrag nach Maß“ ermöglichen. Die grundsätzliche Formfreiheit und die nicht gegebene Eintragungspflicht im Firmenbuch ermöglichen es zudem,

⁸² EVHGB – Erste bis Vierte Verordnung zur Einführung handelsrechtlicher Vorschriften in Österreich (1. EVHGB vom 11.4.1938 DRGBI 1938 I, 2. EVHGB vom 2.8.1938 DRGBI 1938 I 988), 3. EVHGB vom 14.10.1938 DRGBI 1938 1428 und 4. EVHGB 24.12.1938 dRGBI I 1999, berichtigt durch dRGBI 1939 I, 23 idgF.

⁸³ Liedermann 1955: S. 102.

⁸⁴ § 4/2 HGB – Handelsgesetzbuch.

⁸⁵ Ecolex 1991: S. 696.

⁸⁶ Strasser in Rummel 1992: § 1175, Rz. 18 mwN.

⁸⁷ SZ – Entscheidungen des österreichischen Obersten Gerichtshofes in Zivil- und Justizverwaltungssachen, veröffentlicht von seinen Mitgliedern Band 48/Nr. 53.

den Gesellschaftsvertrag ohne Beachtung von formellen Vorschriften den jeweiligen geänderten Bedürfnissen anzupassen.⁸⁸

Nachteile. Durch das Erwerbsgesellschaftengesetz⁸⁹ hat die Gesellschaft bürgerlichen Rechts in der Wirtschaftspraxis viel an Bedeutung verloren, da – wie Christian Fritz ausführlich kommentiert⁹⁰ – eine Erwerbsgesellschaft⁹¹ im Verhältnis zur Gesellschaft bürgerlichen Rechts praktisch keinen einzigen Nachteil aufweist.⁹²

Die Gründung einer Gesellschaft bürgerlichen Rechts kann auch dann nachteilig sein, wenn im Gesellschaftsvertrag die gesetzlichen Regelungen nicht durch im Einzelfall besser geeignete Bestimmungen ersetzt werden. Die Organisation der Gesellschaft ist für die meisten Erscheinungsformen in der Praxis und im Gesetz unzureichend geregelt. Durch eine Ausweitung der wirtschaftlichen Tätigkeit der Gesellschafter kann die Grenze zu einem Handelsgewerbe überschritten werden, im Ergebnis sind diesfalls die wesentlich strengeren handelsrechtlichen Bestimmungen anzuwenden.⁹³

Außengesellschaft – Innengesellschaft

Die GesbR kann Außengesellschaft oder nur Innengesellschaft sein.⁹⁴

Die GesbR wird meist in Form einer Außengesellschaft errichtet: Hier treten die Gesellschafter gegenüber Dritten als Gesamtheit auf und werden namens der Gesellschaft tätig. Es ist nicht erforderlich, dass sich die GesbR als sog. Außengesellschaft mit eigenem Vermögen am allgemeinen Rechtsverkehr beteiligt. Außengesellschaft ist die GesbR dann, wenn die Beteiligten im Rechtsverkehr mit Dritten als Gesellschaft auftreten. Dazu ist

⁸⁸ Fritz 2002: S. 68.

⁸⁹ Die offene Erwerbsgesellschaft (OEG) und die Kommanditerwerbsgesellschaft (KEG) sind im Gesetz über eingetragene Erwerbsgesellschaften vom 25. 4. 1990, BGBl. 1990/257, das mit 1. Jänner 1991 in Kraft tritt, geregelt. Siehe noch: Bydlinski 1997: S. 253, Rz 925.

⁹⁰ Fritz 2002: in Kap. VII.

⁹¹ Roth 1992: S. 383; Thiery 1992: S. 431; Müller – Rief – Thiery 1994: S. 182.

⁹² Fritz 2002: S. 68.

⁹³ Fritz 2002: S. 68.

⁹⁴ EvBl 1976/271; GesRZ 1987, 206; RdW 1987, 288; VwGH ÖJZ 1988, 124/1150; RdW 1990, 294; OLG Innsbruck Arb 10.824; Kastner – Doralt – Nowotny 1990: S. 52, Paschinger 1990: S. 189.

erforderlich, dass die Rechtsgeschäfte im Namen der Gesellschafter abgeschlossen werden.⁹⁵

Die GesbR muss aber nicht als solche im Außenverhältnis erscheinen; Die GesbR kann auch eine Innengesellschaft sein, bei der nur ein Gesellschafter nach außen auftritt und der andere (die anderen) im Innenverhältnis Gesellschafter ist (sind).⁹⁶

Dann tritt der Gesellschafter gegenüber Dritten nur im eigenen Namen auf, aber für Rechnung aller.⁹⁷ Er handelt als indirekter Stellvertreter der übrigen.⁹⁸

Unter den Typus „Innengesellschaft“ fallen sowohl Gesellschaften, die nicht nach außen im Rechtsverkehr hervortreten, als auch solche, die dadurch gekennzeichnet sind, dass sie über kein eigenes Vermögen verfügen. Im Verhältnis zu Dritten liegt hier ein Fall indirekter Stellvertretung vor. Bei einer reinen Innengesellschaft soll bei der Auseinandersetzung im Zweifel der Innengesellschafter in Geld abzufinden sein.⁹⁹

Die bloße Innengesellschaft wird bisweilen aus gewerbe- oder steuerlichen Gründen errichtet oder weil das Gesetz die Außengesellschaft untersagt.¹⁰⁰ Sie empfiehlt sich insbesondere, wenn sich viele Gesellschafter beteiligen wollen.¹⁰¹ Zu beachten ist allerdings, dass die Umgehung des Gesetzes den Gesellschaftsvertrag nichtig machen kann. Denn die gemeinsame Zweckverfolgung muss erlaubt sein.¹⁰²

Auch die bloße Innengesellschaft hat ihre Organisation. Nur von dieser hängt es ab, wie die Auseinandersetzung erfolgt. Wenn der bloße Innengesellschafter am Gesellschaftsvermögen beteiligt ist, braucht er sich nicht vom indirekten Stellvertreter in Geld abfinden zu lassen.¹⁰³

⁹⁵ Fritz 2002: S. 66.

⁹⁶ Fritz 2002: S. 66.

⁹⁷ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: S. 306.

⁹⁸ Jabornegg in Schwimann 1990: § 1175, Rz. 18.

⁹⁹ Fritz 2002: S. 66.

¹⁰⁰ SZ – Entscheidungen des österreichischen Obersten Gerichtshofes in Zivil- und Justizverwaltungssachen, veröffentlicht von seinen Mitgliedern Band 50/ Nr. 96: Betrieb einer Apotheke.

¹⁰¹ GesRZ – Der Gesellschafter, Zeitschrift für Gesellschaftsrecht, 1986, 93: Schischule mit 120 Schilcherrn.

¹⁰² Jabornegg in Schwimann 1990: § 1175, Rz. 14.

¹⁰³ Strasser in Rummel 1992: § 1175, Rz. 15 gegen SZ (SZ – Entscheidungen des österreichischen Obersten Gerichtshofes in Zivil- und Justizverwaltungssachen, veröffentlicht von seinen Mitgliedern) Band 28/Nr. 129.

Innenverhältnis

Beitrags- und Mitwirkungspflicht

Eine GesBR wird errichtet, indem sich die Gesellschafter in einem Gesellschaftsvertrag wechselseitig verpflichten, die Erreichung eines gemeinsamen Zweckes in der durch den Vertrag bestimmten Weise zu fördern und vor allem die vertraglich vereinbarten Einlagen zu leisten.¹⁰⁴ Die GesBR beruht wie jede Gesellschaft auf einem Gesellschaftsvertrag. Darin verpflichten sich die Gesellschafter, bestimmte Leistungen zur Erreichung eines bestimmten Zwecks zu erbringen. Dabei können die verschiedenartigsten Leistungen zusammenfinden: Sachleistungen (z.B. Grundstücke, Patente), Kapitaleistungen (z.B. Barzahlungen, Kreditgewährungen), Dienstleistungen (Übernahme der Geschäftsführung).

1. Beitrag ist alles, was den Gesellschaftszweck verwirklichen hilft. Die Einlage ist ein vermögenswerter Beitrag, der in das Gesellschaftsvermögen – in Hauptstamm – übergeht.¹⁰⁵

Die Einlagen der Gesellschafter können in Leistungen jeder Art bestehen. Körperliche Sachen können zum Eigentum oder zum Gebracht (Miete) eingebracht werden. Der Begriff „einbringen“ bedeutet alleiniges Eigentum eines Gesellschafters in Mieteigentum übertragen. Aufgrund des dispositiven Charakters des Gesellschaftsverhältnisses ist es nicht erforderlich, dass alle Gesellschafter dieselbe Einlagenhöhe einbringen und gleich viel mitarbeiten. Mangels Abrede hat jedes Mitglied einen gleich hohen Anteil beizutragen. (§ 1184 ABGB¹⁰⁶ und § 1185 ABGB¹⁰⁷); dies ist etwa bei Schischulen üblich, bei welchen die Beteiligung am variablen Gewinnanteil in Abhängigkeit vom Ausmaß der operativen Mitwirkung¹⁰⁸ vereinbart wird.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Fritz 2002: S. 65.

¹⁰⁵ Holzhammer – Roth 1997: S. 22.

¹⁰⁶ § 1184 ABGB: „Jedes Mitglied ist, außer dem Falle einer besondern Verabredung, verbunden, einen gleichen Anteil zum gemeinschaftlichen Hauptstamme beizutragen.“

¹⁰⁷ Siehe hier: § 1185 ABGB.

¹⁰⁸ = Erbringung von Schiunterricht.

¹⁰⁹ Fritz 2000: S. 2.

2. In der Regel sind alle Mitglieder verbunden, ohne Rücksicht auf ihren Anteil, zum gemeinschaftlichen Nutzen gleich mitzuwirken. (§ 1185 ABGB)¹¹⁰

Gesellschaftsvermögen

Die Summe aller Einlagen bildet das Gesellschaftsvermögen, das im österreichischen ABGB etwas altertümlich als „Hauptstamm“ bezeichnet wird. Das Gesellschaftsvermögen steht im Miteigentum jener Gesellschafter, die dazu beigetragen haben (§ 1182 ABGB¹¹¹ und § 1183 ABGB¹¹²). Bloße Arbeitsgesellschafter sind demnach am Gesellschaftsvermögen nicht beteiligt.¹¹³

Gemeinsamer Nutzen

Die Gesellschafter tauschen nicht bestimmte Leistungen aus, sondern vereinigen „ihre Mühe allein oder auch ihre Sachen zum gemeinschaftlichen Nutzen“.¹¹⁴ Dieser kann ganz unterschiedlicher Art sein: Arbeitsgemeinschaft (z.B. Gruppenakkord), Freiberufsgemeinschaft (z.B. Anwaltssozietät, Jazzband), Konsortium (z.B. Emissionskonsortium, Gründungskonsortium), Interessengemeinschaft (z.B. Syndikate, Kartelle, Konzerne).

Ohne gemeinsamen Nutzen (= Zweck) gibt es keine GesbR. Ein gemeinsamer Betriebsgegenstand reicht nicht hin. Andererseits muss der gemeinsame Zweck nur angestrebt, nicht tatsächlich erreicht werden. Auch braucht das Erreichte nicht allen Gesellschaftern zugute zu kommen.¹¹⁵

¹¹⁰ § 1185 ABGB: „In der Regel sind alle Mitglieder verbunden, ohne Rücksicht auf ihren größern oder geringern Anteil, zu dem gemeinschaftlichen Nutzen gleich mitzuwirken.“

¹¹¹ § 1182 ABGB „Alles, was ausdrücklich zum Betriebe des gemeinschaftlichen Geschäftes bestimmt worden ist, macht das Kapital, oder den Hauptstamm der Gesellschaft aus. Das Übrige, was jedes Mitglied besitzt, wird als ein abgesondertes Gut betrachtet.“

¹¹² § 1183 ABGB „Wenn Geld, verbrauchbare, oder zwar unverbrauchbare, jedoch in Geldwert angeschlagene Sachen eingelegt werden; so ist nicht nur der daraus verschaffte Nutzen, sondern auch der Hauptstamm in Rücksicht der Mitglieder, welche hierzu beigetragen haben, als ein gemeinschaftliches Eigentum anzusehen. Wer nur seine Mühe zum gemeinschaftlichen Nutzen zu verwenden verspricht, hat zwar auf den Gewinn, nicht aber auf den Hauptstamm einen Anspruch (§ 1192)“

¹¹³ Fritz 2000: S. 2.

¹¹⁴ § 1175 ABGB, Siehe: „Begriffbestimmung“.

¹¹⁵ Thiery 1989: S. 152.

Treuepflicht

Die Gesellschaft begründet ein höchstpersönliches Vertrauensverhältnis.¹¹⁶ Durch den Zusammenschluss der Gesellschafter zu einer GesBR entsteht ein höchstpersönliches Vertrauensverhältnis, das persönliche Mitarbeit erfordert und keine Übertragung der Mitgliedschaft gestattet.

Jeder Gesellschafter hat seine Beitrags-, Mitwirkungs- und Geschäftsführungspflicht persönlich zu erfüllen. Er darf sie keinem anderem überlassen. Ebenso untersagt ist ihm die Aufnahme eines Dritten in die Gesellschaft wie die Übertragung seiner Mitgliedschaft an einen Dritten. (§ 1186 ABGB)¹¹⁷

Da die Mitgliedschaft an einer GesBR unübertragbar ist, tritt der Einzelnachfolger eines Kartellmitglieds nicht ohne Weiteres in das als GesBR organisierte Kartell ein.¹¹⁸

Eine Unterbeteiligung ist statthaft¹¹⁹: Ein Dritter überlässt dem Gesellschafter Mittel gegen Beteiligung, ohne selbst Gesellschafter der GesBR zu werden, er steht dann nur mit dem betreffenden Gesellschafter in einer eigenen Unter-GesBR.¹²⁰ Die Gesellschafter unterliegen einem Wettbewerbsverbot bzw. dürfen kein schädliches Nebengewerbe betreiben (§ 1186 ABGB).¹²¹ Dieses Wettbewerbsverbot kann aufgrund des dispositiven Charakters des Rechtsverhältnisses selbstverständlich abbedungen werden.¹²²

¹¹⁶ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: S. 308.

¹¹⁷ § 1186 ABGB „Kein Mitglied ist befugt, die Mitwirkung einem Dritten anzuvertrauen; oder jemanden in die Gesellschaft aufzunehmen; oder ein der Gesellschaft schädliches Nebengeschäft zu unternehmen.“

¹¹⁸ Holzhammer – Roth 1997: S. 24.

¹¹⁹ Faistenberger – Barta – Eccher 1991: S. 308.

¹²⁰ Holzhammer – Roth 1997: S. 24.

¹²¹ § 1186 ABGB: „Kein Mitglied ist befugt, die Mitwirkung einem Dritten anzuvertrauen; oder jemanden in die Gesellschaft aufzunehmen; oder ein der Gesellschaft schädliches Nebengeschäft zu unternehmen.“

¹²² Fritz 2000: S. 3.

Außenverhältnis

Vertretung

Für die Vertretung gilt prinzipiell dasselbe wie für die Geschäftsführung. Abweichend von der gesetzlichen Regelung des § 833 ABGB (Gesamtgeschäftsführung) kann jeder andere Art der Geschäftsführung und Vertretung vereinbart werden. Für die Vereinbarung gelten die Grundsätze des Bevollmächtigungsvertrages (§ 1190 ABGB¹²³). Die Gesellschafter können einem oder mehreren von ihnen, einzeln oder gemeinsam, beschränkte oder unbeschränkte Vollmacht erteilen. Ein Dritter, der auf das Vorliegen einer Vollmacht vertrauen darf, ist durch die §§ 1026 ff. ABGB¹²⁴ geschützt.¹²⁵

Haftung

Für die Gesellschaftsschulden haftet jeder Gesellschafter persönlich und unbeschränkt. Entsprechend den Bestimmungen des § 1203 ABGB¹²⁶ haftet ein Gesellschafter bei einer teilbaren Schuld nur anteilmäßig. Sind die Gesellschafter jedoch Vertragspartner eines Handelsgeschäftes, so haftet jeder von ihnen solidarisch. (Vgl. Art. 8 Nr. 1 EVHGB,¹²⁷ 6 § Abs. 2 BAO.¹²⁸)

¹²³ § 1190 ABGB: „Wird einem oder einigen Mitgliedern der Betrieb der Geschäfte anvertraut; so sind sie als Bevollmächtigte zu betrachten. Auf ihre Beratschlagungen und Entscheidungen über gesellschaftliche Angelegenheit sind ebenfalls die oben (§§ 833–842) erwähnten Vorschriften anzuwenden.“

¹²⁴ Duldungs- und Anscheinsvollmacht.

¹²⁵ Fritz 2000: S. 4.

¹²⁶ § 1203 ABGB: „Was also jemand an ein einzelnes Mitglied, und nicht an die Gesellschaft zu fordern oder zu zahlen hat, kann er auch nur an das einzelne Mitglied und nicht an die Gesellschaft fordern oder bezahlen. Ebenso hat aber bei gesellschaftlichen Forderungen oder Schulden jedes Mitglied nur für seinen Anteil ein Recht oder eine Verbindlichkeit zur Zahlung, außer in dem Fall, welcher bei Handelsleuten vermutet wird, dass alle für einen und einer für alle etwas zugesagt oder angenommen haben.“

¹²⁷ Vgl. Art. 8 Nr. 1 EVHGB.

¹²⁸ 6 § Abs. 2 BAO – Bundesabgabenordnung vom 28.6.1961 BGBl 194 idGF.

Literatur

- ALBERTS, Martin
1994 *Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts im Umbruch*. Frankfurt am Main {u.a.}: Lang
- BYDLINSKI, Peter
o. D. *Grundzüge des Privatrechts für Ausbildung und Wirtschaftspraxis*. Wien: Manz. Rz 923.
- FAISTENBERGER, Christoph – BARTA, Heinz – ECCHER, Bernhard
1991 *Österreichisches Schuldrecht, Besonderer Teil*. Wien
- FEIL, Eric
1995 *Kommanditgesellschaft (Kurzkommentar für den Praktiker)*. Wien: Linde
- FRITZ, Christian
2000 *Gesellschaftsrecht in Österreich: eine Einführung mit vergleichenden Tabellen*. München: Rehm
2002 *Gesellschafts- und Unternehmensformen: Handbuch der wichtigsten Fragen – Gründung, Haftung, Auflösung, Steuerrecht*. Wien: Linde
- GIEFERS, Hans-Werner
1992 *Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts als Unternehmensform*. Freiburg i. Br.: Haufe.
- GRAFF
1990 *Das neue Erwerbsgesellschaftsgesetz*. RdW.
- GRILLBERGER
1982 *Eheliche Gütergemeinschaft*.
- HÄMMERLE, Hermann – WÜNSCH, Horst
1993 *Handelsrecht, Band II: Personengesellschaften*. Graz–Wien–Köln: Orac
- HOLZHAMMER, Richard – ROTH, Marianne
o. D. *Gesellschaftsrecht*. Wien–New York: Springer
- JABORNEGG, Peter in Schwimann, Michael (Hrsg)
1990 *Praxiskommentar samt Nebengesetzen*. Wien (1987–1990)
- KASTNER
1969 *Die bürgerlichrechtliche Gesellschaft im österreichischen Wirtschaftsleben*. GedS Gschnitzer
- KASTNER, Walter–DORALT, Peter – NOWOTNY, Christian
1990 *Grundriß des österreichischen Gesellschaftsrechts*. Wien: Manzsche
- LIEDERMANN
1955 *Die handelsrechtlichen Personengesellschaften und der bürgerlich-rechtliche Gesellschaftsbegriff*, ÖJZ
- MISCHALSKI, Lutz
2000 *OHG- Recht (Kommentar zum Recht der offenen Handelsgesellschaften §§ 105–160 HGB)*. Köln: Heymann
- MÜLLER, Michael – RIEF, Roland – THIERY, Gottfried
1994 *Die eingetragene Erwerbsgesellschaft (offene Erwerbsgesellschaft und Kommanditerwerbsgesellschaft)*. Wien: Orac.
- MÜTHER
2001 *Rechts- und Parteifähigkeit der BGB-Gesellschaft*. MDR 8.
- PASCHINGER
1990 *Gesellschaften und Gemeinschaften im Zivilprozeß*.
- REICH-ROHRWING, Johannes
2000 *Das österreichische GmbH-Recht*. 1. Wien
- ROTH, Marianne
1992 *Die neue Erwerbsgesellschaft im System der Personengesellschaften*. FS Kastner
- RUMMEL
1973 *Eheliche Gütergemeinschaft und Gesellschaft bürgerlichen Rechts*. Festschrift für Demelius
- SCHUMMER, Gerhard
2002 *Personengesellschaften*. Wien: LexisNexis ARD Orac

SZEP, Christoph

1997 *EU-Handbuch Gesellschaftsrecht/Österreich*. In EU-Handbuch Gesellschaftsrecht, Hohloch, Gerhard (Hrsg.). Herne-Berlin: Verl. für Rechts- und Anwaltspraxis

STRASSER, Rudolf in Rummel, Peter (Hrsg)

1992 *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch in zwei Bänden*. Wien: Manzsche II. kötet.

STÖBER

2001 *Grundbuchfähigkeit der BGB-Gesellschaft – Rechtslage nach der neuen BGH-Entscheidung*. MDR (Monatsschrift für Deutsches Recht) 10/2001.

STRAUBE, Manfred – TORGLER, Hellwig

1989 *Die Kommanditgesellschaft*. Wien: Orac

TERLAU, Mathias

1999 *Das internationale Privatrecht der Gesellschaft bürgerlichen Rechts*. Berlin: Duncker-Humblot

THIERY, Gottfried

1992 *Zum Anwendungsbereich der eingetragene Erwerbsgesellschaft (EEG)*. FS Kastner

TZSCHASCHEL, Hans-Ulrich

1993 *Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts*. Heidelberg: Verl.- Ges. Recht u. Wirtschaft

ULMER, Peter

1997 *Gesellschaft bürgerlichen Rechts und Partnerschaft*.

WELSER

1976 *Ehepakt, Erwerbsgesellschaft bürgerlichen Rechts und Formzwang*. GesRZ